

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

SOVYET ORTA ASYASINDA ULUSLAŞMA VE DEVLETLEŞME
SÜRECİ

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan
Sacit YARDIMOĞLU

Tez Danışmanı
Doç. Dr. M. Bülent ULUDAĞ

Çanakkale – 2013

TAAHHÜTNAME

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Sovyet Orta Asyasında Uluslaşma ve Devletleşme Süreci” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

27/02/2013

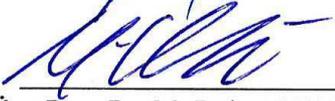
Sacit Yardımoğlu

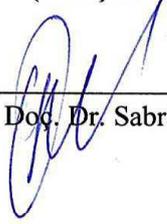

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Sacit Yardımoğlu'na ait Sovyet Orta Asyasında Uluslaşma ve Devletleşme Süreci adlı çalışma, jürimiz tarafından Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında, **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Üye Prof. Dr. Yücel ACER

Üye Doç. Dr. M. Bülent ULUDAĞ
(Danışman)

Üye Yrd. Doç. Dr. Sabri Sami TAN

Üye Yrd. Doç. Dr. Soner KARAGÜL

Üye Yrd. Doç. Dr. Mahir GÜMÜŞ

Tez No: 452780

Tez Savunma Tarihi: 27.02.2013

ONAY

Yrd. Doç. Dr. İbrahim Hakkı Öztürk
Enstitü Müdürü

04/03/2013

ÖZET

Sacit Yardımoğlu, Sovyet Orta Asyasında Uluslaşma ve Devletleşme Süreci, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. M. Bülent Uludağ, 120 s.

Bu tez, Orta Asya'daki Sovyet dönemi ve Sovyet dönemi sonrasındaki ulusçuluk ve devletleşme süreçlerini ele aldı. Bu süreç Rusların Orta Asya bölgesini ele geçirmesiyle başladı. Bolşevik Devrimi, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve daha sonra bölgede kurulan yeni devletlerin uluslaşma süreçleri ile devam etti. Dolayısıyla bu çalışmanın temel amacı, Orta Asya bölgesindeki ulus inşası süreçlerinin, bölgeye kalan Sovyet mirası bağlamında değerlendirilmesi oldu. Bu tez çalışması üç bölümden oluştu.

Birinci bölüm, günümüz Orta Asya'sında yaşayan halkların bölgeye yerleştiği tarihsel dönemi ele aldı. Bölgenin geçirdiği tarihsel sürece değinilirken bölgedeki etnik yapıya da vurgu yapıldı. Bölgede Rus hâkimiyetinin kurulması, Sovyetler Birliği kurulmadan önceki Çarlık dönemi siyasetleri, bunun milli mücadele bağlamında Orta Asya halkı üzerinde yarattığı etki ve gelişmelerin incelenmesi, bu bölümün temel amaçlarından biri oldu.

Tezin ikinci bölümünde, Bolşevik Devrimi'nin meydana gelmesi ve Sovyetler Birliği'nin kurulması incelendi. Daha sonra da Sovyet liderleri ve siyasetçilerinin, özellikle de Stalin'in izlediği milliyetler siyaseti ve Sovyetler Birliği'nin dağılma süreci, Sovyet milliyetçiliğinin bölgeye olan etkileri bağlamında incelendi.

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası dönemin incelendiği üçüncü bölümde, bölgede kurulan yeni devletlerin ulus inşası süreçleri incelendi. Bu bağlamda Orta Asya cumhuriyetleri birer birer ele alındı. Ayrıca bölümün sonunda, özellikle Bolşevik Devrimi'nden başlayarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin bölgeye olan etkilerine ve konuyla ilgili önerilere değinildi.

ABSTRACT

Sacit Yardımoğlu, The Process of Nation-Building and State-Building in the Soviet Central Asia, Master Thesis, Supervisor: Assoc. Prof. M. Bülent Uludağ.

This thesis deals with the nation-building and state-building processes in and after the Soviet Union period in the Central Asia. This process started with the Russian occupations of the Central Asian regions. It is followed by the Bolshevik revolution, collapse of the Soviet Union and nation-building periods of the new Republics founded in the Central Asia. Hence, the main purpose of this study was evaluation of the nation-building processes in the Central Asia in the context of the Soviet heritage in the region.

With this respect, the study is composed of three chapters

The first chapter of the study aims to take up the historical period of the existing Central Asian Republics. While the historical period of the region is mentioned, the ethnic structure in the Central Asian region was also emphasised. In addition; foundation of the Russian dominance in the region, Tsarist-period policies before foundation of the Soviet Union, and analysis of the effects and developments of these periods on the people of the Central Asia within the context of the national struggles are the main objectives of this chapter.

The second chapter of this thesis examines the Bolshevik Revolution and foundation of the Soviet Union. Then; it analyses the national policy adopted by the Soviet leaders and politicians, particularly that adopted by Stalin for the Central Asian people; and the process of the collapse of the Soviet Union, in the context of the effects of the Soviet nationalism and heritage on the region.

In the third chapter of this study, in which the post-collapse period of the Soviet Union is handled, the nation-building processes of the new states founded in the Central Asia was analysed. In this context, new Central Asian republics were taken up one by one. Besides, starting particularly from the Bolshevik revolution; effect and policies of the Turkish Republic on the region, and the suggestions in this regard were discussed at the end of the section.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA ASYA'DA RUS HÂKİMİYETİNİN KURULMASI

1. Orta Asya Tarihi.....	4
1.1 Moğol Dönemi ve Sonrasında Orta Asya.....	5
1.2 Ulusçuluk Açıklaması ve Orta Asya'daki Etnik Yapı.....	6
1.3 Rusların Orta Asya Topraklarında Yayılması.....	8
2. Andican Ayaklanması.....	10
3. İsmail Gaspıralı ve Cedit Hareketi.....	11
4. Panslavizm'e Bir Tepki: Bir Hedef Olarak Panislamizm ve Pantürkizm.....	14
5. 1905 Rus İhtilali ve Meşrutiyet Dönemi.....	17

İKİNCİ BÖLÜM

1917 RUS DEVRİMİ VE ORTA ASYA'YA ETKİLERİ

1. 1916 Orta Asya Ayaklanmaları.....	19
2. 1917 Geçici Şubat Hükümeti.....	20
3. Şubat Hükümeti Sonrası Orta Asya'da Milli Mücadele.....	22
4. Bolşevik Devrimi ve Orta Asya'ya Yayılması.....	23
4.1 Lenin'in Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı Düşüncesi.....	24
4.2 1917-1924 Orta Asya Milli Mücadele Hareketleri.....	26
4.3 Basmacı Ayaklanması ve Enver Paşa'nın Rolü.....	28
4.4 Sosyalist Fikir Akımlarının Gelişimi ve Sultan Galiyev.....	31
5. Orta Asya'da Cumhuriyetlerin Oluşturulması.....	34
6. Stalin ve Milliyetler Siyaseti.....	36
7. Stalin Sonrası Dönem Sovyet Siyaseti.....	43
7.1 Sovyetler Birliği'nin Dağılma Süreci.....	48
7.2 Gorbaçov Dönemi ve Sovyetler Birliği'nin Yıkılması.....	50
7.3 Orta Asya Cumhuriyetlerine Kalması Bağlamında Sovyet Mirası.....	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SOVYET MİRASI BAĞLAMINDA ORTA ASYA'DA ULUSLAŞMA VE
DEVLETLEŞME

1. Orta Asya'da Uluslaşma ve Devletleşmenin Temelleri.....	60
2. Orta Asya Cumhuriyetlerinin Ulusçuluk ve Bağımsızlık Süreçleri.....	66
2.1 Kazakistan.....	66
2.2 Kırgızistan.....	69
2.3 Özbekistan.....	72
2.4 Türkmenistan.....	74
2.5 Tacikistan.....	77
3. Ulus İnşasının Sağlanması Bakımından Orta Asya'daki Geçiş Süreçleri.....	80
3.1 Orta Asya'yı Etkileyen İç ve Dış Dinamikler.....	80
4. Türkiye'nin Orta Asya Siyaseti.....	93
SONUÇ.....	99
KAYNAKÇA.....	105
EKLER.....	113

EK 3.1: Timur Dönemi Orta Asya Haritası

EK 3.2: 20. Yüzyıl Başlarında Orta Asya

EK 3.3: Orta Asya'da Sovyet Öncesi ve Sonrası Toprak, Nüfus ve Etnik Veriler

EK 3.4: Orta Asya'nın Siyasal Haritası

EK 3.5: 1950'den Günümüze Orta Asya'nın Nüfusu

EK 3.6: Orta Asya Ülkelerinin 2001 Yılından Sonraki Petrol ve Doğalgaz Üretimleri

EK 3.7: Orta Asya ve SSCB Kronolojisi

GİRİŞ

Günümüz bilimsel terminolojisinde Orta Asya adıyla tanımı yapılan bölge, geçmişte Türklerin uzun yıllar yaşadığı bir bölge olmasından dolayı; Türkistan, Turan adıyla anıldı ve hâlâ da anılmaktadır. Bu nedenle Türkistan aslında Orta Asya değil, Orta Asya'daki bir bölgedir demek konuya giriş açısından, vurgu yapılması gereken bir nokta olacaktır. Geçmişteki İran destanlarında, Türkistan adı verilen bölge, XIX. yüzyıl başlarında İngiliz edebiyatında Buhara ismiyle anılmıştır. Öyle ki İngilizler Türkistan'ın batı kısmı için Büyük Buhara adını kullanırken, doğu kısmı için Küçük Buhara adını kullanmışlardır. Sovyetler Birliği'nin 1924 yılında Türkistan adının kullanılmasını yasaklaması gerçekten manidardır. Hatta belirtilen Sovyet döneminde bile Sovyetler, Batı Türkistan için Orta Asya ismini kullanmış fakat Türkistan'ın Çin'de kalan doğu kısmı için Doğu Türkistan ismini kullanma zıtlığına düşebilmiştir. Buradan sonuçla günümüzde ve özellikle 1950 sonrasındaki¹ yıllarda Sovyetler Birliği tarafından Orta Asya isminin kullanımı, Batı toplumları başta olmak üzere yaygınlaştırılmaya çalışılmış ve bu siyasette başarılı da olunmuştur. Nitekim günümüzde konuyla ilgilenen bilim çevreleri, bölgeyi Orta Asya adıyla adlandırmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada, söz konusu bölgeye vurgu yapılırken günümüz bilimsel terminolojisine uygun olarak Orta Asya terimi kullanıldı.

Bir diğer tanıma göre Sir Olaf Caroe bölgeyi Turan havzası diye adlandırmıştır.² Sir Olaf Caroe'ye göre Türkistan kavramı, bölgedeki Türk milliyetçilik anlayışı geliştikten sonra daha geniş Türk çevrelerine hitap ettiği için modası geçmiş bir terim haline geldi. Daha sonra Türkistan kavramının yerini alacak olan isim ise Türkili oldu. Bu kavram Türklerin anayurdu anlamına gelmektedir.³ Bu nedenle bu çalışmada bölgeyi belirtirken, Orta Asya kavramına ek olarak; Türkistan, Turan bölgesi, Turan Havzası gibi kavramlar da bölgenin eski dönemlerde kullanılan ismine dikkat çekmek amacıyla kullanıldı. Bu bağlamda, yer yer tüm bölge için Turan Havzası ya da Sovyetler Birliği'nin bölgeyi şekillendirmesinden önceki döneme vurgu yapmak amacıyla da Türkistan kavramları kullanıldı. Ayrıca bu çalışmada, Doğu ve Batı Türkistan olarak iki kısma ayrılan bölgenin, Rus etkisi altında kalan Batı Türkistan kısmına değinilmesi amaçlandı.

---

¹ Baymirza Hayit, *Eski Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri*, 2. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2000, ss. 192-202.

² Sir Olaf Caroe, *Sovyet İmparatorluğu: Sömürülen Topraklar*, Cilt: 1, (çev. Zerhan Yüksel), İstanbul, Tercüman 1001 eser, (t.y), s. 52.

³ *Ibid.*, s. 62.

Geçmişten günümüze kadar birçok medeniyetin üzerinde yaşadığı Orta Asya toprakları birçok yaşanmışlığa tanık olmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasında, tarihte bölgeye yapılan farklı medeniyetlerin –Türk, Moğol, Fars- istilaları etkili olmuş ve bölgede farklı kültürlerin, dinlerin etkisi görülürken farklı diller bölgede kaynaşma olanağı bulmuştur. Daha sonra Rus İmparatorluğu ve Çin medeniyetleri tarafından ele geçirilen Orta Asya bölgesi: Birincisi iki farklı güç arasında, bir tampon bölge oldu ve dolayısıyla *arada kalmış* bir bölge haline geldi. İkincisi, bölge topraklarının istilalara uğramasının da etkisi ve birçok nedenden dolayı, bölgedeki yerel kesimler ya da yöneticiler tarafından *edilgen* bir siyaset izlendi. Dolayısıyla Orta Asya, gerek eskiden Sovyet toprakları olan kısmı gerekse Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içindeki toprakları itibarıyla – Sincan Uygur Özerk Bölgesi- günümüzde hâlen birçok sıkıntıyı yaşamak durumunda bırakıldı. Bu çalışmanın bir amacı da, Rusların eline geçen bölgeden günümüze kadar süren ve sürecek olan kronik sıkıntıların ortaya çıkma nedenlerine değinmek oldu. Çünkü Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra birçok Orta Asya ülkesi bağımsızlığına kavuşsa da bu durum, Rus İmparatorluğu ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin, Orta Asya topraklarında iyisi ve kötüsüyle yaptıklarını, dahası Sovyetler Birliği'nin bölgede bıraktığı olumsuz anlamdaki etkileri silmeye yetmemiştir.

Bu çalışmada, genel olarak Bolşevik Devrimi'nden Sovyetler Birliği yıkılana kadar geçen sürede, Sovyetler Birliği'nin bölgede izlediği siyasetlerin de etkisiyle, Orta Asya'da ne gibi yaşanmışlıkların olduğu incelendi. Bu inceleme yapılırken Orta Asya'daki milli mücadele hareketleri ve Sovyetler Birliği'ndeki gelişmeler, yer yer karşılıklı olarak ele alındı. Dolayısıyla bu çalışmada, Orta Asya halklarının Sovyet siyasetlerinden olumlu ya da olumsuz anlamda nasıl etkilendiği ve Sovyetler Birliği'nin bölgeyi şekillendirme –cumhuriyetlere ayırma- siyasetlerine değinildi. Bu bağlamda Sovyetler Birliği'nin, özellikle Orta Asya'nın güneyindeki cumhuriyetleri, keyfi bir biçimde şekillendirdiği söylenebilir. Nitekim Orta Asya ülkelerinde yaşayan halkların, iç içe geçen sınırların bazı bölgelerinde, birbirlerine fazlaca karıştırılmaları -etnik sorun- ya da günümüzde yaşanan Kırgızistan-Özbekistan sınır anlaşmazlıkları –ekonomik ve etnik sorun- buna bir örnek olarak gösterilebilir. Buradan, Sovyetler Birliği'nin bölgede izlediği ulusçuluk siyasetinin de etkisiyle –özellikle Sovyet dönemi liderlerinden Joseph Stalin döneminde uygulanan milliyetler siyaseti nedeniyle- Orta Asya'da bazı sorunlar yaşandığını ve günümüzde dahi bu sorunların sonucunun Orta Asya'da fazlasıyla hissedildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada, Sovyet dönemi ve Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Orta Asya bölgesine, Sovyetlerden nasıl bir miras kaldığı ve bu mirasın, Orta Asya cumhuriyetlerindeki uluslaşma ve devletleşme süreçlerini nasıl etkilediği

üzerinde durulmuştur. Nitekim söz konusu bölge, geçmişten günümüze kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapmış önemli topraklar üzerinde bulunmaktadır.

Bunun bir örneği İngiliz tarihçi John Halford Mackinder tarafından verilmiştir. Mackinder henüz 1904 yılında Orta Asya bölgesinin merkez bölge olduğunu belirtmiş bu bağlamda merkez bölgeye sahip olanın tüm dünyaya sahip olacağını vurgulamıştır. Daha sonra Amerikalı Spykman, söz konusu dönemde “İç Hilal” bölgeleri olan Avusturya, Almanya, Osmanlı Devleti, Çin, Hindistan gibi ülkelerin Avrasya’yı denetlediğini, İç Hilal bölgelerini denetleyen ise tüm dünyayı denetleyebileceğini belirtmiştir. Hatta Birleşik Devletlerin soğuk savaş siyasetini, bu kuramlar üzerine oturtup, uyguladığı söylenebilir.⁴ Dolayısıyla bölgenin önemi henüz yirminci yüzyılın başlarında Batı dünyası tarafından anlaşılmıştır. Fakat bunun aksine bu tarihler, Rusların bölgede egemenliklerini kurdukları yıllar olacaktır.

Bölgeyle ilgili değinilmesi gereken bir diğer nokta, Orta Asya’daki ulusçuluk ve devletleşme süreciyle ilgili cevaplanmamış veya cevaplanmayı bekleyen birçok sorunun bulunmasıdır. Bu nedenle bu çalışmada, daha önceki dönemlerde, yeterince değinilmemiş noktalara değinmek amaçlanmıştır. Nitekim Orta Asya konusunun, Türk İnsanın birçoğunu, bir gönül bağı olmasından dolayı alakadar ettiğini ve bir de Türkiye Cumhuriyeti’ni gerek bölgeye karşı hissedilen duygular gerekse izlenen siyaset bakımından, birçok sebepten dolayı ilgilendirdiğini söylemek mümkündür. Bu düşünceyle aynı doğrultuda, Orta Asya ile ilgili çalışmaların ülkemizde yeterince yapılmıyor olduğunu ve buna ek olarak Türkiye Cumhuriyeti’nin de dış siyasetinde, konuya fazlasıyla dar bir açıdan baktığını görmekteyiz. Fakat burada eksik olan noktaların konuyla ilgili bilgiler veya materyallere ulaşma sorunu olmadığını da belirtmek gerekir. Gerekli materyallerin bulunmasına karşın, konuyla ilgilenen kişi sayısı azdır.

Tüm düşünceler bize konuyla ilgili belli bir alana bağlı kalındığının ve aslında konuyla ilgili kısır bir dönüşümün olduğunu göstermektedir. Nitekim Rusya ve Türkiye bu durumun en açık örnekleridir. Çünkü Orta Asya, yaklaşık bir asırdan fazla Çarlık rejimi ve Sovyet idaresinde kalmasına karşın Rus etkisi Orta Asya topraklarında gerek dil, gerek eğitim ve birçok alanda etkisini gösterebilmişken Türkiye’nin kendi sınırları dâhilinde Türk dilini öğretmediği birçok bölge olduğunun düşünülmesi, söz konusu olumsuz durumun anlaşılabilmesi açısından kayda değerdir.

⁴ Çağrı Erhan, “Jeopolitik Kuramlar”, Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt: 1, 13. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 562.

BÖLÜM I

ORTA ASYA'DA RUS HÂKİMİYETİNİN KURULMASI

1. Orta Asya Tarihi

Orta Asya, yakın zamana kadar Sovyetler Birliği etkisi altında kalmış, günümüz Bağımsız Devletler topluluğu üyesi olan –Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan- bu ülkelerin büyük bir kısmını kaplayan toprakları ve Çin'in batısında kalan toprakları itibariyle doğu ve batı olarak iki farklı bölgeye ayrılmıştır. Bu iki bölge arasında ise kuzeyde Moğolistan, Pakistan'ın komşusu Afganistan ve İran'ın doğusu Horasan yer almaktadır.¹ Horasan'ın hemen kuzeydoğusunda yer alan Maverâünnehir toprakları olarak da belirtilen bu bölge, tarihte Kokand, Buhara ve Hive hanlıklarından oluşurken birçok etnik kesime de yaşam alanı olmuştur. 8. ve 9. yüzyılda bölgede, İslam ve Fars kültürü etkili olmuş, konuşma dili olarak da ağırlıklı olarak Fars dili kullanılmıştır. Fakat bu süreç, 13. yüzyılın ortalarındaki Moğol istilalarına kadar sürmüştür, 8. yüzyılda bölgeye kabileler halinde yerleşen Türkler, Moğolları hem Müslümanlaştırmış hem de bölgede Türk dilinin kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte, Moğolların Türkleşmesinde etkili olmuşlardır.² Nitekim Moğollar, bölgeyi istila ettikleri sırada her ne kadar bir imparatorluk gibi gözükseler de aslında birçok kavimden oluşan bir topluluktu. Türkleşmelerinin sebebi ise bölgede sayısal olarak Türklerden çok daha az olmalarıydı. Bu da Cengiz Han'ın askerlerinin çoğunun Türk olmasından anlaşılabilir.³ Maverâünnehir'de (Transoxiana) yönetimse; Türkler, Moğollar ve İranlılar arasında 2'ye bölünmüştü. Askeri yapı ve hukuk ile ilgili konularda Türk-Moğol göçebeleri daha çok söz sahibiyken Farsça konuşan İranlı bürokrasi – ki daha çok Tacikler arasında yaygındı- daha çok sivil yönetimle ve ekonomiyle ilgili konularda söz sahibiydi.⁴ Burada dikkat çekilecek nokta, bölgede ağırlıklı olarak yer alan Türkler, Moğollar ve Fars dilini konuşan İranlıların yaşam tarzlarında ve ülke yönetiminde, ortak bir anlayışa sahip olmalarıdır. Her ne kadar ilk zamanlarda Fars dilinin etkinlik alanı çok fazlaysa da Türk-Moğol kaynaşması nedeniyle durum değişecek ve Türk dilinin kullanımı, Orta Asya

¹ Jean-Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, (çev. Lale Arslan), İstanbul, 2006, s. 22.

² Olivier Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, (çev. Mehmet Morali), İstanbul, 2000, ss. 31-35.

³ Oral Sander, *Siyasi Tarih: İlk Çağlardan 1918'e*, 17. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008, ss. 56-57.

⁴ Maverâünnehir bölgesi Amu Derya –Ceyhun- ve Sir Derya –Seyhun- nehirleri arasında kalan steplerden oluşmaktadır. Ayrıca bölgeye Transoxiana da denilmiştir. Bkz: Beatrice F. Manz (ed.), *Central Asia in Historical Perspective*, San Francisco: Westview Press, 1994, ss. 4-6.

bölgesinde daha da çok yaygınlaşacaktır. Ayrıca İslam'ın bölgede etkili olmaya başlaması da buna bir örnek teşkil eder. Dolayısıyla bu da, bölgede Türkleşmenin başladığı anlamına gelir.

1.1 Moğol Dönemi ve Sonrasında Orta Asya

Cengiz Han ve Timur gibi yaşadıkları dönemde büyük izler bırakmış Moğol liderlerinden sonra, Maverâünnehir bölgesi için ilk olarak Türkleşmiş Moğollardan olan Babür Han ile Özbek lider Muhammed Şeybani karşılaşmış ve sonuçta Şeybani Han, Babür'ü mağlup ederek Maverâünnehir'i ele geçirmiş ve bölgenin Türklerde kalmasını sağlamıştır. Buna paralel olarak 1500 yılında, bölgenin denetimini Özbekler sağlayacak ve bölge bugün yaşadıkları Özbekistan adını alacaktır. Daha sonra Şii mezhebinden olan Şah İsmail bölgeyi ele geçirmiştir. Böylece bu 3 lider Orta Asya topraklarını yeniden biçimlendirerek burada büyük imparatorluklar kurmuşlardır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ise Orta Asya güçleri gerileme dönemine girmiştir. Bu dönemde Çin üzerinde hâkimiyeti olan Mançu'lar, Doğu ve Batı Rusya'nın hâkimiyetini elinde bulunduran Ruslar ve Maverâünnehir topraklarını çok isteyip de alamayan Babür Han'ın hâkimiyetinde olan Hindistan toprakları da İngilizlerin göz hapsindeydi.⁵ Dolayısıyla bu toprakları yönetenler yükselişlerini ve söz söyleme haklarını diğer büyük güçlerin bölge topraklarını istemesi nedeniyle kaybetmeye yaklaşmışlardır. Aynı zamanda İpek Yolu'nun geçtiği Semerkand, Buhara, Taşkent gibi yerleşim yerlerinin önemini kaybetmesi de ticari açıdan önemli bir avantaja sahip olan bölge halkının aleyhine bir durum yarattı. Buna paralel olarak Rusya ve Çin'in, dönem içindeki durumları göz önüne alındığında yükselişte olması da Orta Asya topluluklarının gerilemesine neden olacaktı.

Aslında gerileme için birçok neden sayılabilir fakat öyle ki tarihte çoğunlukla göçebe olarak yaşamış, kendi aralarında sürekli savaşlar yapmış, sürekli devletler kurmuş bir topluluk olarak, her ne kadar bir etkileşim içinde olursa da bu topraklarda yaşayanlar kendi kabına sığmamış ve bölgedeki üstünlüklerini kaybetmişlerdir. Ayrıca bu durum sadece Türkler için belirtilebilecek bir özellik değildir. Bunları söylerken Moğolları, İranlıları ve etnik açıdan bölgede az ya da çok sayıda var olan birçok etnik kesimi de hesaba katmak gerekir. Çünkü bu kesimler arasında birçok açıdan -dinsel, ırksal, dilsel ve kültürel- bir kaynaşma ve etkileşim meydana geldiği ortadadır.

---

⁵ Roux, *op.cit.*, ss. 364-385.

1.2 Ulusçuluk Açıklaması ve Orta Asya'daki Etnik Yapı

Milliyetçiliğin ya da diğer adıyla ulusçuluğun tarihine bakacak olursak zaman olarak oldukça eskilere gitmek zorunda kalırız. Bir yerde ulusçuluğun olup olmadığını ya da ne aşamada olduğunu anlamak için öncelikle hangi noktaya dikkat etmemiz noktasını Anthony Smith şu şekilde belirtmiştir:

“... Bu anlamda millet de modern zamanların en popüler ve en sık rastlanan mitlerinden birinin, milliyetçiliğin merkezinde yer alır. Bu mitin merkezinde, milletlerin bilinmeyen bir zamandan beridir var oldukları ve milletler dünyasında yerlerini almak üzere milliyetçiler tarafından uzun uykularından uyandırılmaları gerektiği fikri bulunur... Öyleyse ilk ele almamız gereken bu modern öncesi etnik kimlik ve geleneklerdir.”⁶

Bir etnik topluluğun nasıl biçimleneceğine ilişkin soruya ise kesin ve kalıcı bir açıklaması yoktur şeklinde cevap vermek gerekir. Bir etnik oluşumun belli aşamaları vardır ve bu durumda birincisi, etnik grupların birleşmesiyle diğer bölünmeleridir. Bu doğrultuda etnik oluşumlar, farklı grupların birbirine karışması olarak değerlendirilebilir.⁷ Bu bağlamda Orta Asya bölgesi için etnik oluşumlara bakılırken bölgede olan tek bir oluşumdan bahsedilemez, örneğin sadece Moğolların ya da sadece Türklerin etnik yapısını değerlendirmek hatalı olabilir. Çünkü bölgede büyük bir kaynaşma olmuş, topluluklar birbirlerinin dilini, dinini, kültürünü benimsemişlerdir. En azından ortak bir paydada buluşmuş topluluklar için durum böyledir. Aksi takdirde Anthony Smith'in de belirttiği gibi kabileler için bir bölünmeden ya da birleşmeden bahsedilemeyebilirdi. Bir başka anlamda Rusya ve Çin bölgeyi ele geçirene kadar Orta Asya bölgesindeki etnik yapıyı incelemek konuyla ilgili kesin bir tanımlamanın zorluğunu da ortaya koyar. Bert Fragner, Orta Asya'daki ulusçuluğu açıklarken şöyle demiştir:

“13. yüzyılda Moğolların Avrasya'yı fethi Orta Asya'nın toprak ve kimlik haritasını büyük ölçüde değiştirmiştir... Orta Asya'nın izleyen yüzyıllardaki askeri ve siyasi tarihinin, burada “ulusçuluk” olarak adlandırılan ve Cengiz Han döneminden gelen bu bölgesel bilinç bağlamında anlaşılması gerekir. ‘Orta Dönem’ de (14. yüzyıl ile 18. yüzyıl arası) Orta Asya'nın siyasi ve askeri aktörlerinin zihinlerindeki harita söz konusu ulusçuluk üzerinde şekillenmiştir”.⁸

Dolayısıyla bölgede tam bir etnik biçimlenme var denemez fakat Cengiz Han dönemi Moğol istilalarından başlayarak bölgenin etnik olarak şekil değiştirmesinde, Moğolların

⁶ Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, (çev. Bahadır Sina Şener), İstanbul, 2010, s. 40.

⁷ *Ibid.*, s. 46.

⁸ Bert G. Fragner, “ ‘Sovyet Milliyetçiliği’: Orta Asya'nın Bağımsız Cumhuriyetlerine Kalan İdeolojik Miras”, (çev: Selda Somuncuoğlu), (der: Willem Van Schendel, Erik J. Zürcher), *Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları*, (içinde) 2010, s. 41.

büyük bir payı vardır. Nitekim Timur ve daha sonra Babür Han, Muhammed Şeybani Han ve Sünni olmayan İranlı lider Şah İsmail arasında bölge için büyük savaşlar olmuştur. Mesela bölgedeki Özbek şekillenmesi, 1500 yılında Muhammed Şeybani Han'ın Maverâünnehir bölgesini ele geçirmesiyle başlamıştı.

Orta Asya topraklarında yaşayan insanların bölgeye gelmesiyle ortaya çıkan Kavimler kendi aralarında Özbekler ve Kazaklar gibi toplulukları oluşturdu. Bu gruplaşmaların milli bir adı taşıdıklarından ya da bir milliyeti temsil ettiklerinden söz edilemezdi. Toplulukların aralarında rekabet ve düşmanlığın görülmesi de olağandı. Bölgede yaşayan yerleşik kesim ise 'Bölgecilik' terimi içinde değerlendirilmiştir.⁹ Klanlar ve kabileler ise etnik grupların alt kollarını oluşturur. Klanlar toplumun en basit birimini oluşturan topluluklarken kabileler, kendilerini ilkel bir oluşumla karakterize etmiş topluluklardı. Ortada bir kabile yapısının olması için ortak bir dil, ortak bir toprak parçası ve topluluğun kendini ortak bir isimle adlandırması gerekir. Bu düzeydeki kabileler milli bir bilinç sahibidir. Kabileler, Egzogamik topluluklarının birleşmesiyle de oluşabilir.¹⁰ Bu durum kabilelerin hareketli bir yapı kazanmasına neden olur. Belirtilen dönemde Kazaklar, Kırgızlar ve Türkmenlerde kabilecilik yapısı görülürken Taciklerde böyle bir yapı bulunmaz. Nitekim Türkmen ve Kazaklarda bu yapı çok kuvvetlidir. Mesela Kazaklar o dönemde fazla rastlanmayan şekilde dışarıdan evlenebiliyorlardı. 18. yüzyıl Kazak örgütlenmeleri olan 'Küçük, Orta ve Büyük Cüz' yapıları, siyasi ve iktisadi bölünmelere uğrayan yeni yapılarıdır. Kazak aristokrasisi 1822 ve 1845 yılları arasında Ruslar tarafından yok edilmesine rağmen kalıcı olan bu yapıları sayesinde varlıklarını koruyabilmişti.¹¹ Nitekim bahsettiğimiz döneme kadar etnik olarak bölgede Türklüğün nasıl anlaşıldığı noktasında Yusuf Akçura şöyle demiştir:

“Türkler dediğimiz zaman, etnografya, filoloji ve tarihle ilgisi olanların 'Türk-Tatar', bazen, 'Türk-Tatar-Moğol' diye andıkları bir ırktan gelme, âdetleri dilleri birbirine pek yakın, tarihi hayatları birbirine karışmış olan kavim ve kabilelerin tamamını murad ediyoruz. Bu açıdan İranlı ve Avrupalı bazı yazarların ve onlara uyararak bazı Osmanlı yazarlarının Tatar dedikleri Kazanlılar, Azerbaycanlılar... ilahiri (gibi) ile beraber, Kırgızlar, Yakutlar da 'Türkler' tabirinin içinde demektir.¹²

Yusuf Akçura'nın bu tanımından, Türklük oluşumunun Orta Asya'da çok geniş alanlara yayıldığını anlıyoruz. Bu aşamada klanlar toplumun en basit birimleridir. Kabilecilik ise bölge topluluklarının din, dil, ırk gibi unsurlarının birleşmesiyle varlığını devam

⁹ Elizabeth E. Bacon, *Esir Orta Asya*, (çev. Tansu Say), İstanbul, Tercüman 1001 Eser, (t.y.), s. 25.

¹⁰ Egzogami terimi klanların, kabilelerin, etnik grupların ve dini cemaatler gibi toplulukların, kendi grupları dışından da evlilik yapabileceği anlamına gelmektedir. Bkz: Ronald Wixmen, "Sovyetler Birliğinde Etnik Sorun", (çev. Ali İhsan Aksamaz), *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı: 10, Ocak-Mart 2000, ss. 179-180.

¹¹ Üç Orda (Küçük, Orta ve Büyük Cüz) Kazak hanlıklarının parçalarıdır. Bkz: Roux, *op.cit.*, s. 56.

¹² Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008, s. 17.

ettirmiştir. Orta Asya'daki bir hayli karışık ve anlaşılması zor olan bu etnik yapı ancak 18. ve 19. yüzyıllarda, Rus yayılcılığının etkisi arttıkça kendini daha da çok hissettirecektir. Sonuç olarak Orta Asya'da etnik açıdan homojen bir yapıya rastlamak zordur.

1.3 Rusların Orta Asya Topraklarında Yayılması

Cengiz Han ve onun soyundan gelenler –Cuci Batu Han, Çağatay, Hülagü- Türk soyunun ve kültürünün büyük bir coğrafya üzerine yayılmasına katkıda bulundular. Cengiz Han döneminin ardından, Cengiz Han'ın torunlarının yönettiği Altınordu Devleti, karşısında Timur gibi bir gücü bulacaktı. Timur, Cengiz Han'ın mirasına siyasi anlamda sahip çıkmıştı.¹³ Fakat Altınordu Devleti'ne karşı olan saldırgan tutumu sonucunda Altınordu Devleti zayıfladı ve parçalara ayrıldı. Kuşkusuz bu olumsuz durumun ortaya çıkmasında Timur'un etkisi büyüktü. Timur bir Müslümandı fakat dinsel olarak ya da ırksal olarak bir ayırım yapmadan devamlı kendi benzeri devlet veya kabile yapılanmalarına saldırdı ve söz konusu yapılanmaların zayıf düşmesine yol açtı.¹⁴ Dolayısıyla da bölge Ruslar için kolay bir hedef haline geldi.

Türk yöneticilerin hesapsızca davranışları sonrasında -Timur- genel anlamda Orta Asya'da söz sahibi olmanın başarılammaması, Rusların bölgedeki iştahını kabartmıştı. O dönemde Ruslar, Türk-Moğol hâkimiyetinden yeni kurtulmuştu. Gücü itibarıyla da İstanbul'u Bizans İmparatorluğu'nun elinden alan Osmanlı Devleti'ni yenebilecek durumda değildi. Bu yüzden ki Rus İmparatorluğu, o dönem için hedef olarak sınırlarını Orta Asya'ya, yani doğuya genişlemek olarak belirledi. Bu nedenle Bizans İmparatorluğuyla Rus prensleri vasıtasıyla akrabalık ilişkileri kuruldu ve Ruslar, Prens III. İvan himayesinde kendilerini, Osmanlı Devleti'ne yenilen Bizans İmparatorluğu'nun yerini alacak bir güç olarak görmeye başladı. İlk olarak 1552'de Altınordu Devleti'nden yeni ayrılmış olan Kazan Hanlığı, sonrasında 1556 yılında Astrahan Hanlığı alındı. 1552-1582 yılları arasında Sibirya'nın Türklere olan güney kısmı ele geçirildi. Böylece Türklerin Sibirya üzerindeki hâkimiyeti de bitmiştir. Rusların bundan sonraki hedefi, Orta Asya topraklarını yakından gözlemleyebilecekleri ve kullanabilecekleri bir alan yaratmaktı. Bu bağlamda Ruslar, Slav ırkından olan Kazaçıkların 1577'de kendi toprakları olan Yayık Nehri'nin sağ tarafını lehlerine boşaltmasıyla bu alanı da yaratmış oldular.¹⁵ İmparatorluk Rusya'sının sınırlarını

¹³ Kemal H. Karpat, *Türkiye ve Orta Asya*, (çev. Hakan Gür), Ankara, 2003, ss. 103-104.

¹⁴ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, ““Üçüncü Dünya” Yolunda Rusya ve Orta Asya”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi*, Sayı: 41, 2009, s. 49.

¹⁵ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, ss. 41-42.

genişletmesinin temelleri daha çok 17. yüzyılda atılmıştı. O dönemde Rus Çarlığı, Avrupa'nın ekonomik anlamdaki icraatlarını kendine örnek aldığından dolayı ilk iş olarak Sibir Türkleri'nin yaşadığı günümüz Sibiryaya topraklarını işgal etmişti. Rusya'nın Sibiryaya topraklarındaki ilk amacı endüstrisi gelişmiş bir bölge yaratmaktı bu da esir kamplarının bölgede var olması ve yayılmasıyla sağlanacaktı. Çünkü Sibiryaya toprakları, işlenmek için bekleyen ham madde açısından oldukça zengindi.¹⁶ Böylece Çarlık Rusya'nın, Hazar denizinin kuzey kıyılarına yaklaşmadan önceki amacı ve hedefi belli olmuştu. Dolayısıyla Çarlık Rusya, hem bölge topraklarını ele geçirmek hem de çalıştırılacak insan gücü bakımından bir taşla iki kuş vurmaya hedefledi.

Rus Çarı I. Petro'dan itibaren; endüstri, eğitim, askerlik bilimi ve birçok alanda yenilikler yapıldıysa da Kırım savaşı, Ruslar tarafından Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'ya karşı kaybedildi. Bu bağlamda Çar I. Nikola'nın yerine geçen II. Alexandr 1861'de toprak köleliğine son vermiş ve İmparatorluk ordusunu Batı Avrupa modeline uygun olarak yeniden düzenlemek gibi Rus sömürgecilik siyasetini devam ettirmeye yarayan icraatlar gerçekleştirmiştir.¹⁷ Çar II. Alexandr döneminde Ruslar, bölgede Hanlıklar halinde varlık gösteren Kokand (Hokand), Buhara (Semerkand), Hive (Harezmi) Kaanlıkları ve Hazar bölgesini 1865 ve 1876 yılları arasında, 10 yıl gibi kısa bir sürede, zorlanmadan topraklarına dâhil etmiştir.¹⁸ Ruslar, Türkmenleri Haziran 1881'de Göktepe'de, Mart 1884'te ise Merv'de yendi.¹⁹ Böylece tüm "Orta Asya" tamamen Rusların eline geçmiş oldu.²⁰ Dolayısıyla yaklaşık 6 asır gibi bir zaman süren Moğol hâkimiyeti yerini Rus hâkimiyetine bırakmıştır. Bu dönem Rus işgalleri ise daha çok sömürgeleştirme ve yerleşme amacı taşıyordu çünkü Türk bölgesinin zengin topraklarının önemi, hem Rusya hem de Çin tarafından anlaşılmıştı. Dolayısıyla Rusya bölgeye ilişkin hedeflerini gerçekleştirmiş, sınırlarını Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarından tüm Orta Asya'ya kadar genişletmiştir. Aynı zamanda bu durum Türk-Moğol hâkimiyetinden kurtulan Rusların yükselişi anlamına gelirken Orta Asya

¹⁶ Necip Hablomitöglü, *Sovyet Rusya'da Devlet Terörü*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, İkinci Baskı, 2004, s. 17.

¹⁷ Mehmet Saray, "Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri", (çev. Erkut Gökten), *ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu*, No: 1, Ankara, 1984, s. 3.

¹⁸ O dönemde Orta Asya topraklarının Ruslar tarafından işgal edilmesinin nedenleri: Rus mallarına yeni Pazar arayışı, Orta Asya hanlıklarından gelen saldırılara karşı bir güvenlik tedbiri ve başta pamuk olmak üzere Orta Asya'nın zengin hammadde kaynaklarına göz dikilmesidir. Bkz: Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan Günümüze*, (çev. Figen Dereli), İstanbul, 2011, s. 402.

¹⁹ Hans Findeisen, "The Turkmen-Oghuz", *The East Turkic Review*, Vol: 2, No: 3, 1960, s. 80.

²⁰ Göktepe ve Merv, Günümüz Türkmenistan topraklarında yer alır, ayrıca Ruslar, Merv ve Göktepe'nin ardından tüm Orta Asya bölgesini ele geçirdikten sonra karşılarında, Hindistan'ın hâkimiyetini elinde bulunduran ve Afganistan'da sözü geçen bir İngiltere'yi bulacaktı. Böylece tarafların çıkarları Orta Asya topraklarında çatışırken Rusya ve İngiltere, savaşın eşğine kadar gelmişti. Bkz: Sir Olaf Caroe, *Sovyet İmparatorluğu: Sömürülen Topraklar*, s. 143.

topraklarındaki uygarlıkların da birçok nedenden dolayı söz haklarını kaybettiğinin bir göstergesidir. Nitekim bölgedeki uygarlıklarda Rus yayılmasına karşı bir önlem alma ya da durumu önceden tahmin etme gibi bir durumun söz konusu olmadığı açıktır.

2. Andican Ayaklanması

1898 yılında, günümüzde Özbekistan sınırları içinde yer alan Andican'da Mintepe'deki bir caminin imamı İşan Muhammed Sabiroğlu, bölge halkını Ruslara karşı örgütlemeye çalıştı. İmam olmasının da yardımıyla –vaaz yoluyla- halkı örgütleyerek amacını gerçekleştirdi. Yapılan planlar çerçevesinde 2000'den fazla kişiyle Rus garnizonuna bölge halkı tarafından saldırılar yapıldı. Ruslara göre son derece ilkel silahlara sahip olan bölge halkı sayıca az olmalarının da etkisiyle bir varlık gösteremedi ve hareket Ruslar tarafından bastırıldı. Sonuçta İşan Muhammedin'de içinde bulunduğu bir grup ayaklanmacı yakalandı. 380 kişi idam edilirken 208 tanesi Sibiry'a'daki Rus kamplarına sürüldü. Bu ayaklanma başarısız olmuştu fakat XIX. yüzyıl sonlarındaki ayaklanma, her ne kadar Ruslar tarafından sonradan “gayri milli ve gerici bir hareket” olarak nitelendirilse de Orta Asya milli mücadelesi adına en azından varlık gösterilmesi açısından önem arz eder.²¹ Bu durum ayaklanmayı örgütleyen kişinin bir cami imamı olması açısından da önemlidir. Nitekim din, İslam, Müslümanlık anlayışının Orta Asya halklarında nasıl bir algılamaya yol açtığı, nasıl bir milli mücadele duygusu yarattığı da bunun bir göstergesidir. Bu doğrultuda Baymirza Hayit, XX. yüzyıl başlarında, Orta Asya'daki milli mücadele anlayışını ve bölge halkının Ruslara karşı koyma hissiyatını şu şekilde belirtmiştir:

“Türkistan Türkleri ve Tacikleri arasında, İslam öylesine kökleşmişti ki, ‘*millet*’ kavramı ile ‘*Müslüman*’ kavramı aynı manaya geliyordu. Öyle ki, ‘*biz Müslümanız*’ derlerdi. İslam sözlüğünde ‘*millet*’ (Nation), ‘*boy*’ (kavim) ve ‘*halk*’ kavramları mevcut olduğu halde, Türkistan’da İslam dâhilinde bu kavramları ön plana koymayı, kimse hatırandan geçirmiyordu. Müslümanlığa mensup olmak, onlar için her şeyi ifade ediyordu. İslam’ın şehir halkı ile sabit ikameti olan halk üzerindeki tesiri, bozkır ve dağlık bölgelerde yaşayanlara nazaran daha fazla idi. Bu sebeptendir ki, İslam, milli direniş hareketinin gerçek kaynağı olmuştur. Göçebe halk arasında ise direnişi, bir boya, (Uruğ) mensup olma şuuru tahkik etmiştir.”²²

Bu sayede din adamları, bölge için toplulukları yönlendirici bir rolü üstlenirken bir yandan da Müslümanların Ruslarla kaynaşmasının önünde durmuşlardır. Yani Müslümanların ve din adamlarının direniş ve birlik olma konusunda daima korunaklı davranması, grup olarak

²¹ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, ss. 190-191.

²² *Ibid.*, s. 193.

mücadele etmenin bir yansıması olarak kendini göstermiştir.²³ XX. yüzyıl başlarındaki bölge halkının, ortaya çıkan milli mücadele duygusunun da etkisiyle, bir anlamda ulusçuluk inancının temelini ortaya koyduğu varsayılabilir. Bu nedenle de belirtilen dönemdeki ulusçuluk düşüncesi milli birlik alanında kendini göstermiş ve bu düşünce daha çok dini bir amaç etrafında oluşmuş ve oluşturulmuştur. Bunun ters etkisinden olsa gerek, söz konusu dini görüşler ve şekillenmeler, reform adı altında yenileşme hareketlerinin ortaya çıkmasına neden olacaktır.

3. İsmail Gaspıralı ve Cedit Hareketi

Cedit hareketi, eğitim sisteminde değişim anlamına gelen, dönemin Tatar aydınlarından Şihâbeddin Mercanî, Abdülkayyum Nasırî (1824-1907) ve Hüseyin Feyizhanî (1826-1866) tarafından ortaya çıkarılan, din temelli, modern olmayan bir eğitim sisteminden modern anlamda çağdaş bir eğitim sistemine geçmeyi amaçlamış bir akımdır. Bu akım ile “Usul-ü Cedit” bir diğer anlamda “Ceditçilik” yani “Yenileşme” birçok alanda ve özellikle eğitim alanında reformlar gerektiriyordu. Bu nedenle eğitimde yeni bir yöntem kullanılacak ve bu düşünceyi uygulamaya dökmek için bölgede yeni okullar açılacaktı. Bu okulların, Rusya’da yaşayan Müslümanların yaşadığı bölgelere ulaşmasındaysa bir Kırım Türkü olan İsmail Gaspıralı’nın rolü vardı.²⁴ Buna ek olarak, İsmail Gaspıralı uzun süre çıkarmak için izin almaya çalıştığı *Tercüman* gazetesinin imtiyazını aldı ve gazete 1883 yılı Nisan ayının 10. günü ilk sayısını çıkardı. Gazetenin ilk yayımlandığı günlerde en önemli konusu eğitim, sanayileşme ve bilim alanında Avrupa’nın sahip olduğu değerleri yakalayabilmektir.²⁵ Bu bağlamda Gaspıralı’nın *Tercüman*’ı, bölgenin Müslüman halkı için bir öncü oldu ve devamında çeşitli gazetelerin ve yayınların çıkarılmasına yol açtı. Böylece hareketin tüm Orta Asya’ya yayılması amaçlandı.

İsmail Gaspıralı’nın *dilde, fikirde, işte birlik* adlı düşüncesi birçok kesime milli mücadele yolunda kılavuz oldu. Ayrıca Gaspıralı’nın fikirlerinin sadece Kırım Tatarlarıyla sınırlı kalmayıp Rusya’daki tüm Müslüman Türk halkları için söylendiğini de belirtmek gerekir. Bu anlamda Gaspıralı bir ‘Türk birlikçi’ yani bir ‘Pantürkist’ idi. Gaspıralı’nın

²³ *Ibid.*, ss. 190-193.

²⁴ Nadir Devlet, İsmail Gaspıralı isminin özellikle eğitim alanında yaptığı yenilikler ve kurduğu gazeteyle Cedit hareketinin önemli bir kişisi olduğunu vurguluyor. Fakat Devlet’e göre Gaspıralı’nın Rusya Müslümanları arasında eğitim reformunu başlatan ve geliştiren şahıs olduğunu söylemek doğru olmaz. Aksi takdirde böyle bir yakıştırma diğer emekçiler için haksızlık olacaktır. Bkz: Nadir Devlet, *İsmail Gaspıralı: Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist*, Başlık Yayın Grubu, İstanbul, 2011, ss. 47-51.

²⁵ Akçura, *op.cit.*, s. 70.

Pantürkizm teorisi, özellikle eğitim alanında reformlar yapılırken, *Cedid* yani az önce belirtildiği üzere, yeni metotlarla oluşturulmuş okulların kurulmasına ek olarak bu anlamdaki eski kuruluşların yeniden örgütlenmesini amaçlamıştı. İsmail Gaspıralı, genel olarak Orta Asya bölgesinde eğitimle elde edilebilecek bir modernleşme ve Batılılaşma sağlanmasını amaçladı. Bu arada bölgede siyasi anlamda gelişmeler de yaşandı. 1898 ve 1902 yılları arasında Kazan’da Marksist düşüncelerin de etkisiyle sendika hareketleri ortaya çıkmış ama bu anlamda başarılı bir oluşum sağlanamamıştı. Fakat 8 Aralık 1905’te Kazan, Kırgız, Tamboy, Kırım ve Kafkas delegelerinin oluşturduğu bir topluluk, İslam kongresi düzenlemek istedi. Bu kongreyi düzenlemek için izin alınamamasına rağmen, kongre gizli yollardan gerçekleştirildi. Bu bağlamda ilk hedef bir parti kurmaktan ziyade; İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura gibi fikir adamlarının liderliğinde bir ittifak, birlik oluşturmaktı. Nitekim daha sonra ikinci İslam kongresi, Gaspıralı başkanlığında 100 delege ile (Tatar, Kırgız, Kırım, Kafkas) toplandı. Devamında, ilk ikisinden farklı olarak, izin alınarak ve farklı kesimlerin de katılımıyla –Liberaller, Sosyalistler- üçüncü İslam kongresi de gerçekleştirildi. Artık asıl amaç bir siyasi parti olmalıydı, bu öneriyi getirense Yusuf Akçura oldu. Nihayetinde alınan birçok karardan; “Müslümanlar ve Ruslar arasında hukuk eşitliği, ulusal bir eğitimin örgütlenmesi, Müslüman din yönetiminin bağımsızlığı ve özellikle Toprak Reformu” gibi konulara ağırlık verilmesi öngörüldü. Özellikle ‘Toprak Reformu’ konusu bölge halkının ekonomik anlamda var olması için büyük bir önem taşıyordu. Bu doğrultuda seçimler gerçekleştirildi ve Müslüman milletvekilleri, ilk Rus Duma’sına 35, ikincisine 25, üçüncüsüne 10 ve dördüncüsüne 7 milletvekilli olarak girmelerine rağmen isteklerini ve düşüncelerini Ruslara kabul ettiremedi. Sonuçta Rus Duma’sına giren Müslüman milletvekilleri, bir varlık gösteremeyip başarısız oldu ve Gaspıralı, Akçura gibi düşünürler kurulan ittifaktan ayrıldılar.²⁶ Yusuf Akçura başarısızlığın nedenini şu şekilde belirtmiştir:

“Bazıları (Liberal yöneticiler) bu hakkın (Ulusal Özerklik) Çar’ın kanunların baş eğerek elde edileceğine inanıyorlardı. Ancak son yılların olayları bunun tam tersini ortaya koydu. Zorlama liberalizmin uygulandığı yılları izleyen tepkiler döneminde, tüm eski sistem yeniden gün ışığına çıkarıldı ve belki de daha büyük bir incelik ve kurnazlıkla yürütüldü.”²⁷

Dolayısıyla izlenen siyasetin pasifliğinden ve dönemin Rus Başbakanı Stolipin’in ulus mücadelesi veren aydınlara baskı yapmasının da etkisiyle, Müslüman milletvekilleri Rus Duma’sına girmelerine rağmen isteklerini kabul ettiremediler. Bu bağlamda başarısızlığın sebeplerinin, Müslüman milletvekillerinin kendi aralarındaki farklı görüşlerden ortaya çıktığı

²⁶ Duma, İmparatorluk Rusya’sındaki yasama meclisine verilen isimdir. Bkz: Alexander Benningsen-Chantal Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, (çev. Nezhil Uzel), Ankara, 2005, ss. 34-53.

²⁷ *Ibid.*, s. 54.

söylenbilir fakat bu durum sadece nedenlerden bir tanesidir. Rusların da Müslüman yenilikçilere, kendi aleyhlerine bir durum yaratmaması için müsaade etmeyecekleri açıktı. Fakat milli mücadele açısından Rus Duma'sına girebilmek, Müslüman vekillerin ne kadar başarılı olduğuna bakılmaksızın, örgütlenme açısından önemli bir ayrıntıdır. Nitekim Olivier Roy dönemin milli mücadele şeklini -Orta Asya'da etnik bir oluşumun olup olmadığı noktasında- şu şekilde belirtmiştir:

“Burada bu hareketin doğası hakkında şu soruyu sormak gerekir: O dönem de Panislamizm ne anlama gelmektedir? Sık sık Rusya Müslümanlarının ‘milli hareket’inden söz edilir ama burada modern anlamıyla bir milliyetçi hareket değil dinsel ve kültürel kıstaslara dayanan bir ‘müslüman milleti’ tanımlayan bir hareket söz konusudur; belirli bir devlet veya toprağa atıf yoktur. Tarif edilen şey bir şekilde tüm müslüman ümmetinin alt kümesidir. Bu cemaati nitelendirmek için, harekete katılanlar ‘millet’ sözcüğünü kullanmışlardır. ‘Millet’ sözcüğünün sıfatı olan ‘milli’, bugün Türk-İran alanının her yerinde ‘ulusal’ sözcüğüyle aynı anlamda kullanılmaktadır... Rus İmparatorluğu’ndaki reformcu Müslümanlar bu noktadan hareket ediyorlardı; modern anlamıyla (bir toprak ve devlete dayanan) bir bağımsızlık talepleri yoktu. Gaspıralı bile, Rusya Müslümanlarının yerinin reformlar geçirmiş bir imparatorluğun içinde olduğunu ifade etmişti. Aynı talep Mayıs 1917’de Moskova’da toplanan Tüm Rusya Müslümanları Kongresi’nden de geldi. Bu kongre sonucunda bir ‘milli şura’ kuruldu, ama buradaki ‘milli’ sözcüğü de cemaatçi bir anlam taşıyordu. Toprağa dayalı olmayan bir Müslüman varlığının kabulü yönündeki bu talep, bir imparatorluk yapısıyla tamamen uyumluydu. Ama bu talep, özellikle, dün olduğu gibi bugün de hiçbir şekilde Rusya’dan toprak olarak ayrılma perspektifleri olmayan Tatarlar’dan gelmekteydi. Azeriler ve Orta Asyalılar daha çok federasyondan söz ediyorlardı, ama bu isteğin de bağımsız ulus-devletler kurmakla hiçbir ilgisi yoktu.”²⁸

Burada üzerinde durulması gereken nokta bu dönemde milliyetçilik anlayışının daha çok milli mücadele şeklinde sürdürülmesi, bir diğer deyişle Panislamcı bir yapıda olmasıdır. Cedit medreselerinden öğrencilerin yetişmesiyle ortaya çıkan düşünce adamları –Gaspıralı, Akçura gibi- bu durumu ilerde Pantürkist bir yapıya dönüştüreceklerdi. Bir başka deyişle Cedit hareketleri, reform, modernleşme, Batılılaşma, Panislamizm değerinin üstüne bir de Pantürkizm değerinin eklenmesine yol açacaktır. Nitekim İsmail Gaspıralı’da, modernleşme ve Batılılaşma düşüncesiyle birlikte böyle bir oluşumun örneğini bizlere sunmuştu. Bu anlamda ilk milliyetçilikleri ya da milli mücadele ruhunu ön plana atan düşünce din ve İslam düşüncesi olmuştu. Bir diğer deyişle Pantürkizm, henüz Panislamizm kadar etkili olduğu bir dönemde değildir. O kadar ki Olivier Roy’un da belirttiği üzere İsmail Gaspıralı bile bir ‘toprak ayrılığı’ fikrini düşünmemiş, olması gerekenin bir imparatorluk çatısı altında yer almak olduğunu belirtmişti. O dönem için milliyetçilik anlamında bölgenin Müslüman halkından daha çok milli bilince sahip olan Azerbaycan’ın bile federasyon düşüncesinden yana olduğu noktası önemlidir. Tüm bu noktalar birleştirildiğinde milli mücadele açısından

²⁸ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...* , ss. 71-72.

bir hareketlenme olduğu göze çarpar fakat bu asla bir etnik ya da günümüzdeki anlamıyla bir ulus-devlet olmayı istemek anlamına gelmez. Buradan XX. yüzyıldan Ekim Devrimi'ne kadar geçen sürede, gerçek anlamda bir milliyetçilik fikrinin oluşmadığı, oluşsa da bunun çok zayıf bir seviyede olduğu sonucuna varılabilir.

4. Panslavizm'e Bir Tepki: Bir Hedef Olarak Panislamizm ve Pantürkizm

Panslavizm tarihsel olarak düşünüldüğünde Panislamizm ve Pantürkizm'den önce ortaya çıkmış bir düşüncedir. Hatta bir sıralama yaparsak Panslavizm'den sonra Panislamizm daha sonra Pantürkizm sırası izlenecektir. Aslında hepsi birbiriyle bağlantılı olan bu düşünceler birbirine yakın coğrafyalarda ortaya çıkmıştı. Panslavizm'in ortaya çıkmasında Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisi çok büyüktü. Zira Balkanlardaki Rus kökenli etnik kesimler, Osmanlı İmparatorluğu'nun etkisi altında bulunmuşlardı.²⁹ Bu durum, Panslavizm'i ortaya çıkaran nedenlerden biri olmuştu.

Slavlar tarih boyunca Türk ya da Germen ırklarının tesiri altında kaldığından dolayı milli duruşlarının gelişmesinde bu etkinin rolü çok büyüktü. Alman âlimleri ise Panslavizm düşüncesinin güçlenmesine fazlasıyla katkıda bulunmuşlardır. Bir diğer anlamda, Batı'nın felsefe okullarının da Panslavizm'in gelişmesine katkısı çok büyüktü. Ruslar bu düşüncüyü Slavları Avrupa'daki Türk etkisinden kurtarmak ve Avrupa'da söz sahibi olabilmek için uygulamaya çalıştılar. Bir süre sonra Lehistan'daki gelişmelerden dolayı bu siyasetin kapsamını genişlettiler ve "tek bir dil, tek bir din" esasını benimsediler. Panslavizm'in bundan sonraki hedefi ise "İslam-Türk" unsurları olacaktı. Bundan sonra Rus İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Balkanları alamayacak ve hedefini Orta Asya'ya doğru genişletecektir.³⁰ Hans Kohn'a göre Rusların Panslavizm düşüncesini taşımasındaki en büyük neden, dinlerine bağlı kalmalarıydı. Nitekim Kohn, Rusya'nın Moğol istilasının altından kalkabilmesini bu hususa bağlamaktadır.³¹ Rus yayılmasının daha XVI. yüzyılda başladığına daha önce değinmiştik. Ruslar bu siyasetten geri adım atmayıp çok uzun bir süre bu siyaseti izlediler ve bu bağlamda Orta Asya'da üstünlüğü ele geçirdiler. Stalin bir konuşmasında Panslavizm ve Rus Şövenizm'ini şu şekilde anlatacaktır:

"Şövenizm, muhteşem gücüyle gün be gün ülkemizde gelişecektir. Şövenizm milliyetçiliğin en ileri, en aşırı şeklidir. O Rus olmayan her şeyi yıkmanın yolunu arayacak, bütün idare ağına

²⁹ Hans Kohn, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, (çev. Agâh Oktay Güner), İstanbul, 1991, s. 5.

³⁰ *Ibid.*, ss. 7-9.

³¹ *Ibid.*, s. 118.

hükmederek Rus olmayan her şeyi ezecektir.” Stalin. “Devlet ve Parti içinde milli unsurlar üzerine rapor”, 1923”.³²

Stalin’in bu düşünceleri Panslavizm’in gerçekte ne anlama geldiğini fazlasıyla anlatmaktadır. Panislamizm düşüncesinin yayılması ise özellikle Çarlık dönemi Rus siyasetlerine yani Rus yayılcılığına karşı bir tepki olarak ortaya çıkacaktı.

Zeki Velidi Togan’ın düşüncesine göre genel olarak Panislamizm dinsel ölçütlere dayanan bir hareketti. Bu bir vatanseverlik anlamında ele alınabilir fakat siyasi bir anlam taşımaz. Bu hareket İslam âleminden kendinden başka kesimlerin de yardımcı olabileceği bir oluşumdur. Ayrıca modern Türkiye’nin o günkü şartlarından da - halifelik benzeri-etkilenildiği söylenebilir.³³ Dolayısıyla Panislamizm, milliyetçilik amacı taşıyan bir hareket değildi. Mesela 1898 Müslüman Türk halkının bir cami imamının örgütlenmesiyle ayaklandığını daha önce belirtmiştik. Bu yüzden sözü edilen ayaklanma Panislamizm’in tarifi açısından önemlidir. Nitekim bahsedilen ayaklanmada bir cami imamı konumunu kullanarak milli mücadeleyi yaymaya çalışmıştı. Milli mücadelenin ortaya çıkmasındaki en büyük neden ise Rus yayılmasıydı. Bu bağlamda bölgedeki Müslüman halkın bu hareketi, Panslavizm’den farklı olarak milli mücadele oluşumları sağlamaya yardımcı oldu. Bundan dolayı bu durum siyasi bir amaç taşımayan düşüncelerin oluşturulması anlamında önemliydi. Fakat Cedit hareketinde bu düşünceden farklı olarak eğitim, toprak reformu gibi ögelere vurgu yapılarak modernleşme amaçlandı. Biraz da bunun etkisiyle, Panislamizm’den sonraki gelişme Pantürkizm olacaktı. Yani bir anlamda Panislamizm, fikirlerin gelişmesine temel oluşturması nedeniyle Pantürkizm’den de önce gelir.

Jacob M. Landau’ya göre Pantürkizm biri kültürel diğeri siyasi olmak üzere iki amacı hedefler. Bunlardan kültürel Pantürkizm, özellikle Orta Asya’nın 19. yüzyıldaki reformcularının –Gaspıralı, Akçura, Togan gibi- geliştirmek istediği bir hedefti ve siyasi bir amacı yoktu. Pantürkizm’in diğeri türü ise siyasi amaca hizmet ediydi. Buna göre hedef, Türklerin geniş bir coğrafyada olabildiğince yayılması yani irredentist bir siyasetin izlenmesiydi.³⁴ Kültürel Pantürkizm noktasında Gaspıralı, Akçura gibi reformcuların, bir devlet kurma düşüncelerinin olmadığını düşünülmesi, siyasi bir hedeflerinin olmadığını ortaya koyması açısından güzel bir örnektir. Pantürkizm’in siyasi bir amaç yüklenmiş haliyse özellikle Osmanlı Devleti topraklarında görüldü.

³² *Ibid.*, s. 193.

³³ Sir Olaf Caroe, *Sovyet İmparatorluğu: Sömürülen Topraklar*, ss. 99-100.

³⁴ Gareth M. Winrow, “Turkey and Former Soviet Central Asia: National and Ethnic Identity”, *Central Asian Survey*, Vol: 11, No: 3, 1992, ss. 108-109.

Pantürkizm ile Türk milliyetçileri olayları etnik açıdan da ele aldılar. Bu sayede etnik oluşum dinsel oluşumun önüne geçmişti. Özellikle Osmanlı Devleti'nde Jön Türkler –Genç Türkler- hareketi oluştuktan sonra Pantürkizm düşüncesi gelişti, bu hareketin Osmanlı Devleti'ndeki sözcüsü ise Ziya Gökalp idi. Fakat Rusya Müslümanları için 1924'e kadar Pantürkizm, Panislamizm'den daha fazla etkili olan bir görüş değildi. Tabii ki bu düşüncenin Türkler için Anti-Emperyalist bir anlam taşıdığını da ifade etmek gerekir. Gerek cumhuriyet öncesi Türklerinin Kurtuluş Savaşı süreci, gerekse Rusya'nın 1904'te Japonlara yenilmesi Orta Asya Müslüman halkının bir anlamda gözünü açmıştı. Zaten bazı Müslümanların, Bolşeviklerin tarafına geçmesi de –Sultan Galiyev- bu yüzdendi.³⁵ Buna ek olarak belirtilen dönem için bir de Panturanizm düşüncesinden bahsedilebilir. Aslında ikisi birbirinden farklı değildir ama en azından Vambery'nin tanımına göre Panturanizm biraz daha geniş ya da aslında olması mümkün olmayan anlamlar içerecektir.

Panturanizm düşüncesi ilk defa Macar Vambery tarafından ortaya atıldı. Buna göre Vambery tarafından Türk, Moğol, Macar ve Fin halkları birleşmesi öngörüldü. Fakat bu düşüncenin gerçekleşmesi siyasi anlamda neredeyse imkânsızdı, çünkü coğrafi olarak söz konusu halklar arasında bir iletişimin kurulamayacağı açıktı. Togan ise en azından Doğu ve Batı Türkleri arasında böyle bir oluşum öngörebilmişti. Bir anlamda Togan, modern bir “Milletler Camiası” oluşumu düşünmüştü. Burada Togan'ın amacı, zor bir anda birlikte hareket edilmesi ama birbirlerine karşı sorumlulukları olmayan devlet oluşumları yaratmaktır. Daha sonra Enver Paşa'nın da Pantürkizm yönünde fikirleri olacaktır.³⁶ Togan'ın düşüncesindeki gibi tehlike anında ortak hareket eden ve birbirlerine karşı yönetimlerinde sorumlu olmayan oluşumları günümüzde –Avrupa Birliği, Kuzey Atlantik Paktı gibi- görmek mümkündür. O halde bu görüş geçmişte öngörülebilirdi. Hatta günümüzde bile Türklerin ortak bir kuruluş altında birleşmesi mümkün görünmekte. Keza ileri bölümlerde değineceğimiz bu durum, Türk Dünyası için de büyük bir eksiklik yaratmaktadır.

Böylece Rusların Panславизм anlayışı, karşısında benzer bir tepki olarak Türklerden gelen Panislamizm ve Pantürkizm hareketleriyle karşılaşacaktı. Türkler Kurtuluş Savaşı'nda kazandılar ve Atatürk sınırları koruyup emperyalizmi reddetti. Böylece Türk tarafı “Turan” düşüncesini terk etti. Daha sonra Lenin de Panславизм'i reddetti. Öyle ki Stalin tasfiye hareketlerini yeniden başlatacak, Orta Asya'da bir şekilde milli mücadeleyi örgütleyen ve destek veren Türk subaylarını bölgeden sürecekti.³⁷ Sovyetler Birliği Komünist Partisi içinde

³⁵ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, s. 74.

³⁶ Sir Olaf Caroe, *Sovyet İmparatorluğu: Sömürülen Topraklar*, s. 100.

³⁷ Kohn, *op.cit.*, s. 214.

ise Stalin, bir Kazan türkü olan ve kendi seçtiği birisi olan Panislamizm destekçisi Molla Nur Vahitov ve Sultan Galiyev gibi isimleri zamanla tasfiye edecektir.³⁸ Stalin'in bu tasfiyeleri 1924 ve 1936 anayasalarıyla birleşecek ve başta belirttiğimiz “tek bir din” ihtimalini yakalayamasa da “tek bir dil” düşüncesi, milliyetler siyasetiyle uygulanacaktır. Böylece Stalin, Rusça'nın etkisini yayması ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında izlediği siyasetle bir anlamda eski Panslavizm düşüncesini yeniden canlandıran kişi oldu.

5. 1905 Rus İhtilali ve Meşrutiyet Dönemi

Rusya'da gerçekleşen 1905 İhtilali'nin temel nedenlerinden biri XIX. yüzyıl sonlarına doğru güçlenen Marksizm düşüncesiyle diğer modernleşme ve sanayileşmeye ihtiyaç duyan Rusya'da, 1861 yılında köleliğin kaldırılması sonucu ortaya çıkan işçi hareketlerinin yaygınlaşmasıydı. Tüm bu hareketler henüz yerinde sayan, hareketsiz Rus köylüsünün de silkelenmesine yardımcı olurken ülkedeki aydın kesimin bu toplulukları yönlendirmesi, Rus halk isyanlarının ortaya çıkmasına neden oldu. Diğer yandan Rus Çarlığı'nın kendi işlerinde de sorunları bulunuyordu. Nitekim Çarlığın, Fransız İhtilali'nden gereken dersi çıkarmaması ülkede hem sosyalistler hem de liberallerin etkisinin zamanla artmasına yol açtı. Ülkenin 1904-1905 Japon-Rus savaşına girmesi de ekonomik açıdan sıkıntılar yarattı. Ayrıca Rus Çarlığı, demokratik bir gelenekten de yoksundu. Tüm bu gelişmelerle birlikte Çar II. Nikola ortaya çıkan ayaklanmaları kısmen bastırmasına rağmen Rus Meclis'i Duma'yı açtı ve Rus halkına bazı haklar ve özgürlükler vermek zorunda kaldı.³⁹ İhtilalden sonra Başbakanlığa geçen Stolipin, ülke içindeki kargaşa ortamına son vermeyi amaçladı. Bu doğrultuda demokrasinin ve milliyetçiliğin gelişmesi için çalışan aydınların önünü tıkadı, inkılapçıları ve milliyetçileri baskı altına aldı.⁴⁰ Stolipin'in bu baskıcı tutumundan sonra Birinci Dünya Savaşı ile meşgul olacak olan Rus İmparatorluğu, başta ekonomik açıdan olmak üzere birçok zorluk yaşayacaktı. Bunun haricinde 1905 Rus İhtilali'nin ülkenin geleceğine önemli bir etkisinin olduğu söylenebilir.

³⁸ S. Enders Wimbush, “The Politics of Identity Change in Soviet Central Asia”, *Central Asian Survey*, Vol: 3, No: 3, 1984, s. 70.

³⁹ Rus Çarlık Ordusu söz konusu ayaklanmayı tamamen bastırma gücüne sahip olmasına rağmen, üç yıldır aç, silahsız ve savaştan bıkmıştı. Dolayısıyla Çar'ın yanında yer almak yerine barış, ekmek ve toprak sloganları atan devrimci kesimin üstüne yürümüşlerdi. Dolayısıyla ülke içi ekonominin kötü olması olayları fazlasıyla etkilemekteydi. Bkz: Oral Sander, *Siyasi Tarih: İlk Çağlardan 1918'e*, Cilt: 1, 17. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008, s. 388-390.

⁴⁰ Akçura, *op.cit.*, s. 163.

Nitekim Bolşevik Konseyler sistemi, ileride oluşturulacak Sovyetler Birliği devlet yapısının da temelini oluşturur. Bir anlamda bu durum, Rus halk kitlelerinde, ileri dönemler için demokrasi beklentilerini artırırken diğer yandan da bölgede yeni bir siyasal örgütlenmenin temelleri atıldı. Dolayısıyla ister Rus konseyler sistemi, isterse devrim örgütlenmesi olsun fark etmez, iki durumda da 1905 Sovyetleri, 1917 Bolşevist konseylerinin temellerini oluşturdu.⁴¹ Bu bağlamda partililik, devrim örgütlenmesi ve konseylerin ortaya çıkmasıyla Rusya'da düşünceler değişmeye başladı. Bunda en büyük pay kuşkusuz Oral Sander'in dediği gibi Rus Çarlığı'nın demokratik bir yapıdan yoksun olması ve Rus köylüsünün XX. yüzyılın başlarında henüz yeni yeni uyanıyor olmasıydı.

---

⁴¹ Sovyet terimi "işçi temsilcileri konseyi" anlamına gelmektedir. Bkz: Oskar Anweiler, *Rusya'da Sovyetler (1905-1921)*, (çev. Temel Keşoğlu), İstanbul, 1990, ss. 47-48.

BÖLÜM II

1917 RUS DEVRİMİ VE ORTA ASYA'YA ETKİLERİ

1. 1916 Orta Asya Ayaklanmaları

1916 yılındaki milli mücadele önderleri Alaş Orda hareketi mensupları ve Orta Asya'daki reformcu kesimdi. Bu iki kesiminde ortak amacı, bölge halkının özgürlüğüne kavuşmasıydı. Bu nedenle söz konusu dönemde Rusların, Birinci Dünya Savaşı ile meşgul olması, bölgedeki reformcular ve Alaş Orda hareketi mensupları üzerinde bölge halkı için bir hürriyet beklentisi yarattı. Söz konusu dönemde Rus Çarlığı'nın cephe gerisinde yararlanmak üzere yabancı milliyetlerden –bölge halkından- insan gücü anlamında yararlanmak istemesinin gazetelere yansması üzerine, bölge halkı bu duruma tepki gösterdi. Fakat reformcular ve Alaş Orda hareketi ileri gelenleri durumu farklı yorumladılar. Buna göre reformcular, Rus Çarlığı'nın insan gücü isteğini tepkiyle karşılarken Alaş Orda mensupları bölge halkının savaş yöntemlerini bilmemesi ve askeri malzeme bakımından bölgedeki yetersizlik nedeniyle, bu durumu bölge halkının bilinçlenmesi ve silahları tanınması bakımından bir fırsat olarak gördü. Bölge halkının Ruslardan diğer isteği ise özellikle bölgeye yapılan Rus göçmen akınlarına son verilmesi ve Rusların Müslüman halktan aldığı arazileri geri vermesiydi.¹ Sonuç olarak, Rus Çarlığı belirtilen dönemde yabancı milletlerden olmak üzere 234.055 kişilik insan gücü talep etti ve bu durum 1916 isyanlarının Hocent bölgesinde başlamasına neden oldu. Halkın Ruslara karşı koyması ilkel şartlarda ve askeri malzemelerden yoksun olarak başladı.² Dolayısıyla reformcuların ve özellikle Alaş Orda mensuplarının ayaklanmayı önceden öngörmelerine rağmen askeri anlamda bir hazırlık, söz konusu dönemin şartlarında mümkün olmadı. Bu durum aynı zamanda Orta Asya halkının ne kadar dışa kapalı olduğunun da bir göstergesiydi.

Ayaklanma Hocent çevresinde, Urgut'ta, Semerkand sancağı olan Dağbit kazası, Zamin kazası, Sansar köyü ve özellikle Cizzak sancağında yayıldı. Dolayısıyla 1916 yılı Temmuz ayında başlayan ayaklanma, Ağustos ayında tüm Orta Asya bölgesine yayıldı. Cizzak sancağındaki ayaklanma Ruslar tarafından sert bir şekilde bastırılmasıyla diğer bölgelerden ayrılır. Ayaklanmanın bastırılması Şubat 1917'ye kadar sürdü. Bölgesel anlamda

¹ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, s. 206.

² *Ibid.*, s. 207.

değerlendirilebilecek bu halk hareketi, hemen hemen bölgenin tamamına yayılmasından dolayı milli bir ayaklanma olarak görülebilir. Ayaklanmanın merkezî bir bölgeden yürütülmeyip ilkel silahlarla sürdürülmesi ve ek olarak bölgede haberleşmenin olmaması, söz konusu dönemdeki bölge halkı adına, başarısızlığın birer nedenidir. Bunun bir nedeni de Rus Çarlığı'nın ayaklanmada Rus göçmenleri kullanmasıydı. Örneğin Yedi-Su bölgesinde 6000, Sir-Derya'da 1770, Fergana bölgesinde 1000 göçmen silahlandırıldı. Öyle ki Rus göçmenlere ayaklanmayı bastırmalarındaki başarılarından ötürü Cizzak sancağında 2000, Yedi-Su bölgesinde 2.150.000 hektar arazi hediye edildi.³ Bu durumda bölge halkının isteklerinin büyük çoğunluğunu oluşturan Rus göçmenler sorunu, sona ermeyip tersine bir etki yarattı.

Sonuç olarak Orta Asya'daki bu ayaklanma savaş malzemelerinin eksik olmasının da etkisiyle başarısız oldu. Fakat bu ayaklanma Rus Çarlığı'nın devrilmesini hızlandırdı. Bölge halkı Çarlık döneminde kendi çabalarıyla özgür olma amacına ulaşamadı.⁴ Bu isyanın en büyük nedenlerinden birisi, Rus yayılmasının bölgede gün ve gün devam etmesiydi. Sonuç olarak zaten savaş içinde olan –Birinci Dünya Savaşı- Rus İmparatorluğu, bir cephe daha açarak bu durumdan olumsuz anlamda etkilendi. Müslüman Orta Asya halkının ve birçok kesimin 1916 ayaklanmalarına katılması büyük bir önem arz eder. Nitekim daha öncekilerden farklı olan bu durum, ilerisi için milli mücadelenin ve ulusçuluğun gelişebilmesi açısından daha olumlu bir adım olarak görülebilirdi. Ayrıca bölge halkı, askeri araç-gereç bağlamındaki eksikliğin, kısmen de olsa farkına varabilmişti. Sonuç olarak 1916 isyanı, Çarlık Rusya'nın çöküş nedenlerinden birisi oldu ve bölgede yaşayan Müslüman Türk halkının sesini biraz daha yükseltmesine neden oldu.

2. 1917 Geçici Şubat Hükümeti

1898 yılında Marksist anlamda Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi kuruldu. Parti'nin, Lenin'in liderliğini yaptığı Bolşevik ve Menşevikler olarak ikiye ayrılması 1903 yılını buldu. Bolşevikler Lenin, Menşevikler Troçki liderliğinde örgütlendiler.⁵ Lenin önderliğindeki Bolşevikler, aşamalı ve kesintisiz bir devrime işçi sınıfının liderlik edebileceğini savunurken Menşeviklerse daha çok Liberal ve Kapitalist bir anlayışla, Sosyalist toplumdan oluşan bir

³ Hocent günümüz Tacikistan sınırları içinde, Yedi-Su Bölgesi Kazakistan ve Kırgızistan sınırları içinde yer alırken, Semerkand-Urgut ve Cizzak sancağı günümüz Özbekistan sınırları içinde yer alan bölgelerdir. 1916 isyanlarında karşılıklı olarak; 673.000 Kazak, 30.000 Kırgız ve 2325 Rus öldürülürken, Müslüman Türkistanlılardan yaklaşık 168.000 kişi Sibiry'a'daki esir kamplarına sürülmüştür. Bkz: *Ibid.*, ss. 209-210.

⁴ *Ibid.*, ss. 211-212.

⁵ Oral Sander, *Siyasi Tarih: İlk Çağlardan 1918'e*, s. 389.

düzen kurulmasını istiyordu.⁶ Bolşevikler ve Menşevikler arasında fikir ayrılıkları ve bölünmeler zaman zaman yeniden birleşmeye yaklaşıldığını gösterse de uzlaşılabilen noktalar çok fazlaydı. Bu nedenle Lenin'in liderliğini yaptığı Bolşevikler, 1912 yılında ayrı bir parti olarak örgütlenme yoluna gitmiştir.⁷ Böylece Rus Particilik ve Konseyler dönemi, yönetimde ilk etkili olacak partinin kurulup, iki parçaya ayrılmasıyla başladı. Nitekim Bu ayırım ilk meyvesini 1905 Rus İhtilali'nde vermişti. Bu dönemde açılan Rus Duma'sı -Yasama Meclisi- meşruti bir monarşinin başlamasına neden oldu ve Çar II. Nikola, ülkenin içinde bulunduğu durum ve az da olsa milliyetçi yapılanmaların etkisiyle, Rus Çarlık düzeninin elinden gitmesi karşısında bir şey yapamadı. Böylece 1905 yılında gerçekleşen ihtilal, 1917 Bolşevik Devrimi'nin temellerini oluşturacak, bir diğer anlamda sürecin başlangıcı olacaktı.

Öncelikle yasama meclisi Duma'nın ne olursa olsun kapatılamayacağını, 1907 seçim kanununda kesinlik kazanmasından sonra 1917'de aniden ortaya çıkan "Şubat Devrimi" 23-27 Şubat tarihinde halkın ve askerinin de birlikte hareket etmesiyle ilan edildi. Prens Lvov Başbakanlık ve İçişlerinden sorumlu olurken Sosyal Demokratlara yakın olan Alexandr Kerensky Adalet Bakanı oldu. Böylece Çar II. Nikola ve oğlu tahttan feragat ettiler. Prens Lvov liderliğinde 8 ay boyunca görevde kalan geçici hükümet, liberal bir ekonomi siyaseti izledi. Buna ek olarak, Sibiry'a sürgün edilme ve ölüm cezası kaldırıldı. Birçok esir affedildi. Demokratik bir tutum takınılmaya çalışıldı. O dönemde Finlandiya'da sürgünde bulunan Vladimir Lenin'in de affedilen kesim içinde yer alıp, Rusya'nın belirtilen dönemdeki başkenti Petrograd'a dönmesi, önemli bir hadisedir. Nitekim Lenin bu tarihte, Burjuva devriminin Sosyalist bir devrime dönüşmesi gerektiğini *Nisan Tezleri* adıyla Pravda gazetesinde yayımlanan bir yazısıyla duyurdu ve devrimin gerçekleşmesi yolunda parti içinden kendine destek aradı. Bu çalışmasıyla Lenin, parti içinde aradığı desteği buldu ve kısa bir sürede parti içindeki birçok kesimi ikna etmeyi başardı.⁸ Böylece 1917 geçici Şubat Hükümeti'nin görevi bittikten sonra ve Lenin'in ülkeye geri dönmesiyle birlikte, Bolşevik Devrimi'nin de temelleri birer birer atılıyordu.

⁶ Partiler isimlerini Parti'nin yayın organı "İskra" (Kıvılcım) adlı yayın organında çoğunluğu elde eden Bolşevikler ('çoğunlukta olanlar'), azınlıkta kalan Menşeviklerse ('azınlıkta kalanlar') ismiyle, parti yayın organındaki taraf sayısına göre adlandırıldılar. Bkz: Funda Keskin, "Bolşevik-Menşevik", Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt: 1, 13. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 156.

⁷ R. R. Palmer, Joel Colton, Lloyd Kramer, *A History of the Modern World*, Tenth Edition, New York: McGraw-Hill Companies, 2007, s. 726.

⁸ "Petrograd" St. Petersburg'un o dönemdeki geçici hükümet tarafından kullanılan yeni adıydı. St. Petersburg isminin Almanları çağrıştırmaması nedeniyle Ruslar tarafından "Petrograd" ismi kullanıldı. Bkz: Riasanovsky ve Steinberg, *op.cit.*, ss. 486-492.

3. Şubat Hükümeti Sonrası Orta Asya'da Milli Mücadele

Şubat İhtilali nedeniyle Orta Asya'daki milli mücadele hareketleri biraz daha hız kazandı. Bu doğrultuda Türkistanlılar, ulusal taleplerini eskisinden daha açık bir şekilde dile getirebildiler. Bu bağlamda Taşkent'te 440 delegenin yer aldığı bir “Türkistan – Müslüman Kongresi” toplandı ve Kongre “Rusya'nın gelecekteki devlet şeklinin demokratik – federatif esas üzerine kurulması gerektiğine karar aldı”⁹ fakat bu karar alınırken “Kendi kendini idare etme hakkının” ne şekilde ifade edileceği hususu ile ilgili bir fikir beyan edilmedi. Dolayısıyla bir ‘özerklik’ ya da bir ‘ayrılma’ şekillerinden hangisi Türkistan için geçerli olmalıydı sorusunun cevabı henüz verilememişti. Müslüman Türkistan halkını ilgilendiren bir diğer konuysa arazi ve toprak hususundaydı. Bu bağlamda Türkistanlılar, “Rus göçmenlerine verilmiş olan toprakların eski sahiplerine iade edilmesini ve başka göçmenlerin Türkistan'a yerleşmesine müsaade edilmemesi” durumunu talep ettiler.¹⁰ Sonuçta Kerensky hükümeti toprakları eski sahiplerine iade etmedi fakat Türkistan'a bu talepten sonra Rus göçmen gönderilmedi. Bu kongreden sonra Mustafa Çokay başkanlığında “Türkistan – Müslüman merkez şurası” kuruldu. Zeki Velidi Togan ise iyi derecede Rusça konuşmasından dolayı örgütün sekreterliğini yaptı. Milli merkez olarak kabul edilen bu topluluk; Fergana'da, Semerkant'ta, Hazar ötesi bölgede ve Sir Derya bölgesinde örgütlenmeye çalıştı. Ayrıca Taşkent'te “Uluğ-Türkistan ve “Türk Eli” gazetelerin çıkartılması da bu döneme rastlar.¹¹ Bölgedeki gelişmelere ek olarak bu dönemde, geçici Şubat Hükümeti'nin verdiği haklardan yararlanarak Rusya'ya dönen Lenin, çalışmalarını sürdürdü ve ortaya koyduğu ulusların kendi geleceğini tayin etme –self determination- hakkı bölgenin Müslüman halkı üzerinde olumlu bir etki ve beklenti yarattı. Bu doğrultuda gerek özerklik fikri gerekse ayrılma hakkı fikirleri beyan edilemese de düşünceler dâhilindeydi. Fakat istenenin tam olarak ne olduğu bölgenin Müslüman halkı tarafından kestirilemedi. Ayrıca bir diğer husus, ilk toplanan kongrenin isminde her ne kadar Müslümanlığa bir vurgu varsa da bu kongre daha öncekilerden farklı olarak değerlendirilebilir. Birincisi, daha öncekilere nazaran silahsız şekilde bir topluluk oluşturarak toplanmaları, ikincisiyse ilk kongrede alınan kararlar itibarıyla ilk defa siyasi bir hak kazanma adına fikir beyan edilmesi ve bu doğrultuda bazı haklar istenilmesiydi. Nitekim öncekilerden farklı olarak, talep üzerine Rus göçmenlerinin bölge topraklarına yerleştirilmesinin durdurulması, bölge halkı adına olumlu bir kazanım olmuştu.

⁹ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin...*, ss. 216-217.

¹⁰ *Ibid.*, s. 217.

¹¹ *Ibid.*, ss. 217-218.

4. Bolşevik Devrimi ve Orta Asya'ya Yayılması

Vladimir Lenin'in liderliğini yaptığı Bolşevikler, geçici hükümet bozulduktan ve Lenin sürgünden döndükten sonra yavaş yavaş tüm yönetim gücünü ele geçirmeye başladı. Lenin, Troçki, Stalin ve Bolşevik kadrolarındaki büyük bir çoğunluk, merkez komisyonunda yer aldı. Böylece gücü tek başlarına ele geçiren Bolşevikler, 6-7 Kasım 1917 günü şehirdeki telefon binaları, elektrik santralleri, tren istasyonları gibi birçok önemli noktanın kontrolünü de ele geçirdi.¹² Bu durumda Bolşevikler, Menşeviklere karşı çoğunluğu elde ettikleri "Halk Komiserleri Sovyet'inde" Lenin başkan olurken, Lev Troçki dış işlerinden sorumlu, Stalin ise milliyetler komiseri olmuştu.¹³ Böylece Ekim Devrimi'nin olması, geçici hükümetin de izlerini zamanla silecekti. Fakat bu durum ülkenin iç savaş sürecini yaşamasına engel olamamıştı. Ayrıca Stalin'in yabancılardan sorumlu kişi olmasının, ileri bölümlerde değinilecek olan konular açısından önemli bir nokta olduğunu da belirtmek gerekir.

Bu dönemde Bolşevik Kızıl Ordusu ile Çarlık generalleri tarafından yönetilen Beyaz Ordu arasında bir iç savaş yaşandı. Ayrıca İngiltere, Fransa ve Birleşik Devletler gibi büyük güçler de Bolşevik yönetimine karşıydılar. Dolayısıyla iki karşı devrimci gücün amacı ortaktı. Sonuçta Bolşevikler bu güçlere karşı üstünlük sağlamayı başardı.¹⁴ Yine bu dönemde yaşanan gelişmelerden biride ileride uygulanacak milliyetler siyaseti hakkında ilk düşüncelerin ortaya atılmasıydı. Bu doğrultuda Erel Tellal ilk düşünceleri şu şekilde belirtmiştir:

"Devrimin ardından Bolşeviklerin Milliyetler Politikasının ipuçlarını veren 3 temel belge yayınlanmıştır. İlk belge 15 Kasım 1917 tarihli "Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi"dir. Bildirgeye göre Halk Komiserleri Kurulu Rusya'daki milli topluluklara şu ilkeler çerçevesinde yaklaşacaktır: 1) Rusya'daki milliyetlerin eşitliği ve egemenliği; 2) Rusya'daki milliyetlerin, ayrılma ve bağımsız devletler kurma hakkı dahil, kendi kaderlerini serbestçe tayin etme hakkına sahip olmaları; 3) *milli ve milli-dini her türlü ayrımcılık* ve sınırlamanın kaldırılması; 4) Rusya'nın sınırları içinde yaşayan milli azınlıkların ve etnik grupların özgür gelişmesi."¹⁵

Buna göre ülkenin içinde bulunduğu durumdan bir şekilde kurtulmasında Erel Tellal'ın belirttiği maddelerin önemi büyüktür. Aksi takdirde bu maddelerden yararlanacak insanların Bolşeviklere desteği olmadan Bolşevik rejimi bir karşı devrimle yıkılabilirdi. Fakat

¹² Söz konusu Bolşevik ya da Ekim Devrimi, Çarlık Rusya'da kullanılan takvime göre 24 Ekim 1917'de olmuştu. Kullanılan 6-7 Kasım tarihi ise Miladi takvime göre hesaplanan tarihleri yansıtmaktadır. Bkz: Palmer ve Colton ve Kramer, *op.cit.*, s. 737.

¹³ Erel Tellal, "Ekim Devriminden SSCB'ye", Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt: 1, 13. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 155.

¹⁴ Funda Keskin, "Sovyetlerde İç Savaş", Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt: 1, 13. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 157.

¹⁵ Erel Tellal, "Mirsaid Sultan Galiyev", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 56, Sayı: 1, 2002, s. 107.

belirtilenin aksine bu durum, Bolşeviklerin lehine gerçekleşti ve Sovyet rejiminin biraz daha yerine oturmasına yardımcı oldu.

4.1 Lenin'in Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı Düşüncesi

10 Haziran 1918'de Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti –RSFSC- Anayasası yapıldı. Bu anayasanın Orta Asya için en önemli maddeleri ise bölge halkı üzerinde ayırım gözetmeme ve genel olarak sosyalizmin geniş bir çerçevede anlam bulması gerektiğiydi. 1918 anayasasını oluşturan kişiler, işinin ehli olmadığı için bu anayasa ileri dönemlerde yapılacak anayasalar için sadece bir örnek teşkil etti.¹⁶ Dolayısıyla 1918 anayasasının bölgenin Müslüman halkı üstündeki etkisi sözde olumlu olmalıydı. Nitekim ortaya çıkan sonuç belirtilen dönemde Müslüman halkın Bolşeviklere destek vermesinin de bir nedeni olarak görülebilir. Çünkü insanlar arasında ayırım yapılmaması insani bir düşünce biçimidir, en azından söz konusu dönem için bölgenin Müslüman halkının ihtiyaçlarıyla doğru orantılıdır. Ayrıca bu düşünce Lenin'in self-determinasyon ilkesiyle de benzerlik gösterir.

Ulusların kendi kaderini tayin hakkı –self determination- ilkesinin tarihine bakıldığında konuyu ilk ele alanlar Avusturya sosyal demokratları, Karl Marx ve Engels olmuştur. Marx ve Engels self-determinasyon düşüncesine, proleterya birliğini esas alması açısından bakarken Avusturya sosyal demokratları, *millet* varlığının inkâr edilemez olduğunu düşünüyordu. Bu düşüncenin öncüsü ise Rusya Polonyası, Litvanya ve Beyaz Rusya'daki Yahudi partisi *Bund* olmuştur. Yahudi Bund partisinin, Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nden bu anlamda bir tanınma istemesi, Lenin'in konuya dâhil olmasını sağladı. Bu sebeple Lenin, milliyetler meselesini 3 aşamada inceledi: 1) Konu hakkındaki ilk ve temel görüşleri (1897-1913), 2) Rusya içindeki ve dışındaki azınlık hareketlerinden faydalanmak (1913-1917), 3) Yeni tezler üretme süreci (1917-1923). Böylece Rus İşçi Partisi ilk defa Bund'un baskıları üzerine 1903 parti kongresinde konuyu ele aldı ve tartıştı. Sonuçta Lenin, Plekhanov ve Bolşevikler, self-determinasyon görüşünü benimserken Avusturya sosyal demokratları “milli kültürel muhtariyet” istediler. Dolayısıyla parti programına 9. Madde olarak “devlet içindeki bütün milletlerin self-determinasyon hakkı” konuldu.¹⁷ Ortaya çıkan düşünce hem Lenin hem de Bund partisinin düşüncelerine zıtlık teşkil eder. Çünkü Lenin'de Marx ve Engels gibi proleter sınıfın oluşması ve birleşmesi açısından olayı ele almıştı. Bu

¹⁶ Ülker Gürkan, “S.S.C.B Siyasi Rejiminin Ana Hatları”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, 1964, s. 180.

¹⁷ Fahir H. Armaoğlu, “Bolşevik İhtilali ve “Self - Determination” Prensipleri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, 1962, ss. 220-222.

anlamda Lenin ve Yahudi partisi Bund arasında anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bu yüzden parti programında alınan karar iki tarafında düşüncelerinin tersiydi. Lenin'in ulusların kendi kaderini tayin hakkı düşüncesinin hangi nedenleri içerdiğini Fahir H. Armaoğlu şu şekilde belirtmiştir:

“Demek oluyor ki, self-determination'ın birinci gayesi sosyalist ihtilâlini gerçekleştirmek için bir vasıta olarak, esir milletleri kurtuluşa kavuşturmak, ondan sonra da sosyalist ihtilâlini gerçekleştirmek ve bu ihtilâlde de kurtuluşa kavuşan milletleri gayet sıkı merkezîyetçi olan bir sosyalist düzen içinde eritmektir. Federasyon veya federal sistem bahis konusu değildir. Ancak, öyle olabilir ki, merkezîyetçi sistemi gerçekleştirmek hemen mümkün olamaz. İşte o zaman, geçici bir devre olarak, federal sistem kabul edilebilir.”¹⁸

Bu bağlamda Fahir Armaoğlu'nun söylediklerinin sonucu olarak, Lenin'in ulusların kendi kaderini belirleme hakkı üzerindeki düşüncesinin samimiyetten yoksun olduğu anlaşılmaktadır. Uygulanış ve hedefe gitme açısından asıl anlamından uzak olan bu düşünce ile ilk olarak Çarlık Rusya'nın ortak bir işçi sınıfı gücüyle yıkılması, bir diğer anlamda Ekim Devrimi'nin gerçekleştirilmesi amaçlanıyordu ve yukarıda belirtildiği üzere bu düşünce öncelikle devrimin gerçekleşmesi, daha sonra da Bolşeviklerin iç savaştan galip ayrılma süreciyle başarılı oldu. Devamında, kendi kaderini tayin etme ilkesi oluştuktan sonra özgürlük isteyen kesimlerin, kalıcı bir şekilde ayrı bir ülke olarak yer alması da Lenin tarafından imkânsız olarak görüldü. Çünkü asıl istenen, fikirlerin proleter bir çerçevede buluşması fikriydi. Doğal olarak ulusları oluşturacak farklı çevreler birbirinden ayrı düşünülemezdi. Marksist düşüncesinin milliyetçiliğe karşı olması da bunun bir başka göstergesiydi. Lenin bu hususu şu şekilde belirtmiştir:

“Proletarya hiçbir biçimde milliyetçiliğin sağlamlaştırılmasını destekleyemez; tersine, ulusal farklılıkları silmeye, uluslararası duvarları yıkmaya katkıda bulunan her şeyi, milliyetlerin birbiriyle ilişkilerini gittikçe sıkılaştıran her şeyi, ulusların kaynaşmasını sağlayan her şeyi destekler. Başka türlü davranmak gerici milliyetçi küçük burjuvazinin safına geçmek demektir.”¹⁹

Lenin bu konudaki düşüncesini, anlaşıldığı üzere, asla taviz vermeyeceği bir şekilde yansıtmıştı. Lenin'in ulusçulukla ilgili bir diğer temellendirmesi kapitalizmle ve burjuva düzeniyle olan kavgası üzerine inşa edilebilir. Lenin bu konudaki düşüncesini şu şekilde belirtmiştir:

“Gelişen kapitalizm ulusal sorunda iki tarihsel eğilim tanır. Birinci eğilim: ulusal yaşamın ve ulusal hareketlerin uyanışı, her türlü ulusal baskıya karşı mücadele, ulusal devletlerin

¹⁸ *Ibid.*, s. 234.

¹⁹ V. İ. Lenin, *Ulusal ve Sömürgeci Ulusal Sorun Üzerine*, (çev. İsmail Yarkın, Süheyla Kaya, Saliha Kaya), İstanbul, 1998, s. 152.

yaratılması. İkinci eğilim: Uluslar arasında çok çeşitli ilişkilerin gelişmesi ve yoğunlaşması, ulusal çitlerin yerle bir edilmesi, sermayenin, bir bütün olarak ekonomik yaşamın, politikanın, bilimin vs. uluslararası birliğin yaratılması... proletaryaya en kurnazca da olsa burjuva milliyetçilik bulaştırılmasına karşı enternasyonalizm ve uzlaşmaz mücadele ilkesini savunur.”²⁰

Lenin bu sözlerinde birlik üzerine oturtulacak bir sistemden bahsetmiştir. Bu anlamda Lenin, kapitalizm sistemi ve burjuvaların siyasal anlamın dışında ekonomik anlamı da kapsayarak yer almasını öngörmüş ve hesaplarını buna göre yapmıştır. Bu bağlamda Marksist düşünce temeliyle birlikte Lenin’e göre kurtuluşun bir diğer ögesi ve bütün düşüncelerinin çıktığı tek bir yol vardı o da bütün işçilerin nasıl olursa olsun bir araya gelmesiydi. Sonuç olarak bu tutum Lenin için Sovyetler Birliği’nin oluşması açısından gerekli olan aşamalardı. Lenin’in samimiyetten uzak, günü kurtarmak, bir başka ifadeyle dereyi geçmek adına katıldığı “ulusların kendi kaderini tayin hakkı” görüşü kendi adına amacına ulaşmıştı. Nitekim bu süreç bir geçiş dönemiymiş ve Bolşevikler, bu geçiş dönemini Lenin’in fikirleriyle de birlikte, başarılı bir şekilde atlatıp, Sovyetler Birliği’nin kurulması sürecini başarıyla tamamladı.

4.2 1917-1924 Orta Asya Milli Mücadele Hareketleri

Sovyetler Birliği’nin kurulma süreci tamamlanırken, Orta Asya milli mücadele hareketi, Bolşeviklerin içinde bulunduğu iç karışıklıklardan yararlanmak istedi. Çünkü Bolşevikler Ekim Devrimi’nden sonra Beyaz Ordu gibi iç; İngiltere, Fransa, Birleşik Devletler gibi dış güçlerden gelebilecek bir karşı devrim tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Lenin’in de aslı daha sonra anlaşılacak olan “ulusların kendi kaderini tayin hakkı” düşüncesinin nedenlerini yukarıda belirtmiştik. Sonuçta tüm bu nedenler birleşti ve bölgenin Müslüman halkı oluşan bu boşluktan yararlanma yoluna gitti.

1917 yılında milli mücadelenin yürütüleceği en uygun yer olarak, Fergana vadisindeki Hokand şehri seçildi. Hokand’da kurulan kongrede Orta Asya bölgesi “Mahalli Muhtar Cumhuriyet” olarak ilan edildi. Bölgede Hokand, Buhara, Hive, Kazak Ordaları, Başkırlar ve Orenburg Kazaçikleri bölgelerini içine alan geniş bir oluşumun kurulması öngörüldü. Başkırların lideri Zeki Velidi Togan’da yaratılan bu oluşuma destek vermişti. Fakat kendilerini tanımlarını istedikleri Stalin, alaycı bir şekilde bu isteği reddetti. 1918’de Kızıl Birlikler bu oluşumu dağıttı ve Hokand’ı ele geçirdi. O dönemde Müslüman halk hareketi lideri olan Mustafa Çokay, kurulan oluşumun başarısız olmasına engel olamadı. Sonuçta bu

---

²⁰ *Ibid.*, ss. 143-144.

durum Basmacı hareketinin başlamasına neden olacaktı.²¹ Nitekim söz konusu oluşum ulusal bir hareket olarak değerlendirilemez. Çünkü kurulan hükümetin üçte biri Ruslardan oluşurken Başkan Mustafa Çokay'da Kazak'tı. Bu durumlar üzerine Lenin, Sovyetlerin Müslümanlara karşı daha yumuşak bir siyaset izlemesi yönünde karar aldı. Bu bağlamda Kazak Turar Riskulov'un etkili olduğu "Türkistan Özerk Sovyet Cumhuriyeti" ilan edildi ve bu oluşum "Rusya Federal Sosyalist Cumhuriyetine" bağlandı. Daha sonra Özbekçe ve Kırgızca, yani Kazakça resmi dil oldu.²² Buhara Emirliği ve Hive'nin –Harezmi- devlet statüsü ortadan kaldırıldı ve böylece Müslüman Türkistanlıların milli devlet varlıkları sona ermiş oldu.²³ Bu dönemdeki diğer hareketler, Alaş-Orda hükümetinin ve Zeki Velidi Togan liderliğinde 'Başkırlar' hükümetin kurulmasıyla devam edecekti.

İsmine ilk olarak eski Kazak Sovyet ansiklopedilerinde rastlanan Alaş –Alash- kelimesi ile 6 kabileden bahsediliyordu. Bunlar Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Türkmenler, Başkırlar ve Karakalpaklardı. Temelleri 1905 yılına kadar dayanan Alaş-Orda hareketi ise 1920'lerin başına kadar varlığını sürdürmüştür. Hareketin amaçlarından en önemlileri; bölgeye olan Rus göçlerinin durdurulması ve toprak meselesiydi.²⁴ Diğer kurulanlardan farklı olarak –Genç Hiveliler, Genç Buharalılar- tam anlamıyla milliyetçi bir oluşum olan Alaş-Orda²⁵ hareketi, Sovyet hükümetine karşı bir kazanım elde edemedi. Karşılarındaki güç hem Kızıl Ordu hem de Beyaz Ordu idi. Birbirlerine düşman olan bu iki taraf çıkarları aynı olunca birleşebilmişlerdir. Sonuçta, Sovyet ordusu Alaş-Orda faaliyetlerini 1918 yılında yasaklarken Başkırlar ya da Başkırtlar ise Togan liderliğinde örgütlenmişlerdi. Fakat bu dönemde *muhtariyet* isteyen bu güçler bir türlü birleşemediler.²⁶ Başkırlar da ilk olarak toprak kazanımı için mücadele ettiler. Bir dönem Togan'ın oluşturduğu Başkır orduları, Kızıl Ordu'ya katılmışlardır. Başkırlar bunu, ordularını kendileri himaye etme şartıyla yapmışlardı ve sonucunda demiryolları, madenler ve fabrikalar haricinde her şey Başkır Muhtâriyetçilerine kalacaktı. Togan'ın ordu gibi Başkırların en önemli savunma örgütünü Bolşeviklerin eline bırakması da oldukça ilginç ve faydası tartışılabilir bir karardı, bu nedenle de Ruslar bölgedeki üstünlüğü tekrar ele geçirecekti.²⁷ Bu bağlamda Alaş-Orda oluşumu faaliyetlerinin Ruslar tarafından yasaklanmasından sonra Kazak Alaş Orda oluşumu, 1919'da Sovyet

²¹ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin...* , ss. 245-251.

²² Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...* , s. 97.

²³ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin...* , s. 274.

²⁴ Hasan Oraltay, "The Alash Movement in Turkestan", *Central Asian Survey*, Vol: 4, No: 2, 1985, ss. 41-44.

²⁵ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...* , s. 78.

²⁶ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin...* , ss. 252-256.

²⁷ Sir Olaf Caroe, *Sovyet İmparatorluğu: Sömürülen Topraklar*, s. 170.

iktidarını tanıdı ve Bolşeviklerin safına geçti.²⁸ Velidi Togan liderliğindeki Başkırların da Sovyet tarafına geçtiği düşünülünce anlamalıyız ki bölge halkı açısından henüz bir birlik oluşturulamamıştı. Dolayısıyla bölgede bir ulusçuluk fikrinin varlığından bahsedilemez. Nitekim aralarında çatışmalar bile yaşanmış Kızıl Ordu ve Beyaz Ordu çıkarları birbirine uyunca birleşebilmiş fakat Orta Asya halkı, üstelik sadece bölgesel bir anlamda değil, tüm Orta Asya bölgesi için ortak bir davaları ve hedefleri olması gerekirken ortak bir yol tutturup yürüyememişlerdi. Bundan dolayı milli mücadeleleri bölgesel düzeyde kaldı ve hareket genel bir çerçeveye yayılamadı.

Böylece Lenin'in bahsettiğimiz dönemdeki Müslümanlara yakın yürüttüğü siyaseti, bölgede Sovyetlere bağlı ilk Türk Özerk Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açtı. Ayrıca ortak bir dilin tanınması o dönem için bölge halkı adına bir kazanım oldu. Sonuçta Hokand'da kurulan Mahalli Muhtar Cumhuriyeti'nin yıkılması ve Müslüman Orta Asya halkının kurdukları ya da kuracakları bir devletin varlığını sürdüremeyeceğini anlamaları üzerine Orta Asyalılar, Basmacı ayaklanmasını başlatacaktı. Bu doğrultuda bölgenin Müslüman halkı Lenin'in izlediği siyasetin asıl amacını anladığında, Basmacı ayaklanması ve bölgesel anlamdaki isyanlar hız kazanacaktır.

4.3 Basmacı Ayaklanması ve Enver Paşa'nın Rolü

Basmacı hareketi, Hokand bölgesi Rus Kızıl ordusunun eline geçtikten sonra, 1918 ve 1928 yılları arasında 10 yıl gibi bir süre etkili olurken 1936 yılına kadar çatışmalar az da olsa, yer yer devam etmiştir. Hareket Fergana Vadisi, Türkmen Stepleri ve Hive çevresi, Buhara ve Lakay bölgesinde etkili oldu. Hareketin ortaya çıkmasının birinci nedeni Hokand'ın Kızıl Ordu tarafından ele geçirilirken Rusların bölgede yerel halktan 50.000 kişiyi katletmesi ve Rusların bu ayaklanmayı daha önceki ayaklanmaların bir devamı olarak görüp buna paralel olarak bölge halkına aşırı sert davranmasıydı. Bir diğer neden Orta Asya'ya yerleştirilen Rus göçmenleri ile yaşanan zorluklar ve özellikle zengin Fergana Vadisi topraklarında, Rusların tarım ve toprak siyasetine karşı bir tepkiydi. Basmacılar kendilerine siyasal bir hedef koymadılar, Panislamizm ya da Pantürkizm anlamında bir amaç gütmədiler. Bu yüzden de bir siyasal programları ya da stratejileri yoktu. Orta Asya'nın özgür olması tek amaçlarıydı. Basmacılar güç anlamında, gerek sayıca gerekse silahların gelişmişliği bakımından Bolşeviklerden çok gerideydi. Dolayısıyla ilk zamanlarda çatışmalarda başarılı olursa da bu

²⁸ Alexandre A. Benningsen, S. Enders Wimbush, *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm*, (çev, Bülent Tanatar), İstanbul, 1995, ss. 41-42.

durum kalıcı bir iz bırakmadı.²⁹ Bu dönemde Lenin, Orta Asya’da Bolşevik yayılmasını sağlamak için bölgeye bir *Türkistan Komisyonu* yolladı. Kaganoviç, Georgi Safarov, Frunze ve Kuybişev gibi Rus Kızıl Ordu mensuplarının bölgeye gönderilme amaçları Basmacılarla savaşmak, Sovyet komünizmini Müslüman topraklarında yaymak, Buhara ve Hive hanlıklarının fethi ve örgütlenme açısından Sovyet kadrolaşmasını sağlamaktı.³⁰ 1920 yılında, Kızıl Ordu bölge lideri Mikhail Frunze, Hive ve Buhara’yı ele geçirdi. Ayrıca Kırgızistan’ın günümüzdeki başkenti olan Bişkek, Sovyet döneminde Frunze adıyla da anılacaktı.³¹ Bu dönemde, iki Türk paşası Enver ve Cemal Paşalar da Türkistan’a müdahale etmişlerdir. Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’nda Almanya’nın yanında savaşa girmesinin 3 sorumlusundan ikisi olan Enver ve Cemal Paşa için Hindistan ve Afganistan’ı etkisi altına alan İngiltere’den intikam alma fırsatı doğabilirdi.³² Bu konuda Orta Asya cephesinden de çeşitli görüşler geldi. Ceditçi lider Togan, Enver Paşa’nın bölgeye olası bir müdahalesine karşıydı. Togan’a göre müdahale bir şekilde Enver Paşa’nın Afganistan’a gidip oradan Basmacılara destek vermesiyle gerçekleşmeliydi. Aksi takdirde bu ayaklanma Pantürkist bir amaç taşımış olacaktı.³³ Enver Paşa’nın bu maceracı tutumu ve aslında kafasında hep olduğu tahmin edilen Bolşeviklere karşı savaşma düşüncesi, muhtemelen Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’nda aldığı yenilgiden sonra ortaya çıktı. Ayrıca bunda Mustafa Kemal Atatürk ile olan fikir farklılıklarının da etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu farklı fikir ayrılıklarından sonra Enver Paşa’nın Orta Asya macerası başladı. Enver paşa stratejik olarak hem askeri araç-gereç hem de insan gücü bakımından yardımın gerektiğini ve bu yardımın, o dönem için İngiliz etkisi altındaki Afganistan’dan alınmasını öngörecekti.

Bu nedenle Enver paşa ayaklanmaya katıldıktan sonra, ilk iş olarak Duşanbe’yi ele geçirdi. Bu sürede Afgan dışişleri bakanı Mahmud Han Tarzi’den destek isteyen Enver Paşa İngilizlerin de araya girip olumsuz yanıt vermesi üzerine aradığı desteği bulamadı. Daha doğrusu daha önce aldığı yardımlar kesildi. Çünkü İngilizlerin araya girme ya da konuya taraf olma gibi bir düşüncesi yoktu. Aksi takdirde İngilizler, bölgede Ruslarla karşı karşıya gelebilirdi. Ruslarsa hem sayıca az olmaları hem de kaybettikleri güçlerinin yerine daha çoğunu bölgeye gönderip Duşanbe’yi tekrar ele geçirdi. 4 Ağustos 1922’de Enver Paşa, bir Rus saldırısı sonucu hayatını kaybetmesine rağmen Orta Asya’da oldukça saygı duyulan birisi

²⁹ Marie Broxup, “The Basmachi”, *Central Asian Survey*, Vol: 1, No: 2, 1983, ss. 57-62.

³⁰ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, ss. 97-98.

³¹ Tamurbek Davletshin, “Soviet Colonialism in Turkestan”, *Studies on the Soviet Union*, Vol: 5, No: 3, Munich, 1965, s. 30.

³² Sir Olaf Caroe, *Sovyet İmparatorluğu: Sömürülen Topraklar*, ss. 188-189.

³³ A. Ahat Andican, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Birinci Baskı, Doğan Kitap Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 406.

oldu.³⁴ Böylece Enver Paşa'nın Orta Asya'daki macerası, hayatını kaybetmesiyle sonuçlandı. Onun ölümünden sonra Basmacı hareketi devam etmiştir. Fakat Enver Paşa'nın yaptıkları bölgenin Müslüman halkı üzerinde fazlaca etki bırakmıştır. Nitekim Mustafa Çokay bölge halkının Enver paşa için hissettiklerini şu şekilde belirtmiştir.

“Türkistan’da bütün halk kitlesi Enver’e gıyaben inanır ve onu kendisinin en yakın adamı olarak kabul ederdi... 1916 yılı isyanı günlerinde Türkistan’da birçok insan Enver’den yardım beklerdi... Türkistan’da Halife Sultan’ın ismini açık olarak bilen adam sayısı azdı; buna karşın neredeyse bütün Türkistanlılar Enver’in ismini ve kim olduğunu bilirdi. Onun popülerliği (halk arasında meşhurluğu) masal derecesine ulaşmıştı. Son Balkan savaşlarından sonra, bozkırlarda birçok insan çocuklarının ismini ‘Enver’ koymaya başlamışlardı... Çar hükümeti bu ‘Enver’ itikadından haberdar olmuştu ve her yolla buna karşı mücadele yapmaktaydı. Rus Hükümeti, Türkistan’daki bütün aydınları ‘Enver’in ajanı’ olarak isimlendirirdi. Aynen bugün Bolşeviklerin biz Türkistan milliyetçilerini ‘Kemalci’ diye isimlendirmeleri gibi, Rus Çar Hükümeti de o dönemdeki cedidlerimizi ‘Enver ajanı’ olarak değerlendirmekteydi.”³⁵

Enver Paşa genel düşüncelerini Alman modelini benimsemek üzerine geliştirirken Pantürkist bir oluşum kurmayı amaçladı. Bu doğrultuda yaptıklarına bakılınca iki tane düşünce görüyoruz. Bunlardan bir tanesi, XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti tarafından İngiltere’ye karşı kaybedilen Mısır’ı geri almaktı. Diğeri ise Rusları yenip Osmanlı Devleti’nin sınırlarını Orta Asya toprakları ile birleştirmektir. Böylece Enver Paşa, Anadolu ve Orta Asya Türklerini birleştirip *Turan* hedefini gerçekleştirmiş olacaktı. Dolayısıyla Ruslara karşı alınacak bir savaş galibiyetiyle bunun gerçekleşebileceğini düşünmüştü. Fakat son derece basit hatalar nedeniyle, Enver Paşa tarafından Kafkasya’ya sürülen Türk ordusu telef oldu ve Paşa’nın Türkleri birleştirme düşüncesi birinci aşamada başarısız oldu. Orta Asya’ya müdahale kararı ise Turan düşüncesini gerçekleştirmek üzere atılan ikinci adımdı. Fakat bu seferde gerekli dış yardımı İngiliz etkisi altındaki Afganistanlı yetkililerden almak isteyen Enver Paşa, hesapsızca atılan bu adımda yalnız kalarak başarısız oldu. Sir Olaf Caroe, Enver Paşa’nın ölümü üzerine İngilizlerin Enver Paşa hakkındaki düşüncelerini şu şekilde belirtiyor:

“Enver Paşa’nın çalışmaları İngiltere’de meşhur olmadı... Yalnız bilinen bir şey varsa, Amu-Derya’nın ötesindeki faaliyetlerinin Hindistan’da huzursuzluğa sebep olduğudur. Ve o devirde, Sovyetlere bir cevap olarak onun alelâde bir maceraperest olduğunu ilan etme temayülü vardı... Enver, iyi bir kaybediciydi. Bugün birçok Türkler için de bir milli kahramandır, Türkiye de ihtilal yapmıştır, Orta Asya’da asil bir rol oynamıştır...”³⁶

Basmacı hareketi uzun yıllar süren bir hareket olması nedeniyle, önceki milli mücadele hareketlerinden daha fazla etkili oldu ve birçok bölgeyi kapsadı. Bundan dolayı

³⁴ *Ibid.*, ss. 410-412.

³⁵ *Ibid.*, s. 413.

³⁶ Sir Olaf Caroe, *Sovyet İmparatorluğu: Sömürülen Topraklar*, s. 194.

Ruslar tarafından bastırılrsa da güçlü bir hareket olarak hatırlanacaktır. Enver Paşa ise Çokay ve Caroe'nin dediği gibi Orta Asya'da yaptıklarıyla fazlasıyla ün kazanmıştı. Sonuç olarak Enver Paşa, Osmanlı Devleti'nde izlediği yol ile ulaşamadığı kahramanlığı, Orta Asya'daki tavrıyla kazanmıştı.

4.4 Sosyalist Fikir Akımlarının Gelişimi ve Sultan Galiyev

Müslüman Sosyalist akımların etkisiyle ortaya çıkan ilk sosyalist parti Orenburg'da kurulan “Uralcılar”, bir diğeri ise 1904 yılında Bakü'de kurulan “Himmet” partisiydi. Örgütlenme açısından çok da güçlü olmayan bu siyasi oluşumlar, sosyalizmi milliyetçilik ile aynı düşüncede birleştirmek istese de bu düşünceler Lenin tarafından kabul görmeyecektir. Bu nedenle partiler sırasıyla, 1919 ve 1920 de Stalin'in de etkisiyle kapatıldı. Ayrıca 1905'te kurulan Alaş-Orda hareketi liderleri Ali Bükey Han ve Ahmet Baytursun, 1908'de Rus anayasal demokratlar topluluğuna üye oldu. Bu nedenle Alaş-Orda hareketine Rus müdahalesinden sonra Bükey Han ve Baytursun'un görüşleri daha çok sol çerçeveye kaymıştı. “Usul-ü Cedit” hareketinin kurucularından Gaspıralı'nın okulları ise sosyalist fikirlerin gelişmesi açısından siyasi hareketlenmeye katkıda bulundu. Bu sayede 1908'den sonra bölgede, milli sosyalist hareketler ivme kazandı ve radikalleşti. Görüşleri ise Otto Bauer'in “toprak-dışı muhtariyet ve tam bağımsızlık” düşüncesiyle doğru orantılıydı. En azından doğrudan bir bağımsızlık olmasa da eşitlikçi bir yapı öngörülüyor. Aynı zamanda dönemin sosyalistleri, dış güçlerden –özellikle Avrupa devletlerinden- destek de beklemişlerdir. Çünkü Batılı devletler; Ermeni Sosyalist Partisi, Genç Türkler –Jön Türkler-, Tebrizli devrimciler gibi oluşumlara daha önce yardım etmişti.³⁷ Avusturya Sosyal Demokrat Partisi'nden olan Bauer'in daha önce bahsettiğimiz düşünceleri Lenin ve Stalin'in fikirlerine oldukça zıttı. Müslüman milli sosyalist hareketin inandığı fikirler de Bauer'in fikirleriyle paraleldi. Bu yüzden Lenin ve Stalin, bu fikirlerin gerçekleşmesine hiçbir zaman izin vermeyecekti. Ayrıca şimdiye kadar Müslüman halk, siyasal ya da ulusalcı bir yapı ortaya koyarken sürekli gördük ki örgütlenme açısından oluşturulan zayıflık, örgütlerin dağılmasına yol açmıştır. Bu durum başarısızlığın bir nedeniken diğeri bölgede Müslüman halka ait işçi sınıfının hiç olmaması ya da son derece yetersiz olmasıydı.

1917'nin Mayıs ayında toplanan tüm Rusya Müslümanlar kongresi, Panislamcı ve Pantürkçü amaçların, Müslümanların dayanışmasıyla kesinleştirildiği bir kongre oldu. Bu kongrede oluşturulan birlikler; ‘ümme’ anlayışını benimserken Sovyet yanlısı ve Sovyet

³⁷ Benningsen ve Wimbush, *op.cit.*, ss. 20-27.

karşıtı olarak iki gruba ayrılmıştı. Sol görüşlü ümmet anlayışı içinde ise birçok Sosyalist komite kuruldu. Fakat en bilineni, Kazan Müslüman Sosyalist komitesiydi. Komitenin iki önemli lideri Mir Seyid Sultan Galiyev ve Molla Nur Vahidov'du. Lenin ve Stalin ise Bolşevik etkisinin, oluşturulan bu Müslüman kongreleri aracılığıyla yayılabileceğine inanıyordu.³⁸ Molla Nur Vahitov'un ölümünün ardından bir Türk ve Tatar olan Sultan Galiyev, komitenin tek lideri oldu. Galiyev, Cedit milliyetçiliğini benimseyen birçok kişinin de bu anlamda sözcüsü olmuştu. Amacı Marksist-Leninist düşüncüyü, sömürge düzeni içinde ezilen halklar üzerinde uygulamak ve Orta Asya'ya yaymaktı. Başka bir anlamda Galiyev hem bir milliyetçi, hem de bir Marksist'di. Bolşeviklere karşı açıkça bir duruşu yoktu.³⁹ Bu yüzden Galiyev, Bolşeviklerin yanında yer alacak ve birçok konuda Bolşeviklerle hem fikir olacaktır. Nitekim Lenin ve Stalin'in de Galiyev için ilk izlenimleri bu şekildeydi. Bu nedenle Sosyalist Müslüman kongrelerinin yayılması fazlasıyla Bolşeviklerin işine yarayabilirdi. Fakat burada unutulmaması gereken, Galiyev'in Marksist kimliğinin yanı sıra bir de Cedit milliyetçisi olduğuydu ki bu da Sovyetler Birliği yöneticileri tarafından zamanla anlaşılacaktı. Bu bağlamda Galiyev örneği, dönemin Sovyetler Birliği yöneticilerinin, Sovyetler aleyhine gelişen milliyetçi bir tutum karşısında nasıl hareket edeceklerini gösterecekti.

Sultan Galiyev'in milliyetçilik anlayışını harekete geçiren ise Rus Çarlığı'nın Şövenist yayılma siyasetleriydi. Bu bağlamda Galiyev bir "Turan Federal Sosyalist Cumhuriyeti" görüşü ortaya çıkardı. Galiyev'e göre Tatarlar, Azeriler, Kırgızlar, Başkırlar farklı kültürden olsalar da Türk'tü ve birlikte hareket etmeliydi. Bu anlamda Galiyev, milliyetçi Cedit hareketinin laik bir türünü bölgeye uyarlamaya çalıştı. Galiyev'e göre Müslümanlar ve Tatarlar; ezilen, eşit olmayan proleter bir işçi sınıfı kesimiydi. Bu yüzden Marksist, Milliyetçi ve Bağımsızlık karakterleri proletarya üzerinde anlam bulmalı ve aynı şekilde Orta Asya'ya yayılmalıydı. Bu anlamda "Pantürkizm ve Panislamizm" Galiyev'in düşüncelerinin tamamını kapsayan ideolojiler değildir.⁴⁰ Stalin ise bu görüşe katılmamakla beraber nedenini şu şekilde açıklamıştır:

"... Eğer Sultan Galiyev, pantürkizm ve panislamizmin ideolojik alanında kalsaydı, bu, o kadar büyük kötülük sayılmazdı; benim görüşüm odur ki, partinin X. kongresinde ulusal sorun konusunda aldığı kararda, bu akımların yasaklanmasına karşın, ideolojik bir akım olarak pantürkizm ve panislamizm hoş görülebilir ve partimizin saflarında bu akımlar ancak eleştirilmekle yetinilebilir."⁴¹

³⁸ *Ibid.*, ss. 35-38.

³⁹ Benningsen ve Quelquejay, *op.cit.*, ss. 110-114.

⁴⁰ Erel Tellal, "Mirsaid Sultan Galiyev...", ss. 113-115.

⁴¹ J. Stalin. *Marksizm ve Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu*, (çev. Muzaffer Erdost), Ankara, 1994, ss. 205-206.

Stalin, düşüncelerini Galiyev'e güvenmeme üzerine dayandırmıştır. Bunun nedeni ise Pantürkizm ve Panislamizm ideolojik akımlarının sadece Türkleri ya da Müslümanları kapsayacakken Marksizm'in evrensel anlamda ezilen ve eşit olmayan kesimleri temsil etme ihtimalinin, Stalin'i oldukça rahatsız etmesi olasılığıdır. Bu nedendir ki Stalin'in Galiyev'e olan karşıtlığı yıllar geçtikçe artacaktır. Stalin, Sultan Galiyev'e olan karşıtlığını şu nedenlere dayandırmıştır:

“... Sultan Galiyev'in ilk gizli mektubu, onun, daha o zaman parti ile bağıını koparmış olduğunun kanıtıdır, çünkü mektubun sonu hemen hemen bir beyaz muhafızı andırmaktadır, çünkü mektupta o, ancak düşmanlarından sözeder gibi Merkez Komitesi üyelerinden söz etmektedir. Ona politbüroda rastlamıştım. Orada Tatar Cumhuriyetinin isteklerini savunuyordu, bu istekler tarım komiserliğini ilgilendiren isteklerdi. Daha o zaman kendisini uyarıştım ve gizli mektubunu partiye karşı bir mektup olarak değerlendirdiğimi belli eden sözler söylemiştim; Validov'un kine benzer bir örgüt kurmakla onu suçluyordum ve kendisine partiye karşı illegal çalışmalarını durdurmazsa sonunun kötü olacağını ve benden hiçbir destek göremeyeceğini söyledim. Sıkılarak bana yanıt verdi ve yanıldığımı, gerçekten Adigamov'a yazdığını ama söylenenleri değil başka şeyleri yazdığını söyledi; eskiden olduğu gibi şimdi de partinin adamı olduğunu ve partinin adamı olarak kalacağına söz verdiğini ekledi. Buna karşın bir hafta sonra Adigamov'a bir ikinci gizli mektup gönderiyor ve bu mektubunda, onu basmaçlarla ve önderleri Validov'la ilişki kurmakla ve mektubu “yakmakla” görevlendiriyor. Bu alçaklık, bu yalancılık karşısında Sultan Galiyev'le bütün bağlarımı kopardım.”⁴²

Stalin'in bu düşüncelerine göre Sultan Galiyev, Müslüman bir komünist olarak düzen yapmakla suçlanmıştı. Bu yüzden de Stalin tarafından bir karşı devrimci olarak görülmüş ve Stalin'in bu alandaki ilk kurbanı olmuştur.⁴³ Partiden atılan ve 1923 yılından önce tutuklanan Galiyev, 1923 yılında Gürcistan'a gönderildi. Fakat 1924 yılında yeniden tutuklandı. 8 ay hapisshanede kaldıktan sonra çıktı ve 1928 yılında ikinci defa tutuklandı. Bu süre zarfında hep gözetim altında tutuldu. 1929'da yargılanan ve 10 yıl çalışma cezasına çarptırılan Galiyev 1939'da dışarı çıktı fakat 1940'dan sonra kendisinden bir daha haber alınamamıştır.⁴⁴ Stalin, Sultan Galiyev ile olan ilişkisini, Basmacılarla işbirliği yaptığı, Togan'la görüştüğü ve kendisine yalan söylediği gerekçeleriyle bitirmiştir. Galiyev'in Stalin ile anlaşamadığı nokta az önce belirttiğimiz üzere milliyetçi yanının Marksist düşüncesinin olmazsa olmaz bir parçasını oluşturmasıydı. Ne olduğu ya da ne yaşandığı ile ilgili Stalin'in görüşleri bunlardır ama bu durumu kesin olarak bilmenin ve anlamanın zor olduğu da açıktır. Görünen bir şey varsa o da Galiyev'in milliyetçi düşüncelerinden ötürü yok edilmiş olmasıdır. Ayrıca Sultan Galiyev, Stalin'in yok ettiği ilk ve son kişi de olmayacaktır.

⁴² Validov'la belirtilmek istenen, Cedit hareketi ileri gelenlerinden Zeki Velidi Togan'dır. Bkz: *Ibid.*, ss. 202-203.

⁴³ Arthur Sagadeev, “Russia and the Great Power Ideology”, *Central Asian Survey*, Vol: 12, No: 2, 1993, s. 169.

⁴⁴ Benningsen ve Quelquejay, *op.cit.*, ss. 202-212.

5. Orta Asya'da Cumhuriyetlerin Oluşturulması

Lenin'in ölümüne kadar olan süreçte Orta Asya'daki milli mücadele hareketleri sürekli olarak Sovyetler tarafından bastırılmıştı. Buna karşılık Ekim Devrimi olurken Lenin'in uluslara kendi geleceğinin tayin etme hakkını verdiğini belirtmiştik. Fakat bu doğrultuda söylenildiği gibi izlenilen bir siyasetin olmadığı da açıktır. Lenin'in ölümünden sonra iş değişecek ve Stalin'in uygulayacağı milliyetler siyaseti bu anlamda kendini gösterecektir. Bu doğrultuda Ekim Devrimi'nden sonra yabancılardan sorumlu yönetici olan Stalin, yönetimdeki üçüncü kişi ve en büyük rakibi olan Troçki'yi alt edip, Sovyetlerin yeni bir numarası olacaktı.

Stalin'in gelişinden sonra oluşturulan düzen, günümüz bağımsız Orta Asya cumhuriyetlerinin de temellerini oluşturdu. Atılan bu temellerin tamamen baştan icat edilmesi –Bölgenin tamamen yeniden yapılandırılması anlamında- dünyada eşi benzeri olmayan bir durumun ortaya çıkmasına yol açtı. Böylece kullanılacak bu farklı sistem, Orta Asya'nın sınırlarının yeniden oluşturulmasıyla meydana gelecekti.⁴⁵ Bolşeviklerin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni –SSCB- kurmaları 31 Ocak 1924 anayasasıyla, yeni sınırların çizilmesiyle aynı yıla rastlar. Bu anayasanın bir maddesi de birzandan bahsedeceğimiz Orta Asya cumhuriyetleri ile ilgilidir. Keza bu anayasa ile isteyen cumhuriyet istediği zaman Sovyetler Birliği'nden ayrılma şansına erişecekti.⁴⁶ İşte bu anlamda bir anayasanın oluşturulması, SSCB'nin kurulmasını resmiyete dökmüştü. Bu bağlamda, gelişmenin Orta Asya'ya da yansımaları oldu. Sınırların çizilmesine neden olan etkilerden biri de bölgenin nüfus sayısı açısından değerlendirilmesiydi. Aynı zamanda bu durum Orta Asya'nın bölgelere ayrılmasının da nedenlerinden biriydi.

Orta Asya bölgesine nüfus açısından bakıldığında, sırasıyla Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Tacikler, Türkmenler ve Karakalpaklar yer tutar. Türkmenler yüzde 15 ile en az nüfusa sahipken Özbekistan bölgesi – Tacikler, Özbekler, Karakalpaklar- yüzde 79 ile en fazla nüfus topluluğunu oluşturur. Bölge nüfusunun sadece bir yerde toplanması, fazla nüfuslu toprakların farklı bölgelere ayrılmasıyla sonuçlanacaktı. Bu anlamda 3 bölgenin özerk olması tasarlandı. Bu doğrultuda Komünist Parti merkez komitesi; Özbek, Kazak ve Türkmen bölgesinin tanınmasını istedi. Rus Orta Asya siyaset birimi –Politbüro- ise bu durumu onayladı. Böylece Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan bölgeleri özerk bölgeler oldu. Bu ayırım ise ulusal ve ekonomik şartlara göre yapılmıştı.⁴⁷ Bu bağlamda yapılan bu ayırmda,

⁴⁵ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, s. 99.

⁴⁶ Fahir H. Armaoğlu, "Bolşevik İhtilali ve...", s. 250.

⁴⁷ Steven Sabol, "The Creation of Soviet Central Asia: the 1924 Delimitation", *Central Asian Survey*, Vol: 14, No: 2, 1995, ss. 234-235.

nüfus sayısının ve farklı etnilerin de önemli olduğu açıktır. Fakat bölgelerin, Sovyet cumhuriyetleri arasına katılmaları henüz gerçekleşmemekle birlikte, katılım 1936 yılını bulacaktır. Nitekim 1936 yılında varılan bu ayrımı Olivier Roy şu şekilde belirtmiştir:

“... bir yanda Türkmenistan ve Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri (ki Özbekistan SSC, Gorno-Bedeşan özerk bölgesinin de bağlı olduğu Tacikistan Özerk Cumhuriyetini de içermektedir); diğer yanda her ikisi de Rusya'ya bağlı olan Kırgızistan (aslında Kazakistan) ve Kara-Kırgızistan (aslında, bugünkü Kırgızistan) Özerk Cumhuriyetleri; son olarak da Rusya'ya bağlı Karakalpakistan özerk bölgesi çıkıverdi ortaya. 1929'da Tacikistan Özbekistan'dan ayrılarak tam bir sovyet cumhuriyeti oldu; iktisadi açıdan daha güçlü hale gelebilmesi için o zamana kadar Özbekistan'ın basit bir *oblast*'ı (bölge) olan Leninabad vilayeti de ona bağlandı. Buna karşılık gerçek bir Tacik kenti olan Semerkand Özbekistan'da kaldı. Aynı dönemde (1930), ortak Özbek-Tacik mirasını yıkmak için Özbekistan'ın başkenti Semerkand'dan Taşkent'e taşındı, çünkü Taşkent her zaman için bir “Türk” kenti olmuştur... Aynı yıl içinde (1929) statüleriyle oynanmaksızın Kırgızistan'ın adı Kazakistan, Kara-Kırgızistan'ın adı ise Kırgızistan olarak değiştirildi. 1932'de Karakalpakistan, hâlâ Rusya içinde olmasına karşın özerk cumhuriyet yapıldı: 1936'da bu Cumhuriyet Özbekistan'a aktarıldı... Artık bütün Müslüman cumhuriyetler nihai statülerine sahip olmuşlardı. 1936'da müslüman cumhuriyetlerinin toprak çerçevesi kesin olarak belirlenmişti. 1991'de işte bu çerçeve dahilinde bağımsızlıklarına kavuşacaklardı”⁴⁸

Olivier Roy'un da belirttiği gibi bölgelerin ayrılması bu şekilde olmuştur. Son derece karışık olan bu yapıyı anlatmak hatta anlamak bile oldukça zordur. Bölgeler; ekonomik, etnik yapı ve nüfuslarına göre birbirlerinden ayrılmıştır. En çok nüfusa sahip olan günümüz Özbekistan bölgesi, 1936 kararlarıyla Tacikistan'ın içinden çekilip alınmasıyla iki farklı cumhuriyete dönüştürüldü. Bundan sonra Karakalpakistan'da Özbekistan sınırlarına dâhil edildi. Az önce değindiğimiz, nüfus ve farklı etnik kesim siyasetinin etkili olduğu durum burada geçerli olmuştur. Bölgede etniler ne kadar farklıysa ya da ne kadar bölünmeye uygun bir ortam varsa dönüştürülmüştür. Nitekim Taciklerin Farsi yapısı buna aynen uyuyor. Çünkü bu durum diğer Türki oluşumlardan farklılık arz eder. Aynı şekilde etnik olarak, bugünkü Kırgızistan Cumhuriyeti aslında gerçek Kara-Kırgızları oluştururken bugünkü Kazaklar gerçek Kırgızlardır. Bu şekilde sınırlar birbirinden ayrılarak, Orta Asya'nın birçok açıdan etkisiz hale getirilmesiyle bölge, Sovyet müdahalesine de açık hale gelmiştir. Bunun en büyük göstergesi, bugün hâlâ Orta Asya bölgesinde sınır sorunlarının yaşanıyor olmasıdır. Örneğin Kırgızistan ve Özbekistan arasında yaşanan sınır, güvenlik ve su sorunları bugün hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Sovyetler Birliği ve Stalin'in yarattığı bu iç içe geçen sınırlar, günümüz Orta Asya cumhuriyetlerinin başına örülmüş çoraplar gibidir ve yapılan parçalanmanın sonunda istendiği zaman kurtulmanın mümkün olmadığı şekilde tasarlanmıştır.

⁴⁸ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...* , s. 100.

Oluşturulan bu cumhuriyetlerden farklı olarak Orta Asya’da özerk bir yapı ya da bir cumhuriyet çatısı altında birleşemeyen topluluklar da vardı. Bunlardan bazıları, bölgede genellikle azınlık statüsünde yaşamış olan; Çingenerler ve Buhara Yahudileriydi. Bu topluluklar daha sonra Orta Asya’dan başka ülkelere –Birleşik Devletler, İsrail- göçmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca Pamiriler, Taleşiler ve Tâtlar gibi topluluklar da Orta Asya bölgesinde, Sovyet denetimi altında olan başka bir etnik topluluk içinde asimile olmuştu.⁴⁹ Müslüman ve Türk kesiminden ise Kırım Tatarları, Karaçay-Balkarlar, Çeçen-İnguşlar ve Ahıska Türklerine bağlı olup, Sovyetler Birliği tarafından Türk etnik kimliğiyle sınıflandırılan küçük gruplar da bölgeden sürgün edildi.⁵⁰ Böylelikle Sovyetler Birliği’nin Stalin liderliğindeki milliyetler siyaseti ilk olarak, hemen hemen bölgedeki bütün topluluklara, bölgenin yeniden şekillendirilmesi bağlamında olumsuz etki yapmıştır.

6. Stalin ve Milliyetler Siyaseti

Sovyet milliyetler siyaseti temellerinin, Rusların Orta Asya’yı işgali nedeniyle, öncelikle XIX. yüzyıl Rus Şövenist siyasetinden daha sonra da özellikle Lenin aracılığıyla Sovyet siyasetine etki etmesi bakımından, Karl Marx ve Engels’in düşüncelerinden itibaren ele almak gerekir. Çünkü Sovyetler Birliği’nin izlediği siyasetin temellerini, Marksist-Leninist düşünceler oluşturur. Bu bağlamda Lenin, Marksist düşüncelere yaptığı katkılarla bir anlamda Sovyet milliyetler siyasetinin oluşmasına katkıda bulunmuştu. Bu doğrultuda Lenin, Avusturyalı sosyal demokratlar ve Yahudi Bund partisiyle fikir anlaşmazlıkları yaşadı. İki taraf arasındaki uyuşmazlıkların nedeni Lenin’in “ulusların kendi kaderini tayin hakkı” düşüncesi idi. Bund partisinin savunduğu, Sovyetler Birliği’nden ayrı, bağımsız bir millet siyaseti, Lenin’in konuyu sindirmeye çalışmasıyla son bulacaktı. Çünkü Lenin düşüncelerinde, merkeziyetçi bir yapıyı fazlasıyla vurgulamıştı. Bu doğrultuda ayrı etnik kesimler “self-determinasyon” ilkesini kullanabilirlerdi fakat Lenin buna gerek olmadığını net bir şekilde ifade etmiş, tavrını da çok net olarak ortaya koymuştu. Lenin’e göre farklı etnik kesimlerin ayrılmasıyla ilgili en iyi düşünce, merkeziyetçi bir yapının oluşturulmasıydı. Merkeziyetçi yapının istisnası ise federasyon fikriydi. Federasyon sistemine ise geçici bir süreliğine izin verilebilirdi. Bu bağlamda Stalin’in düşünceleri de merkeziyetçilik hedefi esas alınarak oluşturulacaktı.

⁴⁹ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, s. 111.

⁵⁰ Alaeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan: 1856’dan Günümüze*, 2. Baskı, Lalezar Kitabevi, Ankara, 2006, s. 441.

Her ne kadar sistemin temellerini atsa da Lenin'in düşünceleri milletlerin gelişimine dair fikirleri yeterince açık bir şekilde ifade etmiyordu. Bu doğrultuda Stalin'in etnik bir gelişme için "bir milletin gelişim teorisi" kaynak olarak kullanılacaktı.⁵¹ Bir başka anlamda Lenin nasıl kendi düşüncesine göre Marx ve Engels'in düşüncelerine katkı yaptıysa Stalin'in fikirleri de bu anlamda Lenin'in düşüncelerine bir ek, bir katkı görevi görmüştür. Bunu anlamak için öncelikle Stalin'in bir Ulus'u nasıl tanımladığına bakılmalıdır. Stalin bir ulusu şu şekilde tanımlamıştır:

"Ulus, tarihsel olarak oluşmuş, kararlı bir dil, toprak, iktisadi yaşam ve kendini kültür ortaklığında dile getiren ruhsal biçimlenme birliğidir."⁵² Stalin'in bir ulusun ortaya çıkması için temel aldığı bu parçalar ile ilk aşamada bir halk (narod) yaratmak amaçlanır. Ortaya çıkan bu halkın geçmişten günümüze, yani tarih boyunca var olduğu hesaplanır. Bu süreçte halk zamanla kendini geliştirir ve geçmişini sorgular. Bir anlamda geriye bakıldığında "hiç değişmeyen bir "sabit" in olduğu kabul edilir ve onaylanır. Bu halkın kendini geliştirebilmesi ise "dil" ile sağlanır. Bir diğer anlamda etnik kesimlerle oluşturulan temeller için iki yol seçilir. Birincisi, etnik oluşumun kendi tarihinde bıraktığı izlerdir. Mesela "Özbek etnisi"nin tarihsel olarak da var olduğu belirtilirken Özbek Cumhuriyeti her zaman insanların tarihsel olarak yaşadığının düşünüldüğü yerde kurulmuştur. Ve böylece ortaya bir Özbek Cumhuriyeti çıkmış olur. Bir diğer gelişim ise "dilbilim" alanındadır. Tarihsel sürecin üstüne yazılar, alfabeler, edebiyat türleri eklenir ve yeni bir dil üretilmiş olur. Mesela Çağatayca, 1936'da, Özbekistan'daki yazı ve edebiyat alanında, "Eski Özbekçe" olarak değiştirildi ve halk dili olarak bölge halkına servis edildi.⁵³ Dil alanındaki bu düşünce başka örneklerle de desteklenebilir. Özellikle Özbekistan'dan ayrı bir cumhuriyet olan Tacikistan'da buna iyi bir örnek olarak gösterilebilir. Konunun etnografik anlamda incelenmesi bu şekildedir.

Konu idari anlamda incelenecek olursa, halk oluşumu; birçok açıdan tarihinin ne kadar zengin olduğuyla -ya da icat edildiğiyle- bağlantılı olarak, bir "milliyet" (natsionalnost) oluşturulur. İçinde bulunduğu ekonomik düzenin de etkisiyle ulus (natsya) aşamasına geçer. Böylece "Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" statüsü kazanılmış olur. Orta Asya halkları ise özellikle 1924'e kadar ki süreçte, "özerk cumhuriyet", "özerk bölge" (oblast) – ki 1924 yılında ilan edilen üç özerk bölgeyi hatırlayalım- statüsü kazanmışlardı. Daha sonraki kazanım "ulusal toprak" statüsüdür. Bir devlet oluşumunda ise bir "devlet reisi", "bir dışişleri bakanlığı" (1944'ten sonra), "bir ulusal komünist parti, bir ulusal dil, bir bilimler akademisi,

⁵¹ Stalin bu fikirleri "Marksizm ve Ulusal Sorun" adlı eserinde açıklamıştır. Bkz: Wixmen, *op.cit.*, s. 184.

⁵² Stalin, *op.cit.*, s. 15.

⁵³ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...* , ss. 102-103.

bir milli marş” yaratılır. Özerk cumhuriyetlerde ise bu yapı yarım bırakılır. Örneğin okul vardır ama bir üniversite yoktur.⁵⁴ İdari yapılanmanın eksik bırakılmasının amacı ise söz konusu özerk cumhuriyetlerin, Sovyetler Birliği’ne bağımlı kalmasının istenmesidir. Nitekim bölgede, okulların olmasına rağmen üniversitelerin olmaması nedeniyle bölge halkının Sovyet üniversitelerinde Rusça dili temelli eğitim almaya mecbur kalması buna güzel bir örnektir. İdari yapının etkinliği şartıyla oluşturulan bu yapılanma ile ana dil ve buna bağlı olarak da kültür, bu eğitimi almaya mecbur olan kişilere dayatılmış olur.

Milliyetçilik siyasetinin bir diğer yansıması sınırların oluşturulması meselesidir. Bu konuda Stalin’in büyük bir payı olduğu kesindir. Dolayısıyla özerk bölgelerin cumhuriyetlere dönüştürülmesi, Sovyetler Birliği’nin 1936 Stalin anayasasında açıklanan şu örnek maddelere dayandırılmıştır:

“Madde 26. – Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti: Buhara, Semerkant, Taşkent, Fergana, Horezm, bölgesi ile Karakalpaklar özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinden oluşmuştur.

Madde 27. – Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti: Garmo, Kulyab, Leninabad, Stalinabad, bölgeleri ile Gorni-Badakcan özerk bölgesinden oluşmuştur.

Madde 29-b. – Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti: Celal-Abad, Işık-Kul, Oş, Tiyan-Şan ve Frunze bölgelerinden oluşmuştur.”⁵⁵

Fazlasıyla karışık olan, sınırların oluşturulması durumunu Olivier Roy şu şekilde kâğıda dökebilmiştir:

“... Bir Tacik kenti olan Semerkand ve kuşkusuz çok sayıda Özbek’in yaşadığı, ama çoğunlukla Türkmenlerin bulunduğu bir emirliğin eski başkenti olan Hive onlara verilmiş, ama halkı Özbek olan Oş kenti Kırgızistan’a bırakılmıştı... Orta Asya’nın çeşitli ülkeleri arasındaki sınırların coğrafi, iktisadi ya da etnik bir mantığı yoktur. Sirderya vadisi Kırgızistan’da, nüfusunun çoğunluğu Özbekler’den oluşan bir bölgeden (Oş) başlar; Özbekistan’a, Fergana’ya girer; sonra Tacikistan’a geçer (Hocent); sonra gene Özbekistan’dan geçip Kazakistan’da son bulur. Bu durumda, Özbekistan’ın başkenti Taşkent’i Özbek vilayeti Fergana’ya bağlayan en kısa yol Tacikistan’dan (Hocent) geçmek zorundadır... Yazın, Duşanbe’den Taşkent’e Uratepe yoluyla giderseniz, iki ülke arasındaki sınırı iki defa geçersiniz.”⁵⁶

Yine, aslında Kazakistan sınırlarının içinde yer alması gereken Karakalpakistan, Özbekistan sınırları içinde özerk bir statü kazanmıştı.⁵⁷ Bu da konuyla ilgili değişik birçok

⁵⁴ *Ibid.*, s. 104.

⁵⁵ Horezm: Harezim-Hive, Garmo Badakcan: Gorno-Bedeğan şeklinde de ifade edilebilir. Burada sadece üç Orta Asya cumhuriyetinin sınırlarının alınmasının nedeni, örnek amaçlı ve sınırları birbirine en çok karıştırılan bölgelerden olmasıdır. Bkz: Stalin, *op.cit.*, s. 355.

⁵⁶ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, s. 109.

⁵⁷ Sir Olaf Caroe, *Sovyet İmparatorluğu: Sömürülen Milletler*, Cilt: 2, (çev. Zerhan Yüksel), İstanbul, Tercüman 1001 eser, (t.y), s. 248.

örneğin bulunduğunu gösterir. Stalin anayasası diye geçen bu anayasa ile oluşturulan sınırlar birbirine bu şekilde karıştırılmıştır. Sınırlar için iki farklı durum belirtilmelidir: Birincisi farklı etnikler karşılıklı olarak farklı cumhuriyetlere yerleştirildiler. Örneğin çoğunluğu Özbek olan Oş bölgesinin Kırgızistan sınırlarına dâhil edilmesi. İkincisi yukarıda belirtildiği üzere bir cumhuriyet içinde başka bir bölgeye giderken bir hatta iki defa farklı bir cumhuriyetin sınırlarından geçme zorunluluğudur. Orta Asya devletlerinde yaşayan insanlar için oldukça zor olan bu durum, ülkeler arasında da sorunlara neden olmaktadır. Bir anlamda eskiden çizilen sınırlar sayesinde sorunlar günümüze kadar yansımıştır. Özbekistan, Oş bölgesinde Özbek nüfusunun çoğunlukla olması nedeniyle Kırgızistan'ı askeri anlamda tehdit eden davranışlar sergileyebilmekte veya Özbekistan ve Kırgızistan arasında, doğal kaynakların kullanımından kaynaklanan sorunlar her ne kadar çıkar ilişkisine tabii olsa da günümüzde iki ülke arasında yaşanan sorunlar durumundadır. Bu sorunların temelinde de iç içe geçen sınırlar olduğu varsayılabilir. Eğer Stalin, çoğunluğu Özbeklerden oluşan Oş bölgesini Kırgızistan'a vermeseydi sorunlar bu kadar ileri gitmez, sadece karşılıklı çıkar ilişkileri bağlamında değerlendirilebilirdi. Milliyetler siyasetini etkileyen bir diğer husus “dil” meselesidir. Dil meselesi az önce değindiğimiz gibi yaratılan halkların kendini geliştirmesi –sözde tarihlerini- açısından önemliydi.

Diller siyaseti ile amaç farklılaştırma yoluyla yaratılmış ulusların kendi dilinin icat edilmesi ve icat edilen dilin yazılı bir hale getirilmesiydi. Oluşturulan diller ile yeni bilim, töreler meydana getirildi, yeni bir alfabe ortaya çıkarıldı, şiirler yazıldı, ulusal şairler ortaya çıktı, böylece yeni bir edebiyat oluşturuldu. Dilin kullanılmasıyla ilgili, Sovyetler Birliği'nde daha çok “standardizasyon” yöntemi kullanıldı. Dolayısıyla yazı dili, eğitim, öğretim, radyo yayınının tek bir şekilde, tek bir dilde yapılması öngörüldü.⁵⁸ Bu bağlamda konuşulan tek dil, icat edilen dil olacaktı. Kurulan bu etkileşim, ulusların sözde tarihlerinden bahsedebilmeleri için kuşkusuz en etkilisiydi.

Bu dönemde ulusal bölünmeler yaşanırken, bölünmenin dışında bulunan bölgeler de olmuştur.⁵⁹ Nitekim Stalin bu bölgelerden bazılarının neden federe cumhuriyete dâhil edilmediğini şu şekilde açıklamıştır:

“Başkırstan ya da Tataristan Cumhuriyetini alalım. Bu özerk cumhuriyetlerin, federe cumhuriyetler kategorisine yükseltildiklerini varsayalım. Bunlar, SSCB'den çıkmaları sorununu, mantıki ve pratik olarak, koyabilecekler mi? Hayır, koyamayacaklar. Neden? Çünkü bu cumhuriyetler dörtbir yandan sovyetik cumhuriyet ve bölgelerle çevrilmişlerdir ve

⁵⁸ Standardizasyon: “tanımlanan bir kullanıma göre bir dili kabul edilen yazılı bir hale getirmektir.” Bkz: Wixmen, *op.cit.*, ss. 192-193.

⁵⁹ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, s. 110.

SSCB'den gerçekten çıkabilecekleri bir yerleri yoktur. Bundan ötürü, bu cumhuriyetleri federe cumhuriyetler kategorisine yükseltmek haksızlık olur... İkincisi, sovyet cumhuriyetine adını vermiş bulunan milliyetin, o cumhuriyet içinde az çok büyük bir çoğunluğu oluşturması gerekir... Üçüncüsü cumhuriyetin nüfus bakımından çok küçük olmaması, nüfusun, diyelim bir milyondan az değil, ama en az bir milyonun üstünde olması gerekir.”⁶⁰

Örneğin, 1926 yılında Kazaklar, Orta Asya'da toplam nüfusun yüzde 1,6'sını oluşturuyordu. Bu yüzden Kazakistan'ın nüfusu çok da fazla değildi.⁶¹ Başkırstan – Başkurdistan- ya da Tataristan ise Kazakistan bölgesinde yer alan özerk cumhuriyetlerdi. Bu iki bölge nüfus olarak az olabilir ya da bölge, iç bölgede olduğu için özerk bölgeler cumhuriyet olarak ilan edilmemiş olabilir. Bu durum mantığa aykırı değildir. Fakat Stalin'in bölgeyi kendi karar alma gücüyle küçük parçalara ayırmış olmasının bir amacı olduğu açıktır. Mesela bu iki bölgenin Sovyetler Birliği'ne katılmamasının nedeni, zengin doğal kaynakları olabilecekken bölgenin Rus sınırına çok yakın ve dolayısıyla güvenlik amaçlı olarak kullanılıyor olması da olabilir. Sonuçta Stalin'in düşünceleri Sovyetler Birliği'nin çıkarları doğrultusunda oluşturulmuştur. Bu durum da Stalin'in, bölgeleri parçalara ayırma siyasetinin bahanelerle dolu ve fazlasıyla keyfi olduğunu bir kez daha ortaya koyar. Bu bağlamda yeni uluslar yaratma noktasında, Stalin liderliğindeki Sovyet çıkarları ve kazanımlarının çok fazla olduğu söylenebilir.

Bu anlamda milliyetçilik hususunu etkileyen bir diğer durum Sovyetler Birliği'nin tarım siyasetiydi. Tarım konusu, göçebe olan bölge halkını eski dönemlerden beri en çok ilgilendiren konulardan biri olmuştur. Nitekim İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura gibi reformcu ceditler, Rus Duma'sında her zaman bir “toprak reformu” yasasının kabul edilmesini istemişlerdir. Fakat bu hususta ceditlerin istedikleri tarzda bir gelişme olmazken aksine Ekim Devrimi'nden sonra Sovyetler Birliği, Orta Asya toprakları üzerinde özellikle tarım alanında kendi katı siyasetini uygulamaya girişecektir.

Ekim Devrimi'nden sonra kabul edilen 'Toprak kararnamesi' ile özel mülkiyetin kaldırılmasından sonra bölgedeki tüm topraklar Sovyet himayesine alınacak ve oluşturulan Sovhozlara verilecekti. Böylece topraklar devletleştirildi. Ardından bankaların, değirmenlerin, sanayi kuruluşlarının devletleştirilmesi sağlandı. 1921'de ise NEP – yeni ekonomi politikası- kabul edildi ve 1929'a kadar sürdürüldü. Lenin'in ortaya koyduğu NEP görüşü ile piyasa tipi işletmelere serbestlik tanındı. Köylülere zorla alınan tarımsal ürünler alınmayınca, tarımda, bireysel anlamda bir canlanma oldu. Lenin'e göre göçebe ve yarı göçebe halk ataerkil bir hayattan ve ekonomiden soyutlanmalıydı. Ayrıca piyasadaki küçük meta ekonomisine son

⁶⁰ Stalin, *op.cit.*, s. 331.

⁶¹ Amanda, Farrant, “Mission Impossible: The Politico-Geographical Engineering of Soviet Central Asia's Republican Boundaries”, *Central Asian Survey*, Vol: 25, No: 1-2, 2006, s. 67.

verilmesi de Lenin'in isteklerindendi. Nitekim bu doğrultuda öngörülen ekonomiye uygun bir siyaset izlemek amaçlandı. Toprak reformundan sonra küçük işletmelerin devletleştirilmesi siyasetine NEP döneminde son verildi. 1927 yılında ise bölgede kolhozların sayısı arttı ve bu neden, Stalin'in Orta Asya bölgesinde kolektivizm siyasetini izlemesine yol açtı.⁶² Bu bağlamda Lenin'in NEP siyasetinin konumuz açısından önemi, Orta Asya halklarının yarı göçebe ya da göçebe bir yaşamdan yerleşik bir yaşama geçmesi, bölge ekonomisinin de bölgesel bir alanla sınırlı kalmamasının amaçlanmış olmasıydı. Yani bir anlamda, bölgesinin sınırları yeniden çizilen ve yeniden yaratılan Orta Asya halkları için Lenin tarafından modernleşmeye ve bütünleşmeye vurgu yapılmıştı.

1930'lu yıllarda ise kolektif çiftliklerin varlığı, önemli bir konuma getirildi ve Kulakların tasfiyesine gidildi. Stalin'in izlediği bu siyaset, I. ve II. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda etkisini hissettirecekti. Bu siyasetler ile kapitalist özel mülkiyetin son bulması ve kolhozların sayısının ve etkisinin artırılması öngörüldü. Böylece kolektivizm siyaseti ile ulaşılmak istenen Sanayi'nin geliştirilmesi amacına ulaşılmış olacaktı.⁶³ Bu durumda Sovyet Orta Asya'sında amaçlanmak istenen en önemli koşul sanayileşmeydi. Nitekim Sovyetler Birliği, Orta Asya'yı bu açıdan bir seçenek olarak gördü. Lenin ve Stalin'e göre düzeltilmesi gereken bir husus, bölgede öncelikle kentleşmeyi sağlamaktı. Bu doğrultuda bölgede sürdürülen göçebe yaşam tarzı en aza indirilmeli ya da son bulmalıydı. Kısmen de olsa öyle oldu. Bu durum Orta Asya halkı üzerinde milliyetçilik bağlamında bir etki yaptıysa bile kentleşmenin sağlanmasıyla birlikte, bölgede modernleşme de sağlandı. Sovyetler Birliği ise bu yolla siyasetlerini devam ettirdi. Lenin ve Stalin ülkesel olarak büyük bir güç olmanın koşulunun birçok Avrupa devleti gibi öncelikle sanayileşmeden geçtiğini anlamıştı. Stalin'in o yıllarda bir soğuk savaş öngörüsünde bulunup bulunmadığı bilinemez ama bilinen bir şey varsa o da Stalin'in istekleri konusunda oldukça hırslı olduğudur. Ayrıca bu süreç, daha çok ekonomik öngörülerle olsa da devletleşmenin ve uluslaşmanın yoğunlaşması açısından da önemli bir dönem oldu. Sonuç olarak Orta Asya, Sovyetler Birliği'nin arka bahçesi haline getirildi. Nitekim bölgede geliştirilen tarım ve kentleşme sanayinin gelişmesini sağlayacak ve Sovyetler Birliği de bu hususta kendine rakip olarak gördüğü ülkelerle yarışabilecekti. Ülke dışında bu siyaset izlenirken Orta Asya'da ise önemli isimlerin tasfiye edilmesi siyaseti izlenecekti. Bu siyaset ile ulaşılmak istenilen amaç parçalara ayrılan cumhuriyetlerdeki

⁶² Söz konusu dönemde Sovhozlar devlet çiftliklerini, Kulaklar Kırsal burjuvaziyi, Kolhozlar ise kolektif çiftlikleri oluşturuyordu. Bkz: Menaf Turan, "SSCB'de Toprak Mülkiyeti", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 66, Sayı: 3, 2011, ss. 312-314.

⁶³ Birinci beş yıllık kalkınma planı 1928-1932, ikinci beş yıllık kalkınma planı 1933-1937 yılları arasında uygulandı. Bkz: *Ibid.*, ss. 315-316.

yönetimlerin, tasfiye edilecek kişilerin etkisinden kurtarılmasıydı. Böylece Sovyetlerin yerleştireceği yeni kadrolar için yer açılmış olacaktı.

İlk olarak 1921 yılında uygulanan bu sistem “yerleştirme, kökleştirme” siyaseti olarak ortaya atıldı. Bu bağlamda bu yol, özellikle 1921 ve 1934 yılları arasında izlenildi. Örneğin Özbek ulusal hareketinden Feyzullah Hocayev, Kazak Alaş-Orda ulusal hareketinin öncülerinden Ahmet Baytursun, Riskulov ve daha birçok ulusal hareket öncüsü 1937 yılında kayboldu, aralarından idam edilenler oldu. Tasfiyelerin temeli aslında 1926 yılında alınan kararlara dayanıyordu. 1927’de ise gerçekleştirilen tarım siyaseti ve kolhozların oluşturulmasıyla geleneksel toplumun yıkılıp yerine Sovyetlerin istediği bir düzen kurulması kararı alınmıştı. Böylece son olarak 1937 tasfiyeleriyle ara verilen sistem, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra, Stalin’in yeniden uygulanmasını istemesiyle başlatılacaktı.⁶⁴ Böylece Sovyetlere karşı olan kişilerin tasfiye edilmesi ile birçoğunun kaderi Sultan Galiyev ve Molla Nur Vahitov gibi oldu. Tasfiye sistemine, Stalin’in “gerek gördüğü zaman yaptırdığı temizlik siyaseti” de denebilir. Böylece Stalin’in “yeniden yapılandırma” siyaseti büyük ölçüde tamamlandı. Yeni cumhuriyetlerle ilgili yapılandırma siyaseti izlenirken buna paralel olarak tüm Sovyetler Birliği’nde de Rus milliyetçiliği bir şekilde insanlara aşılarmaya çalışıldı.

Aşılarmayan siyasetin öncüsü Aleksandroviç Jdanov’du. “Jdanovculuk” olarak gelişen bu yapı özellikle 1946 ve 1950 yılları arasında Sovyetler Birliği’nde kültürel olarak bir denetim öngörüyordu. Öyle ki edebiyat felsefe, müzik, biyoloji, psikoloji gibi birçok konuyla yani bilimle -bunların Batı’nın icadı olduğu gerekçesiyle- ilgilenenler tutuklanıyor hatta öldürülüyordu. Bu dönem Sovyetlerinde, “mendel teorisi, kuantum ve görelilik kuramları” burjuva bilimi olarak esas alındı. Einstein ve Freud gibi bilim adamlarının eserleri tehlikeli bulundu. Bir başka anlamda bu bilimler “burjuva” temelliydi ve “proletarya” bunlarla ilgilenmemeliydi. Böylece uzun yıllar Sovyet bilim ve kültür yaşamı belli bir noktada kalmıştı.⁶⁵ XIX. ve XX. yüzyılda çok güçlü olan Rus kültür hayatı gerek ünü dünyaya yayılan yazarları ve edebiyatıyla gerekse müzisyenleriyle oldukça önemli bir konumdaydı. Öyle ki Stalin’in kabileler halinde yaşayan ilkel Orta Asya halkını kentlileştirmek, modernleştirmek isterken kendi ulusuna bile dayattığı kültürel zorunluluklar son derece sorumsuzca ve kabul edilemez bir davranıştı.

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ise 1953 yılında Stalin dönemi sona erecek yerine Kruşçev geçecektir. Buradan sonuçla Stalin’in oluşturduğu milliyetler siyaseti, günümüzde bile hâlâ etkisini gösterebiliyorsa bu durum, Sovyetler Birliği ve Stalin’in, -en azından Stalin

⁶⁴ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, s. 149.

⁶⁵ Erel Tellal, “Jdanovculuk”, Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası*, Cilt: 1, s. 499.

döneminin sonuna kadar- amaçlarına ulaştığını gösterir. Fakat Stalin, milliyetler siyaseti ile Sovyetler Birliği'nin bilinmeyen bir tarihte yıkılabileceğini ne kadar hesaplamıştı? Elbette bu da önemli ve tartışılabilir ayrı bir konudur. Öyle ki Stalin, bu siyaseti izlerken sadece milliyetleri yaratmakla kalmadı hem bu bölgelerde oluşacak milliyetçi akımları engelledi hem de Sovyetler Birliği'nin güvenliği açısından kazanımlar sağladı. Söz konusu kazanımlarda Sovyet tarım siyasetindeki I. ve II. Beş Yıllık Kalkınma Planı ve kolektivizm siyasetinin payı çok büyüktü. Örneğin soğuk savaş döneminde Orta Asya'ya askeri üsler yapılması, Stalin'in nükleer silahların merkezini Orta Asya'da kurduğunu devletlere taşıması ya da bölge insanının askeri gücünden İkinci Dünya Savaşı'nda fazlasıyla yararlanması gibi durumlar bunun bir başka göstergesiydi. Ayrıca devletlerin sosyal çehresi de değiştirilmiş oldu. Nitekim bundan sonraki süreçte bu cumhuriyetlerin kendi içlerinde yaşadığı sorunlar gün yüzüne çıkacaktı. Çünkü bundan sonra bölgede; yaratılan bir etnik kesim, yaratılan bir edebiyat, yaratılan diller ve yaratılan kukla liderler hüküm sürecekti.

7. Stalin Sonrası Dönem Sovyet Siyaseti

Öncelikle belirtmelidir ki Stalin döneminde Sovyetler Birliği, İkinci Dünya Savaşı'na girmiş ve Hitler gibi etkili bir güçle savaşmıştı. Savaşı kazanan müttefik devletlerden Sovyetler Birliği ve Birleşik Devletler var olan etkilerini, dünyanın çeşitli bölgelerine yaymak amacındaydı. Bu yüzden komünist bir sistemden gelen Sovyetler Birliği ile kapitalist bir sistemden gelen Birleşik Devletlerin sistemlerini küresel olarak tüm dünyaya yaymak istemeleri, bir anlaşmazlığı ortaya çıkaracak ve bu doğrultuda bu durum, soğuk savaş yıllarının başlamasına neden olacaktı. Bu süreç daha sonra iki tarafın birbirine üstünlük kurmayı amaçlamasıyla devam etti. Nitekim 1953 yılında Stalin hayatını kaybetti ve yerine Nikita Kruşçev geçti. Dolayısıyla Kruşçev, ikinci dünya savaşından yeni çıkmış ve soğuk savaşın iki kutbundan biri olmuş bir Sovyetler Birliği devralmıştı. Kruşçev, Sovyetler Birliği'nin 1956 yılındaki 20. parti kongresinde, Stalin dönemini ve Stalin'i şu şekilde andı:

“Liderlikte ve çalışmada çoğulculuğu toleranssız olan, dediklerine karşı çıkanlara, aynı zamanda kaprisli ve despotik karakteri göz önünde bulundurulduğunda onun gibi düşünmediğini gördüğü kişilere karşı acımasız bir şekilde şiddet uygulayan Stalin zamanında olanları tekrarlamaktan kaçınmak için bu sorunu değerlendirmeli ve doğru şekilde analiz etmeliyiz... Bu nedenle; öncelikle, kişilik kültürünü, Marksizm – Leninizm'e yabancı bir kavram olması, parti liderliğinin ilkelerine ve parti yaşamının normlarına uygun olmaması nedeniyle Bolşevik ruhuna uygun bir şekilde kınamak ve ortadan kaldırmak gereklidir.⁶⁶

⁶⁶ Risanovsky ve Steinberg, *op.cit.*, s. 585.

Nikita Kruşçev Stalin dönemini öncelikle Marksist–Leninist siyasetleri izlemeyi bıraktığı için bu şekilde eleştirmişti. Fakat Kruşçev’de Stalin’den kalma sistemden dolayı olsa gerek benzer siyasetleri fazlasıyla sürdürmüştü. Nitekim bunun bir örneği de “Barış İçinde Bir Arada Yaşama” siyasetini devam ettirme isteğiydi.

Stalin’in henüz 1925 yılında Batı ülkeleriyle bir çatışmadan kaçınması nedeniyle öngördüğü barış içinde bir arada yaşama siyasetine, ikinci dünya savaşında kısa süreli olarak son verilecekti. Fakat Kruşçev kendi yönetimi döneminde şu siyaseti uygulamıştı: Kruşçev komünizmin kapitalist bölgelerde, sadece etkili bir mücadele ile yayılabileceğine inanıyordu. Bu siyasetle amaç soğuk savaş dönemi olan bu süreçte genel bir çatışmadan kaçınmaktı.⁶⁷ Bu da bize şunu gösterir: Birincisi, Sovyetler Birliği’nin kapitalizmi küresel olarak yayma çalışmaları sürmektedir. İkincisi Kruşçev’in izlediği siyasetin, Stalin’in izlediği siyasetten bir farkı yoktu, aksine onun bir devamıydı. Dolayısıyla da bu durum, Orta Asya bölgesini olumsuz yönde etkileyecek bir neden oldu.

Bu bağlamda Kruşçev 1954 yılında “Bakir Topraklar” siyasetini başlatarak birincisi Kazak topraklarına Slav göçü yapılmasını, ikincisi bölgenin tam bir buğday üretim merkezi olmasını amaçladı. Böylece Kazak toprakları Sovyetler Birliği’nin buğday deposu olacak ve bölge, sanayi anlamında gelişmeden uzak kalacaktı.⁶⁸ Böylece bu durum Stalin ve Kruşçev’in benzer siyasetler izlediğinin ikinci kanıtı olmuştur. Bir üçüncüsü ise bölge halkının Müslüman kimliği üzerinden yapılan siyasetti. Bunun nedeni de Orta Asya’da, ‘Din ve İslam’ farkındalığının her zaman ‘Milli Kimlik’ farkındalığından önce gelmesiydi.

Bunu bilen Stalin 1923 yılından sonra “Müslümanların benliklerini değiştirmeye zorlama” siyasetini izlemişti. 1950’li yıllarda ise Sovyet yöneticilerine göre İslamiyet, hâlâ Orta Asya milliyetçiliğiyle birlikte en büyük tehditlendendi. Kruşçev dönemi benlik değiştirme siyasetinin, Stalin döneminden farkı ise Sovyet resmi basınının da bu kampanyada kullanılmış olmasıydı.⁶⁹ Aradan zaman geçmesine rağmen Sovyetler Birliği yöneticilerinin, kafalarında bazı yargıları hâlâ oturtamamaları, konuyla alakalı kuşkularının olduğunu ya da kendi siyasetlerinde açık bir başarı sağlayamadıklarının belirtileriydi. Açıkçası Orta Asya bölgesinde zayıf olan milliyetçilikleri bastırmak bahsettiğimiz döneme kadar Sovyetler Birliği adına kolay oldu fakat din bağlamında düşünüldüğünde durumun benzer olduğu söylenemezdi. Buraya kadar belirttiğimiz düşüncelerin aksine bir de Stalin ve Kruşçev arasındaki bir farklılıktan bahsetmek gerekir.

⁶⁷ Fahir H. Armaoğlu, “Barış İçinde Bir Arada Yaşama’nın Sovyet Yorumu”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 3, 1972, ss. 288-295.

⁶⁸ Andican, *op.cit.*, s. 497.

⁶⁹ Wimbush, *op.cit.*, ss. 71-77.

Kruşçev, Müslümanlara devlet kadrolarını açma siyaseti izledi. Bunda amacı üçüncü dünya ülkelerini etkilemek olan Kruşçev önce Taşkentli Müslüman Muhiddinov'a çeşitli görevler verdi. Ardından Eşref Raşidov'u 1959'da Özbek Komünist Parti'sinin birinci sekreterliğine kadar getirdi. 1961'de Muhiddinov'un görevine son verilse de bu durum bize Kruşçev'in Politbüro'da Müslümanlara bir kota ayırdığını gösterir.⁷⁰ Ayrıca bu durum Kruşçev dönemine kadar Müslümanların yüksek bir makama getirildiği ilk örnektir. Daha önceki dönemlerde böyle oluşumların varlığından bahsedilebilirdi fakat Feyzullah Hocayev, Sultan Galiyev ve Molla Nur Vahitov örneklerinde olduğu gibi bu durum tasfiyelerle sonuçlanmıştı. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki Kruşçev bu siyaseti dikkatle uygulamıştı. Nitekim bunu 1961 yılında Muhiddinov'un görevine son verilmesinden anlıyoruz. Buradan sonuçla, Kruşçev'in parti konuşmasındaki düşüncesinde Stalin'i Marksist-Leninist çizgiden uzaklaştığı düşüncesiyle eleştirmişti. Fakat bu durumda görüyoruz ki Kruşçev'in bu düşünceleri sadece Stalin'in tasfiye düşüncesinden farklıdır. Dolayısıyla ortada bir siyaset farklılığı yoktur. Bu doğrultuda Sovyetler Birliği'nde bir siyaset değişikliğinin olduğu söylenemez çünkü belirtilen döneme kadar liderler hep aynı çizgiyi takip etmiştir. Ayrıca Kruşçev'in siyaseti daha dışa dönük olarak değerlendirilebilir. Bunun nedeni ise Sovyetlerin, soğuk savaş döneminde olması ve yeni yeni ortaya çıkan üçüncü dünya ülkelerinin dikkatini Sovyetler Birliği'ne çekmek üzere tasarlanmış olmasıdır. Örneğin dönemin bağlantısızlar hareketinin güçlü liderleri; Tito, Nehru, Cemal Abdülnasır gibi liderlerin dikkatini çekmek Kruşçev için son derece önemliydi. Bir diğer anlamda bu yol, kapitalizm ve Birleşik Devletler karşıtlığında taraftar toplamak için izlenen bir yoldu.

Kruşçev'den sonra 1964 yılında Sovyetler Birliği'nin yeni lideri olan Brejnev, 1982 yılına kadar görevde kalmıştır. Brejnev dönemi aynı zamanda soğuk savaş döneminin önemli yılları olmasından dolayı Brejnev tarafından, Sovyetler Birliği'ni bir arada tutma siyaseti izlenecek ve bu bağlamda Brejnev doktrini ilan edilecektir.

Ayrıca 1977 yılı Sovyet döneminin son anayasasının ilan edileceği yıldır. Bu bağlamda, 1977 yılı Sovyet anayasası için bir süre sonra Rus halkından değişiklik önerileri gelmiş dolayısıyla Sovyet anayasasına bir madde daha eklenmiş ve bazı maddelerin biçimi ve içeriği değiştirilmiştir. Halktan gelen öneriler genellikle Sovyet düzeninin sosyalist yapısına bir vurgu şeklinde olup, demokrasinin bölgede geliştirilmesi ve dış siyasette Sovyetlerin

---

⁷⁰ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...* , s. 160.

silahsızlanmayı sağlaması üzerinedir.⁷¹ Öncelikle Brejnev dönemi anayasasında halktan gelen taleplerin dikkate alınması önemliyken bu durum, Brejnev dönemi için de olumlu bir gelişmedir. Diğer yandan halkın demokratikleşmeye yapmak istediği vurgu, bölgede eşitsizliğin hâlen var olduğunu gösterir. Var olan bu yapı, Sovyet çatısı altındaki Müslüman halkı da etkileyecek bir durumdur. Dolayısıyla Bolşevik Devrimi'nden sonra yapılan; 1918, 1924, 1936 ve 1977 Rus anayasalarında bölgenin Müslüman halkı ve Sovyetlerde eşitliğin sağlanması noktasında bir gelişmenin olmadığı söylenebilir. Çünkü yapılan anayasalar, genetik olarak birbirinin benzeridir ve Sovyet demokrasi geleneğinde dış dokunur bir değişiklik yaratmamıştır.

Orta Asya açısından bakıldığında ise en önemli olay 1979 İran İslam Devrimi ve Sovyetler Birliği'nin yine 1979 yılında Afganistan'a girmesiydi. Bu bağlamda Sovyetler Birliği'nin endişe duyduğu bir diğer konu ise, kendi sınırları içine kadar İslami hareketin etkisinin yayılabileceği endişesiydi. Aslında bu husus, Sovyetlerin ana düşüncesi gibi dursa da Afganistan'ın işgal edilmesi ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan'da on yıl gibi bir süre kalması, bu düşüncüyü desteklemez. Dolayısıyla Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a girmesi, burada bir İslami hareketin etkili olup Orta Asya'da yayılmasından ziyade, daha çok soğuk savaşın da etkisinde bir siyasetin izlendiğini gösterir. Önceki dönemlere bakıldığında Sovyetlerin Orta Asya'da öncelikle İslamiyet, daha sonra da İslamiyet'in etkisiyle, ulusçuluk düşüncesine -aslında çok zayıf olsa da- bir çare bulamadığını belirtmiştik. İşte Brejnev dönemi yine ve yeniden, bu çarelerin üretilmeye ve uygulanmaya çalışıldığı bir dönem olacaktı.

Bu dönemde Müslüman bölge halkının, Sovyetler Birliği içindeki nüfusunun 40 milyona ulaştığı söylenen nüfus sayımları yapılmıştı. Bu sayımlar Müslüman bölgesinin, dünya milletleri içinde hatırı sayılır bir Müslüman nüfusu barındırması bağlamında önemliydi. Dolayısıyla bu durum Sovyetleri rahatsız eden bir gelişmeydi. Bunun için 1975 yılında "Devletin yasama politikası" adında bir 'din' yasası yayımlandı. Buna göre dini cemaatlere karşı idari ve ideolojik düzenlemelere gidilirken, komünist parti de 'din' şuurunu ortadan kaldırmayı amaçlamıştı.⁷² Uygulanan bu siyaset ilk ve son olmayacaktı. Sovyetlerin her zaman izlediği bu siyaset amacına ulaşamadığı gibi, hiçbir zaman ulaşması da mümkün olmamıştı. Bu alanda başarısız olma durumunda kalan Sovyetler Birliği, özellikle eğitim ve ekonomik anlamda kendi lehine başarılar sağlamıştı.

⁷¹ Cem Eroğul, "1977 Sovyet Anayasasının Tartışmaya Sunulan Taslakla Kısa Bir Karşılaştırması", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 33, Sayı: 3, ss. 62-64.

⁷² Hans Braker, "İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri", (çev: Yuluğ Tekin Kurat), *ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu*, No: 7, Ankara, 1984, ss. 4-6.

Çarlık döneminde yüzde 95'i okur-yazar olmayan Orta Asya nüfusu eğitim konusunda bilinçli bir ilerleme kaydetti ve toplumun çoğu okur-yazar oldu. Hans Braker, Sovyet cumhuriyetlerinin, kuzey ve batı halklarıyla karşılaştırma yapıldığında, ekonomik anlamda açık ara geride olduğunu belirtiyor. Buna karşın eğitim yapısı ve hayat standartları açısından da diğer Müslüman ülkelerle karşılaştırıldığında –Türkiye, İran, Afganistan- Sovyet cumhuriyetlerinin bir hayli önde olduğunu söylüyor.⁷³ Bu durumun sağlanması bölgede verilen eğitimin yeterli seviyeye yakın olduğunu gösteriyor. Dolayısıyla eğitim için ifade edilen bu durum Sovyetler Birliği için de artı bir puandır. Fakat sadece İslam ülkeleri ile karşılaştırma yapmak bölgede eğitimin yeterli olduğunu göstermez. Bunu anlamak için öncelikle Sovyetlerin merkezindeki sistemle karşılaştırma yapılmalıdır. Bu bağlamda baktığımızda Sovyetlerin Orta Asya'ya göre eğitim açısından daha üstün olduğu görülür. Bu durum zaten milliyetler siyasetinin bir parçasıydı. Verdiğimiz örnekte Orta Asya halkı, Rus diliyle eğitim alıp Rus üniversitelerine gitmek zorunda kalıyordu. Bu da eğitimde, Sovyetler Birliği ve Sovyet Orta Asya'sının hiçbir zaman aynı seviyeye gelmediğinin bir göstergesidir. Aynı zamanda bölgedeki ekonomik gelişim için de aynı şeyler söylenebilir. Çünkü bölge tahıl ambarından ibaret bir bölge olarak bırakıldı, bir anlamda bu durum, sanayileşme anlamında artı bir şey yapılmadığı sürece çok da fazla anlam ifade etmeyen bir gelişmeydi. Ayrıca Sovyet cumhuriyetlerindeki eğitim yapısının Türkiye'den daha iyi olması da o dönemde Türkiye'yi yöneten insanlar tarafından fazlasıyla sorgulanması gereken bir hadisedir. Bu durum bir anlamda daha önce bahsettiğimiz, bölgedeki Sovyet etkisinin ne kadar güçlü olduğunun da bir diğer kanıtıdır. Günümüzde hâlâ Rus etkisinin Orta Asya'da sürmesinin, zamanında verilen eğitimin etkisinden kaynaklanmış olduğu varsayılabilir. Brejnev dönemindeki bir diğer gelişme bu dönemde etkili anlamda bir kadrolar siyasetinin izlenmesiydi. İzlenen bu siyaseti Olivier Roy şu şekilde anlatıyor:

“... Brejnev dönemi (1964-1982), Orta Asya'daki komünist aygıtın istikrar kazanması ve “cumhuriyet” KP'lerinin birinci sekreterlerinin sürekliliğiyle dikkat çeker: Kazak Kunayev 1959'dan 1986'ya, Özbek Raşidov 1959'dan 1983'e, Türkmen Gapurov 1969'dan 1986'ya Tacik Resulov 1961'den 1982'ye, Kırgız Usulbayev 1961'den 1985'e “hüküm” sürdüler. Bağımsız cumhuriyetlerin bugünkü yöneticileri, Runayev, Raşidov ve Gapurov'un yakın çevresinden çıkmıştır; yetişme yılları Kruşçev dönemine, örgüt içinde ilerlemeleri ise Brejnev dönemine denk gelmiştir.”⁷⁴

Genel olarak Kruşçev ve Brejnev Dönemi siyasetleri, kadroları oluşturma ve bölgedeki İslam düşüncesinin etkinliğini azaltma adına izlenmişti. Müslüman halktaki İslamiyet ve az da

⁷³ *Ibid.*, s. 3.

⁷⁴ KP: Komünist Parti. Bkz: Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, s. 150.

olsa ulusçuluk düşüncesinin sona erdirilmesi anlamında Sovyetler Birliği'nin bu iki liderinin başarı kazanabildiği söylenemez. Fakat kadrolar konusunda Sovyetler Birliği, düşüncelerini gerçekleştirebilmiştir. Bu siyasetin izlenmesindeki temel amaç; Sovyetlerin bölgeye hâkim olmasının yanı sıra, bölgede üstünlüğün müttefik Müslüman yöneticiler tarafından sağlanacak olmasıydı. Bu siyaset aynı zamanda ileri dönemler düşünülerek izlenmiş bir siyasetti. Kuşkusuz Sovyetler Birliği bunda başarılı da olmuştur. Olivier Roy'un söylediği, Kruşçev ve Brejnev döneminde atanan Müslüman yöneticilerin, günümüz bağımsız cumhuriyetlerini yöneten kişilerin yakın çevresinden olması, bunun güzel bir kanıtıdır. Genel olarak Brejnev dönemine bakıldığında Sovyetler Birliği açısından olumlu olayların meydana geldiği söylenemez. Kuşkusuz bunda Avrupa sınırları içinde bulunan komünist yapıların yavaş yavaş yön değiştirmesi gibi birçok dış etkinin de büyük payı vardı. Diğer yandan soğuk savaş şartlarında Afganistan'a girilmesi Sovyetler Birliği'nin kolay toparlanamamasına neden olacaktı. Sonuçta Sovyetler Birliği, içinde bulunduğu ve idari ettiği bu yapıyı iki kutuplu düzende yeterince korumaya çalıştı ve soğuk savaş şartlarında, her ne kadar yumuşama döneminde olursa da 1980'li yıllara gelindiğinde, bu yapıyı bir arada tutmakta zorlanacaktı. Bu zayıf durum Avrupa'daki komünist yapıların çatırdamaya başlamasıyla da birleşince Sovyetler Birliği çöküş dönemine doğru sürüklenmiştir.

7.1 Sovyetler Birliği'nin Dağılma Süreci

Sovyetler Birliği'nde Brejnev'den sonra liderliği ele geçiren kişi Andropov oldu. Bu dönemde, Brejnev döneminin sonlarına doğru artan ekonomik sıkıntılar, Sovyetlerin bölgeyi idare etmesini gitgide zorlaştırdı. Ayrıca bu dönemde Moskova ile Müslüman bölgesi arasında ciddi krizler ortaya çıktı ve bu bağlamda, Sovyetler Birliği ve Orta Asya bölgesi arasında bağların kopmasının temelleri atıldı. Bunun bir nedeni de Özbek Raşidov'un 1983 yılında ölmesinden sonra Andropov'un, Orta Asya yönetici kadrolarını istediği gibi şekillendirmesiydi. Buna ek olarak, üç Müslüman Sovyet Politbüro üyesi partideki görevlerinden alındı. Yani kadrolar anlamında değişiklikler yapıldı. Bu bağlamda Sovyetler Birliği, güney bölgelerindeki mafyacılık oluşumlarını ve feodal yapılanmaları bitirmeyi amaçladı. Ayrıca belirtilen dönemde Sovyetlerin Afganistan'da savaş halinde bulunması da Sovyet düşüşünün bir nedeni olarak gösterilebilir. Çünkü Müslüman halk içinde de Kızıl Ordu birlikleri arasında yer alanlar vardı. Bu da bir süre sonra Orta Asya halklarının tepki göstermesine ve protestolar düzenlemesine neden olacaktı. Halkın bu istekleri bölgesel anlamda ayrı bir ordu talebine kadar varacaktı. Bu da bize Moskova ve Güney bölgesi

arasında –Orta Asya- birçok anlamda kopmaların yaşandığını gösterir.⁷⁵ Kuşkusuz bunun Sovyet dış siyaseti açısından önemli bir nedeni de Sovyetlerin içinde bulunduğu ve sürdürmek zorunda olduğu soğuk savaş yapılanmasıydı. Sovyetler Birliği'nin ağır ekonomik şartlar altında ezilmesinin en büyük nedenlerinden biri, Birleşik Devletlerle birçok anlamda girilen rekabetti. Keza bunların en önemlileri siyaset ve ekonomi –silahlanma- alanında olanlarıydı. Dolayısıyla dış siyaset anlamında yaşanan sorunlar ülke iç siyasetine de fazlasıyla yansdı ve Sovyet ekonomisinde bozukluklar oldu. Orta Asya halkının sorunlardan fazlasıyla etkilenmesi de bu nedenleydi. Fakat Orta Asya'yı en çok etkileyen ve Moskova ile ters düşmesine neden olan en büyük sorun, Sovyet tarım siyasetinde aranabilir. Sovyetler Birliği, arka bahçesi Orta Asya'yı bir pamuk üretim merkezi yaparken çevre ve sulama gibi birçok sorunun ileride başına iş açabileceğini hesaplamadı. Zira Orta Asya topraklarının büyük bir bölümünde Aral gölünün suları kullanılıyordu. Aral gölünün bölge halkı için önemini ve Sovyetler Birliği tarafından nasıl sorumsuzca kullanıldığını Nesrin Algan şu şekilde ifade etmiştir:

“Pamuk üretimi 19. Yüzyıldan itibaren Orta Asya'da yaygın olarak görülmekteydi. Fakat, Sovyetler Birliği döneminde egemen olan, tüm Orta Asya'yı bir pamuk üretim alanı olarak biçimlendirme politikası çerçevesinde Amu Derya ve Siri Derya nehirlerinin yönünün Orta Asya içlerinde oluşturulacak pamuk tarlalarını sulayabilmek için değiştirilmesi ve özellikle de 1956'da Amu Derya'nın sularını Türkmenistan'daki pamuk ekim alanlarına ulaştırmak için Karakum Kanalı'nın (daha sonra bu kanalın adı önce Lenin olarak, günümüzde ise Niyazov olarak değiştirilmiştir) açılması bu ekolojik yıkımı hazırlayan temel nedenlerin başında gelmektedir. Bu ve benzeri düzenlemelerin sonucunda, 1960'lardan bu yana Aral su hacminin ¾'ünü kaybetmiş ve yüzölçümü yarı yarıya küçülmüştür. Bu küçülmenin bir sonucu olarak Aral iki parçaya ayrılmıştır. Kuzeydeki Siri Derya nehrinin beslediği küçük Aral'ın bugünkü küçülme oranları sürerse 2010 yılından önce yok olması beklenmektedir.”⁷⁶

Nesrin Algan'ın belirttiği üzere Sovyetler Birliği'nin katı tarım siyaseti Aral gölünün neredeyse sonunu getirmiş, durum böyle olunca da çevreyle ilgili olarak bölgedeki denge bozulmuş arkasından da sorun tarım siyasetine yansınca ortaya çıkan durum, bölge halkının maddi ve manevi olarak yaşam dengesini bozmuştur. Bu yüzden izlenen tarım siyaseti, Andropov liderliğindeki Sovyetler Birliği'ne karşı alınan tavrın en büyük nedenlerinden biridir. Çünkü bölgede halkın geçim kaynağı büyük ölçüde tarıma dayandırılmıştı. Dolayısıyla belirtilen dönem, Orta Asya ve Sovyetler Birliği arasında yavaş yavaş kopmanın başladığı dönemler olarak gösterilebilir. Ayrıca ortaya çıkan bu durumun Orta Asya'da, ileri dönemler için bölgesel anlamda etnik çatışmalara dönebilecek bir potansiyele sahip olduğunu da belirtmek gerekir.

⁷⁵ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, ss. 177-179.

⁷⁶ Nesrin Algan, “Aral ve Hazar'da Çevre Sorunlarının Uluslararası Boyutu” (der. Mustafa Aydın), *Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)*, (içinde) 2005, s. 364.

7.2 Gorbaçov Dönemi ve Sovyetler Birliği'nin Yıkılması

Andropov'dan sonra 1985 yılında Sovyetler Birliği'nin yeni lideri olan Gorbaçov, Sovyet siyasetinde önemli nitelikte birçok değişikliğin yapılmasını sağladı. Bu dönemde komünist partinin tek elden yönetimine karşı çıkılmazken dışa kapalı siyaset hemen hemen önceki dönemlerde izlenenler ile aynı seviyede sürdürüldü. Fakat iki noktada farklı siyasetler uygulanacaktı: Bunlardan birisi “perestroyka” diğeri ise “glasnost” siyasetiydi. Gorbaçov, ikisi birbirine bağlı olan bu düşünceleri uygulamak için Sovyet halkının yaşam kalitesini yükseltmenin gerekli olduğunu anladı. Bu bağlamda Sovyetler Birliği'nde önce ekonomik yapı düzelecek sonra da sıra, ülke içi siyaset sistemine gelecekti.⁷⁷ Dolayısıyla 1986 yılında Sovyet parti kongresinde perestroyka siyaseti resmen gündeme getirildi. Ülkedeki üretim sisteminin eski dönemden kalması, ekonominin önündeki en büyük engel olarak görüldü. Bu bağlamda ekonomik reformlar yapılacaktı. Buna göre devlet mülkiyetinin yerini özel mülkiyet alırken ulusal büyüme modelini, kapitalist ekonomik sistemle bütünleştirmek amaçlandı. Ayrıca yabancı sermayenin önündeki engellerin bir kısmı kaldırılacaktı. Sovyet toplumunun sosyo-ekonomik gelişmesini hızlandırmak için uygulanması öngörülen bir diğer yol, üretimde artış talebiydi. Bu yolla ekonomik kıtlık ve üretim azlığına çözüm bulunabilirdi. Yapılması öngörülen tüm bu siyasetlerin karşısında ise var olan düzenden en büyük çıkarı sağlayan kesimin, Sovyet bürokrasisi olduğunu da belirtmek gerekir.⁷⁸ Bu durumda Sovyet sisteminde öngörülen değişiklikler azımsanmayacak kadar çoktu. Bir anlamda Gorbaçov yönetiminin etkisiyle, Sovyetler Birliği'nin dışa kapalı siyasetinin yavaş yavaş değişmeye başladığı söylenebilir.

Glasnost siyaseti ile de 27 Ocak 1987 tarihinde demokratik bir parti yapılanmasının kurulması öngörülürken iç siyasette yenilenmeye açık olunması kararı alındı. Bu bağlamda yöneticiler seçimle iş başına gelecekti. Bir süre sonra ise perestroyka ve glasnost süreci başlatıldı. Böylece ilk olarak pazar ekonomisine geçilecek ardından Sovyet Komünist Partisi'nin tekeli yıkılacaktı. Bu durumda totaliter yapının karşısına geçilmiş oldu. Bu süreçte Sovyetler Birliği, bir yandan demokratikleşmeye çalışırken bir yandan da 1986 yılında Kazakistan'da Alma-Ata olayları yaşandı. Bu olayların birinci nedeni az önce bahsettiğimiz Sovyetlerin tarım siyasetiyken diğer nedeni Gorbaçov'un Kazak Kunayev'i görevden alıp yerine bir Rus yönetici ataması, başka bir deyişle yönetici kadrolarda Müslüman halk aleyhine yapılan bir değişiklikti. Bu yüzden Kazakistan'da büyük protestolar yaşandı. Olaylar Rus

⁷⁷ Oral Sander, *Siyasi Tarih: 1918-1994*, 17. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008, ss. 492-493.

⁷⁸ Erel Tellal, “Perestroyka”, Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt: 2, 8. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 159.

ordusu tarafından ancak bastırılmış ve on bine yakın kazak, düzenlenen protestolarda hayatını kaybetmişti.⁷⁹ Sovyetlerin perestroyka ve glasnost siyasetini öngördüğü dönemde ortaya çıkan ve aslında bir durumu göstermesi açısından gerekli olan bu olayları, Sovyet lideri Gorbaçov, olaylardan yıllar sonra kendi ağzından şu şekilde anlatacaktı.

“Kazakistan’daki olaylarla ülkemizde etnik bir sorun olduğunu anlamıştık. Olayları eski ölçülere göre değerlendirdik... Oysa bu bir sinyaldi... Sorunlara sahip çıkmak istediğimizde ise geç kalmıştık.”⁸⁰

Gorbaçov ile Sovyetler Birliği birçok açıdan yeni siyasetler öngördü. Bu doğrultuda Gorbaçov; eski sistemlerin artık işe yaramadığını, dışa kapalı sistemi biraz olsun yenileyerek ve yeni reformlar öngörerek anlayacaktı. Fakat Gorbaçov’un ağzından dökülen bu sözler aslında Sovyetler Birliği milliyetler siyasetinin artık çöktüğünü ve hali hazırda izlenen siyasetin de başarısızlıkla sonuçlandığını göstermektedir. Ayrıca izlenen siyasetin Sovyetler adına da yanlış ve tek yönlü olarak yürütüldüğünü vurgulamak gerekir. Çünkü birçok noktada yenilikler öngörülürken milliyetler için sadece Gorbaçov döneminde değil Kruşçev ve Brejnev dönemlerinde de yeni bir tür siyaset uygulanamadı. Bu bağlamda sadece Sovyet yönetici kadrolarının korunması ve komünist düzenin yardımıyla, İslamiyet’in etkili olduğu bölgelerde Müslümanları dini düşüncelerinden vazgeçirme üzerine bir siyaset izlenmişti. Bu görmemezlikten gelme durumu da milliyetler açısından, Sovyet siyasetinin kısıtlı bir dönüşümden ibaret olduğunu gösterir. Bunun bir nedeni de Orta Asya’nın her zaman, bir arka bahçe, bir tahıl ambarı, Sovyetlerin soğuk savaşın bir tarafı olması nedeniyle de bir silah cephaneliği, bir nükleer depo bölgesi olarak görülmesiydi. Sovyetler Birliği ile güney bölgeleri arasındaki kopmadan bahsedilecek olursa, bölgede hiçbir zaman tam bir ulusçuluk düşüncesi oluşmayacaktı fakat Alma-Ata olayları göstermiştir ki Gorbaçov dönemi, Kazakistan başta olmak üzere Orta Asya ve Moskova arasındaki anlaşmazlıkların gün yüzüne çıktığı bir dönemdir. Bu bağlamda Kazakistan ve Özbekistan’da hareketlenmeler olmuştur.

1988 yılının son aylarında Özbekistan’da “Birlik” hareketi kuruldu. Resmi olmayan bu hareket daha sonra birçok katılımın olmasıyla devam ettirildi. Kazakistan’da ise 1989 yılında yazarlar birliği kuruldu ve bu oluşumun başına Kazak şair Olcas Süleymanov getirildi. Kazakistan Komünist Partisi başkanı Kolbin ise daha sonra Olcas Süleymanov’un başkanlığını yaptığı hareketi resmi olmayan bir kuruluş olarak tanımlayacaktı.⁸¹ Gerçekte de

⁷⁹ Andican, *op.cit.*, ss. 508-510.

⁸⁰ *Ibid.*, s. 511.

⁸¹ Bess Brown, “The Public Role in Perestroika in Central Asia”, *Central Asian Survey*, Vol: 9, No: 1, 1990, ss. 88-92.

resmi olmayan bu kuruluşların, Sovyetlerden istekleri ise dikkat çekiciydi. Ahat Andican oluşumların Sovyetlerden isteklerini şu şekilde belirtmiştir:

“... Dr. Abdurrahim Polatov başkanlığında kurulan hareketin temel amaçları, Sovyetler Birliği milliyetler politikası çerçevesinde toplumların kendi kaderlerini tayin hakkının sağlanması; insan haklarının geliştirilmesi, tarihsel mirasa sahip çıkılması, Özbek dilinin, kültürünün korunması ve geliştirilmesi, Pamuk mono-kültüründen vazgeçilmesi, kadınların toplum hayatındaki rollerinin geliştirilmesi ve çevre problemlerine yol açan uygulamaların durdurulması şeklinde özetlenmekteydi.”⁸²

Aslında son derece makul şartlarda yapılması istenen uygulamalar Sovyetler Birliği tarafından görmezden gelindi. Bu bağlamda Kazak Komünist Partisi başkanı Kolbin’in söylediği gibi halkın kurduğu oluşumların ciddiyeti Sovyetler tarafından anlaşılmadı daha doğrusu anlaşılmak istenmedi. Nitekim Gorbaçov’un bu hareketlere karşı tavrı, bütün Sovyet liderlerinin geçmişte yaptığı gibi, komünist partinin yönetim kadrolarını değiştirmek olacaktı.

Bunun nedeni öncelikle Kazakistan’da, Fergana vadisinde, Bakü’de, Tacikistan’da parti yönetimine karşı, birçok Müslüman bölgesinde olayların çıkmasıydı. Bu yüzden Haziran 1989’da Nazarbayev –günümüz Kazakistan devlet başkanı- Kazak Komünist Partisi’nin birinci sekreteri oldu. Özbek İslam Kerimov –günümüz Özbekistan devlet başkanı- ise Moskova Milletler Meclisi Başkanlığı’na getirilmişti. Tek istisna ise 1990 yılında birinci sekreter olarak seçilen Masaliyev’in yerine geçen ve daha sonra Kırgızistan devlet başkanı olacak olan Akayev’di. Bir anlamda Gorbaçov’un Sovyetler Birliği yıkılmadan önce göreve getirdiği birinci sekreterler içinde günümüzde hâlâ devlet başkanı olanlar vardır. Bu da o dönem için Sovyetlerin bölgede kontrol ve denetimi nasıl sağlamaya çalıştığının bir göstergesidir.⁸³ Gorbaçov’un can havliyle yaptığı bu kadro değişimleri Sovyet iç siyasetinde her ne kadar denetimi sağlamaya yönelik olsa da Gorbaçov’un söz konusu dönemde hesaplaması gereken bir de Sovyet dış siyaseti vardı.

Soğuk savaşın da getirdiği etkiyle Sovyetler Birliği 26 Aralık 1991 tarihinde dağıldı. Oral Sander’e göre Sovyetler Birliği’nin dağılması diğer imparatorluklardan farklı olmuştu. Çünkü birçok imparatorluğun sonu, dağılma süreci sonunda ya da uzun bir savaş döneminden sonra gelmişti. Oral Sander’e göre bu şekilde, “hasta yatağında ölen” bir imparatorluk olmak, dünya tarihinde eşine zor rastlanılabilir bir durumdu. Sovyetler Birliği ekonomik sorunlarla baş edemedi ve 1990 yılında ikinci dünya savaşı sonrası yıllar gibi kötü bir ekonomik süreç yaşadı. Ayrıca ülkedeki ‘ulusçu’ ve ‘bağımsızlıkçı’ hareketleri engellemek adına cumhuriyetler için uygulanacak olan ‘birlik’ antlaşmasının, 1991 yılında kabul edilmesi

⁸²Andican, *op.cit.*, s. 514.

⁸³ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, ss. 182-183.

öngörülmüştü. Bu fikir Gorbaçov karşıtlarının muhalefetine takılmıştır.⁸⁴ Her ne kadar Orta Asya’da milliyetçilikler görmezlikten gelinse de Sovyet cumhuriyetlerindeki milliyetçi hareketlerin de dağılmada büyük bir etkisinin olduğu söylenebilir. Bunun birinci nedeni 1975 yılındaki Helsinki zirvesinde alınan kararları, Sovyetler Birliği’nin onaylayıp kabul etmesi, dolayısıyla da bu kararların Sovyet cumhuriyetlerini gelecek adına umutlandıran bir gelişme olmasıydı. İkincisi, 1980’lerde yürürlüğe konulan perestroyka ve glasnost siyasetinin yaydığı özgürlükçü hareketlerdi. Sonuçta Sovyetler Birliği’nin, birbirinden farklı etnik kesimlerden Sovyet vatandaşı yaratma siyaseti başarısız oldu ve bu neden de Sovyetlerin dağılmasında oldukça etkiliydi.⁸⁵ Fakat asıl neden birçok defa belirtildiği üzere soğuk savaş koşullarında Sovyetlerin içe kapanık bir siyaset izlemesi ve Birleşik Devletlerle ekonomik anlamda girilen rekabet sonucunda güçsüz kalıp çökmesidir. Bundan sonraki süreçte Sovyetler Birliği’ni oluşturan cumhuriyetler, Sovyet dağılmasından sonra bağımsızlıklarını birer birer kazanacaktır.

7.3 Orta Asya Cumhuriyetlerine Kalması Bağlamında Sovyet Mirası

Ekim Devrimi’nden sonra Lenin ve birçok arkadaşının da etkisiyle –Bolşevikler- kurulan Sovyetler Birliği, 1991 yılındaki dağılma dönemine kadar etkinliğini sürdürdü. Fakat Sovyet dönemini değerlendirirken Sovyetler Birliği’ni sadece kuruluştan dağılma dönemine kadar incelemek yanlış olacaktır. Çünkü Sovyetler Birliği de bir anlamda, bir önceki Rus Çarlık İmparatorluğu’nun devamını oluşturuyordu.

Nitekim E. J. Hobsbawm, Çarlık Rusya’nın Ekim Devrimi sonucu, 1918-1920 yıllarındaki dağılışını “geçici” olarak değerlendirmiştir.⁸⁶ Dolayısıyla Sovyetler Birliği’nin kurulması bir şeylerin tam olarak değiştiğini göstermez. Bu nedenle günümüzde bağımsız olan Orta Asya cumhuriyetlerinin bile ne kadar bağımsız olduğu tartışılabilir ve bu durum, bölgedeki Rus etkisinin devam etmesi noktasında da tartışılmaya devam edecektir. Günümüzde hâlâ Sovyet döneminden kalan kişilerin, bağımsız Orta Asya cumhuriyetlerini yönetmesi buna bir örnek olarak gösterilebilir.

Fakat bu bağlamda Sovyetler Birliği, Çarlık dönemi Rusya’sına gerek siyasi gerekse ekonomik ve birçok anlamda devamlı eklemeler yapmıştır. Örneğin Sovyetler Birliği kurulmadan önce dağınık durumlarda bulunan kabile, klan ya da özerk yapılar halindeki Orta Asya’nın birçok bölgesi, 1924 yılında özerklik statüsünü kazandı ve 1936 yılında beş özerk

⁸⁴ Oral Sander, *Siyasi Tarih: 1918-1994*, ss. 496-498.

⁸⁵ Erel Tellal, “SSCB’nin Yıkılışında Milliyetler Sorunu”, *Türk Dış Politikası*, Cilt: 2, s. 160.

⁸⁶ E. J. Hobsbawm, *Milliyetler ve Milliyetçilik*, (çev: Osman Akınhay), İstanbul, 2010, s. 195.

Sovyet bölgesi, Sovyetler Birliği'nin “bilgisi dâhilinde” cumhuriyet statüsü kazandı. Değınilecek bir diğler konu da belirtilen dönemde Lenin'in düşüncelerinin temelinde yerleştirdiğı Marksizm'e, daha sonra kendi düşüncelerini de ekleyip ortaya Marksist-Leninist bir yapı ortaya koymasıldı.

Fakat Bert Fragner, Sovyet milliyetçiliğinin, Marksist-Leninist yapı üzerinden ortaya çıkarılmadığı şeklinde bir düşünce ileri sürmüştür. Dolayısıyla Fragner'e göre Sovyet rejiminin kurulduğı ilk yıllardan beri izlenen Sovyet milliyetçilik siyasetinin Marksist anlamda değlerlendirilmesi çok zordu. Bu bağlamda Fragner, Marksizm'deki sınıfların yerini, Sovyet sisteminin gelmesiyle birlikte, ulusların aldığın belirtmektedir. Dolayısıyla Fragner, Sovyet milliyetçiliğinin, Sovyet liderleri tarafından ortaya atılan, Marksist bir temellendirmeden uzak bir kavram olduğunu vurgulamaktadır. Bu kendine özgün yapının ismi ise Sovyet milliyetçiliğidir.⁸⁷ Elbette Fragner'in bu düşüncesine katılmak mümkündür. Ama Lenin öldükten sonra Sovyet yönetiminin başına geçecek olan Stalin'in, milliyetler siyasetini asıl kıvama getiren kişi olduğu unutulmamalıdır. Bu bağlamda, söz sırasını kazanan Stalin olmasından dolayı sadece Orta Asya bölgesi değil, birçok farklı Sovyet ülkesini de bünyesine ekleyecek olan bir Sovyetler Birliği yapısı ortaya çıktı. Dolayısıyla Lenin'in Ekim Devrimi'nden ölümüne kadar geçen süredeki düşüncelerini self-determinasyon düşüncesi temelinde oluşturduğı ve dolayısıyla da söz verdiğı kesimlerden, Bolşevik devrimi sırasında birçok açıdan yararlandığını daha önce belirtmiştik. Buna ek olarak Stalin ise Lenin'in Marksist düşünceler üzerine eklediğı görüşünü daha da güçlendirecek ve milliyetler siyasetini yürürlüğe koyacaktır. İşte Fragner'in, Sovyet milliyetçiliğinin Marksizm'den etkilenmesinin olası olmadığı düşüncesi, Stalin'in izlediğı devlet siyasetiyle tam olarak anlamını bulacaktı.

Lenin ve Stalin'in sömürge halkları üzerinde izlediğı tüm siyasetlerin etkisi, kendileri ölmelerine rağmen, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından 2000'li yılların başına kadar Gorbaçov ve Boris Yeltsin gibi devlet adamlarının üzerinde etkisini hissettirebilmiştir. Hatta Sovyetlerin yıkılmasından sonra bölgeye giren Batı etkisi bile, Lenin ve Stalin'den kalan gücü kırmaya yetmemiştir. Bu bağlamda Lenin ve Stalin'in dönemlerinde ne kadar güçlü oldukları da ortadadır. Hatta belirtilen dönemde Sovyet devriminin tüm Asya'da etkili olması fikri inanılması çok zor ya da imkânsız bir görüş değildi. Fakat Rus devriminin sahip olduğu bu güç, komünist yöneticilerin “bencilliklerine” feda edilmişti. Mesela Stalin'in Sultan Galiyev'i tasfiye etmesi belirtilen bu bencilliğın bir örneğiydi. Çünkü Rus devrimi benzer örneklerinin sadece biri olan bu durumla birlikte, enternasyonalizm duruşunu kaybetmiş ve “ulusçu bir

---

⁸⁷ Fragner, *op.cit.*, s. 25.

bencilliğe” kapılmıştı.⁸⁸ Böylece Sovyet milliyetçiliğinin temelleri de belirtilen dönemde Lenin ve özellikle de Stalin’in izledikleri bu yol ile ortaya çıkmış oldu.

Buradan sonuçla Sovyet komünizm dönemini dört farklı evreye ayırmak mümkündür: Bunlardan birincisini 1918-1924 yılları arası, Sovyetlerin bölgede üstünlüğü ele geçirmesi oluşturur. İkincisini ise 1924-1953 yılları arası dönem, bir başka anlamda Stalin dönemi ve Orta Asya bölgeleri üzerinde, Sovyet denetiminin kurulduğu dönemdir. Üçüncüsü ise Orta Asya’da kurulan Sovyet cumhuriyetlerinin Stalin dönemine göre biraz daha rahatladığı 1954-1962 yılları arasında, Kruşçev’le girilen dönemdi. Son dönem ise 1963 yılında başlayan ve Sovyetler Birliği’nin dağılmasına kadar devam eden süreçtir.⁸⁹ Son dönemle birlikte belirtmek gerekirse, Sovyetler Birliği’nin izlediği siyasetin verdiği zararların, dönüşünün olmadığı bir dönem olmuştu. Nitekim bu durum Sovyetler Birliği’nin “perestroyka ve glasnost” siyasetiyle daha da fazla önem arz edecekti. Bunun en büyük nedeni kuşkusuz Sovyetler Birliği’nin içinde bulunduğu soğuk savaş dönemi ve bu dönemin getirdiği gerek ekonomik ve birçok anlamda dışarıya açılma siyaseti, gerekse cumhuriyetlerin kontrol edilmesinin zorlaştığı dönemlerdi. Bu bağlamda Sovyet mirasının değerlendirilmesi belirtilen dört dönemin ayrıntılı olarak incelenmesiyle yapılabilir.

Sovyet milliyetçiliğinin şekillenmesindeki ana unsurlar değerlendirilirken Avusturya-Marksist siyasi oluşumunun –Avusturya Sosyal Demokratları- Yahudi *Bund* partisinin de etkisiyle tartışmalar ortaya çıkmış ve Lenin’in self-determinasyon hakkını tanınmasında, söz konusu siyasi kesimlerle yapılan tartışmalar önemli bir rol oynamıştı. Öyle ki tartışmaların sonunda şekil verilen Sovyet milliyetçiliği, bölgede var olan milliyetçilikleri söküp atmayacak, tam aksine onu daha da güçlendirip merkezi bir Sovyet otoritesi kurmaya çalışacaktı. Ayrıca bu düşüncenin dünyanın her yerindeki komünist partilerin de yardımıyla tüm milliyetçilikler üzerinde evrensel bir etki kurması da amaçlanıyordu. Şekillenen bu milliyetçi yapı Lenin’in “iki akım” teorisiyle güçlendirilecekti. Böylece Sovyetler Birliği, Orta Asya milliyetçilikleri üzerinde kendine iki amaç edindi: Bunlardan birincisi “baskıcı” diğeri ise “savunmacı” bir şekilde yani güçlü bir Sovyet otoritesi etkisini, her anlamda milliyetçilikler üzerinde hissettirmek olarak belirledi.⁹⁰ Lenin’in izlediği bu yol daha sonra Stalin tarafından da devam ettirildi. Böylece Sovyet milliyetçiliği hem Sovyetler Birliği içinde hem de küresel anlamda komünizmi kullanıp milliyetçilikler üzerinde etkili olmaya çalıştı. Küresel anlamda Sovyetler Birliği’nin bir dönem, Bağlantısız devletler –üçüncü dünya

⁸⁸ Mehmet Hasgüler, M. Bülent Uludağ, “Sovyet Sonrası Halkların Üçüncü Dünya’ya Eklemlenmeleri”, *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı: 10, Ocak-Mart 2000, ss. 11-12.

⁸⁹ Davletshin, *op.cit.*, s. 29.

⁹⁰ Fragner, *op.cit.*, s. 30.

devletleri, tarafsız devletler- üzerinde etkili olmak amacıyla izlediği siyasetler buna bir örnek olarak gösterilebilir. Nitekim Kruşçev dönemi bu örneğe uyan bir süreçti. Ayrıca bu siyaset milliyetçilikler üzerinde izlenen siyasetin yanında bir yandan da soğuk savaş döneminde olunmasından dolayı Birleşik Devletler ve Avrupa devletlerine karşı, komünist rejimler üzerinde baskı kurulması nedeniyle önemliydi.

Bunlar haricinde Sovyet milliyetçiliği düzeninde, milliyetlerin ulusal bir hareketlenmede bulunmalarına ve ekonomik olarak kazanımlara girmelerine izin verilmeyecekti. Bu bağlamda ülkede görevlendirilen komünist parti liderine verilen görev; toprak, dil ve kimlik anlamında ortak bir sistem oluşturulmasıydı. Örneğin çok tanınan bir bilim adamının bir Özbek, Kazak ya da bir Tacik olup olmadığının, Sovyet cumhuriyetleri tarafından sorgulanması, Sovyetler Birliği'nin istediği bir durumdu. Çünkü birçok özerk cumhuriyet ulus-devlet olma ve kendine bir geçmiş yaratma adına doğal olarak bu sembollerini, mitleri sahiplenme yoluna gidecekti. Bu da Sovyet milliyetçiliğinin “Demokratik Merkeziyetçilik”⁹¹ yapısı çerçevesinde hem icat etmeye hem de özerk cumhuriyetleri bir anlamda birbirleriyle çatıştırarak bir karmaşa ortamı yaratmaya çalıştığının bir göstergesiydi. Bu sayede ortak bir kimliğin oluşturulmasının önüne de geçilmeye çalışılıyordu.

Bununla birlikte özerk cumhuriyetler için düşünülen esas düşünce toprak ayrılığı fikriydi. Bu da merkeziyetçi yapının etkisini bir kez daha gösterir. Ekim Devrimi öncesi Bolşeviklerle birlikte savaşan topluluklardan devrimin gerçekleşmesiyle birlikte, ulusçu bir tavır takınanların, karşı devrimci olarak ilan edilmesi de buna bir örnektir. Bu bağlamda izlenen tüm siyasetler milliyetlerin merkeziyetçi bir konuma getirilmesi üzerinedir. Kuşkusuz Stalin'in 1929 yılında geliştirdiği Avusturyalı-Marksistlerin -Bauer ve Renner-düşünceleriyle benzer olan “Sosyalist Ulus” fikri, her ne kadar birçok kesim tarafından kabul edilmese de 1960'lı yıllardan sonra Sovyet kuramcıları tarafından kabul edilmiştir. Buradaki ulusçuluk fikri Bert Fragner'in vurguladığı manada, Sovyetlerin milliyetçilik konusunda Marksizm'den uzaklaştığını bir kez daha ortaya koyacaktı.⁹² Nitekim Sovyetler Birliği'nin aslında kendine özgü bir milliyetçilik siyaseti bağlamında etkisini gösteren bu zihniyeti, Orta Asya'daki var olunan süre boyunca, özerk bölge cumhuriyetlerini birçok bakımdan geri kalmış bir konumda bırakırken Sovyetler Birliği, taraflarından biri olduğu iki kutuplu bir dünya yapısında Birleşik Devletlere karşı koyabilecek duruma gelmişti. Bu öngörünün sağlanması en çok Sovyetlerin sanayileşmesi ile ilgiliydi. Bunun sağlanmasındaki en önemli belirti ise Orta Asya cumhuriyetlerinin, Sovyetler Birliği'nin birçok alanda faydalandığı bir

⁹¹ *Ibid.*, ss. 32-33.

⁹² *Ibid.*, ss. 35-36.

konuma gelmesiydi. Immanuel Walerstein bu durumu kendi üretimi olan Merkez-Çevre teorisine dayandırarak şu şekilde belirtir:

“... Periferik alanlarda ana etkinlik tarımsal emektir. Dil, gelenek ve genellikle din ortaklığı içinde bulunan bu bölgelerin emekçileri, kendilerini dünya pazarı ve yerel politik mekanizma tarafından göreceli olarak daha düşük ücretlerle ağır iş koşullarında çalışmaya zorlanmış bulmaktadırlar... içinde yaşadıkları bölgede halkın çoğunluğunu teşkil ettiklerini bilen bu emekçiler sık sık başka bir etnik gruptan gelen politik yöneticiler tarafından idare edilmektedirler... Bu kadrolar, politik bakımdan egemen olan güçlerin uyguladığı kibirli kültürel asimilasyon tarzına karşı tepki göstermeye başlarlar ve ya geleneksel kültürel değerleri ve sınırları yeniden bir hak olarak gündeme getirir ya da bunları yaratırlar. Ekonomik ve politik koşullar sonucu, bölgede yaşayan kitlelerin bu ajitasyona olumlu yanıt verdiği durumlarda ortaya çıkan olguya genellikle “milliyetçilik” diyoruz.”⁹³

Orta Asya'nın Sovyetler Birliği tarafından nasıl arka plana itildiğinin ve üretici bir konuma getirildikten sonra ekonomik anlamda düşük bir seviyede bırakılıp, bölge cumhuriyetlerinden alınan artı değerlerle nasıl geliştiğini Walerstein'in bu sözlerinden anlamak mümkündür. Bu bağlamda Orta Asya bölgesi temelde tarımsal bir merkez konumuna getirilirken bu yapıyı tamamlamak için yönetsel anlamda istenilen kişiler yönetime getirildi. Örneğin Stalin dönemi ve özellikle sonrası dönemde oluşturulan kadrolar siyasetinin izlenmesi, bunun en açık örneğiydi. Hatta öyle ki günümüzde bile, bazı bağımsız Orta Asya cumhuriyetlerinin başında, Sovyet liderleri tarafından atanan dönemin komünist parti ileri gelenleri vardır. Bu da Sovyet mirasının etkilerinin günümüzde bile sürdüğünü gösterir. Ayrıca Walerstein'in milliyetçilik tanımlamasına göre bölge cumhuriyetlerinde yaşayan Müslüman halkın, ulusçuluğun gelişmesi noktasında bölgede sürdürülen Sovyet siyasetlerine gerekli tepkiyi vermemesi ya da verememesi söz konusudur. Bu durum aynı zamanda, bölge insanların ulusçuluk anlamında bir gelişme gösterememesinin de nedenlerinden birisidir. Dolayısıyla Sovyetler Birliği, toprak ve ekonomik anlamdaki bu gelişmelere ek olarak, uyguladığı dil siyasetiyle de Orta Asya bölgesine olumsuz bir miras bırakmıştır.

Bu doğrultuda Sovyetler Birliği tarafından izlenilen siyaset, Müslüman bölge halkının kullandığı yazıyı değiştirdi ve kullanılan alfabe değiştirilerek Kiril alfabesi zorunlu kılındı. Böylesi bir siyasetin amacı bölge halkı üzerinde bir “kültürel soykırım” uygulamaktı. Diğer anlamda bu, asimilasyonun kültür için düşünülmüş bir örneğiydi. Öyle ki bu duruma benzer bir uygulama bulmak oldukça zordu. Daha önce Fransa, İngiltere gibi sömürgeci güçler hâkimiyet kurdukları Hindistan, Arap ülkeleri gibi yerlerde böyle bir uygulamaya gitmediler. Dahası Sovyetler bile bir dönem kendi gücü altında bulunan Ermeniler, Gürcüler gibi eski

⁹³ Immanuel Walerstein, “İki Tip Etnik Bilinç: Sovyet Orta Asya'sı Bir Değişim İçinde Midir?”, (çev: Oktay Etiman), *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı: 10, Ocak-Mart 2000, s. 43.

Sovyet cumhuriyetlerinin yazılarını değiştirmezen, yine üzerinde egemenlik kurdukları Baltık ülkeleri ve Moldova gibi eski cumhuriyetlerin Latin kökenleri olan yazısına dokunmadılar. Bu kültürel yozlaştırılma ve kültürünü unutturma siyaseti sadece Orta Asya bölgesi, Volga ve Kafkas Müslümanlarını içine alan dar bir bölgede uygulandı.⁹⁴ Kuşkusuz yazı alanında geliştirilen bu siyaset eğitim alanındaki eklemelerle birlikte tam olarak amacına ulaşacaktı. Bu bağlamda asıl Sovyet bölgesi ile Sovyet Orta Asya’sında verilen eğitim açısından çok büyük bir fark ortaya çıkıyordu.⁹⁵ Dolayısıyla daha önceki bölümlerde Orta Asya bölgesiyle; Türkiye, İran gibi Müslüman devletlerin eğitim açısından buldukları yer bağlamında, Orta Asya bölgesinin daha önde olduğunu belirtmiştik. Bu nedenle Orta Asya bölgesinin eğitim açısından Müslüman ülkelerden üstün olması ayrı bir şeydir ve Müslüman ülkelerinin bu konudaki beceriksizlerini bağlar. Burada vurgulanması gerekense Sovyetlerin tamamen olmasa da büyük ölçüde Orta Asya bölgesinin gelişmesini engellemesi ve bölgedeki din ve kültür etkisini kırarak Ruslaştırmayı belli bir ölçüde de olsa sağlamasıdır. Bu durum bölgenin Sovyet mirası anlamında ne aşamada olduğunu göstergesidir. Sovyetler Birliği bölgeden birçok anlamda yararlanmış – özellikle de Sovyet sanayileşmesinin tamamlanması noktasında- fakat bölgenin gelişmesini belli bir seviyeden sonra desteklememiştir.

Milliyetlerin siyasi açıdan ve söz hakkı açısından komünist parti içindeki siyasi dağılımlarına bakılacak olursa, Orta Asya bölgesi cumhuriyetlerinin diğer Sovyet cumhuriyetlerine oranla en az şekilde temsil edildiği göze çarpar. Bu bağlamda tabi ki en çok temsil edilen kesim Ruslardır.⁹⁶ Bu durum, günümüzdeki Orta Asya cumhuriyetlerinin siyasi yapıları ve siyasi açıdan içinde buldukları durum düşünöldüğünde, olumsuz anlamda etkisini sürdüren bir süreç yaratmıştır. Nitekim 20 yılı aşkın süre başkanlıklarını sürdüren liderlerin olması bu durumun bir göstergesidir. Bu bağlamda demokrasi kelimesi günümüzde birçok Orta Asya cumhuriyetinde uygulanması gereken ama bir türlü ulaşılamayan bir hedef halinde devam etmektedir. Kuşkusuz bu durum da Sovyet mirasının olumsuz sonuçlarından bir tanesidir. Sovyetlerin genel olarak bıraktığı mirasa bakılacak olursa olumlu anlamda Orta Asya bölgesine kazandırdıkları pek de fazla değildir.

Şüphesiz bunlardan en önemlisi, 1905 Rus İhtilali döneminden ziyade Ekim Devrimi ile birlikte başlayan süreçti. Nitekim Orta Asya bölgesinde kabilelerden oluşmuş ve kalkınmaya fazlasıyla ihtiyacı olan bir bölge olarak sağlanan düzene “Avrasya

⁹⁴ Mehmet Hasgöler, Mehmet B. Uludağ, ““Üçüncü Dünya” Yolunda...”, s. 46.

⁹⁵ Walerstein, *op.cit.*, s. 48.

⁹⁶ Komünist partide “temsil edilenler sırasıyla Büyük Ruslar, Yahudiler, Estonyalılar, Polonyalılar, Ermeniler ve Gürcülerdi. Ukraynalılar, Orta Asyalılar ve Avrupa’daki diğer milletler çok az sayıda temsil edilmekteydiler.” Bkz: Oral Sander, “Sovyetler Birliği Komünist Partisinin Sosyal Kompozisyonu”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1966, s. 205.

Modernleşmesi” adı verildi. Dolayısıyla bölgenin modernleşmesi anlamında Rus etkisinin varlığı inkâr edilemez bir gerçektir. Her zaman bölgenin eksik bırakılmasına ve bölgenin gelişmesi adına yapılanların yetersiz olmasına rağmen Rus etkisi gerek ekonomik gerekse eğitim, sosyal ve kültürel anlamda kendini göstermiştir.⁹⁷ Dolayısıyla Sovyet ulusçuluğunun, Orta Asya cumhuriyetleri üzerindeki etkisi genel anlamda olumsuzdur. Bu nedenle, Sovyet ulusçuluğunun Orta Asya bölgesinden aldıkları, bölgeye getirdiği kazanımlardan çok daha fazladır. Bu bağlamda bölge, özellikle tarımsal anlamda Sovyetlerin arka bahçesi haline getirilmiştir. Sovyetler Birliği, önce ekonomi sonra sanayileşme alanında bölgeden kazandıklarının da yardımıyla, iki kutuplu soğuk savaş düzeninin bir tarafı olabilmıştır. Örneğin, Sovyetler Birliği’nin tarım siyaseti nedeniyle Orta Asya’da; Aral Nehri’nin suları kurutulmuş, etnik olarak bölge halkı üzerinde oynamalar yapılmış, ağır bir Ruslaştırma siyaseti izlenmiş, bölge bir silah üssü haline getirilmiş hatta bölgede nükleer denemeler bile yapılmıştır. Kuşkusuz tüm bu gelişmeler, Orta Asya cumhuriyetlerinin geleceğini etkileyen Sovyet mirasının birer parçası durumundadır.

---

⁹⁷ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, ““Üçüncü Dünya” Yolunda...”, s. 40.

BÖLÜM III

SOVYET MİRASI BAĞLAMINDA ORTA ASYA'DA ULUSLAŞMA VE DEVLETLEŞME

Orta Asya'da uluslaşma ve devletleşmenin temellerine bakarken öncelikle Sovyet öncesi döneme, daha geniş düşünülecek olursa Rus istilasının da öncesindeki Türk-Moğol uygarlıklarına bakmak gerekecektir. Çünkü belirtilen dönemde uygarlıklar arasında muazzam bir kaynaşma oldu ve bu da ulusçuluk sürecini özellikle Sovyet dönemine kadar etkiledi. Fakat ulusçuluk ve devletleşmenin sağlanması konusunda ileri düzeyde bir başarı sağlanabildiği söylenemez. Sovyet dönemi sonrasını ise ayrı değerlendirmek gerekir. Söz konusu dönemde Sovyetler Birliği, Orta Asya Müslümanlarının bir ideoloji geliştirememesi için çalışmış, kuşkusuz bu anlamda başarılı da olup Orta Asya'da etkin bir Sovyet mirası bırakmıştır.

1. Orta Asya'da Uluslaşma ve Devletleşmenin Temelleri

Bölge ulusçuluğunun temeline inildiğinde, Kemal Karpat, Moğol kabilelerinin Türkleştirilmesini, Müslümanlaştırılmasını ve kabilelerin Çağatay ortak adı altında bir araya gelmelerini, devletleşmenin ortaya çıkmasının temel nedeni olarak göstermiştir. Bir başka anlamda Timur ve Cengiz Han'ın bölgedeki mirası, geleceğin Orta Asya'sını yaratan bir siyasal yapı oluşturdu. Bu sayede belirtilen dönemde 'kabile' ve 'kabile üstü' yapılar aşamasına geçildi ve devletleşmenin ilk adımları atıldı. Dolayısıyla Cengiz Han ve Timur dönemlerinin mirası olarak Kazaklar, Özbekler ve diğer ön devletlerin oluşması, "*yeni tip bir etnik-dilsel ulus*" ortaya çıkardı. Bu durum ayrıca kabile üstü bir yapının –Kazaklar ve Özbekler ile- kurulması demektir. Dolayısıyla ön devletlerin oluşması, Kazakların ve Özbeklerin sayesinde oldu.¹ Özbeklerin 1500 yılında kurulduğu ve günümüzde, 1500 yılındaki kurulduğu yerde bulunması, Kemal Karpat'ın düşüncelerindeki haklılığı ortaya koyar.

Bu bağlamda devletleşmenin dolayısıyla da uluslaşmanın –ön devletler ile- ilk adımları, tüm Orta Asya bölgesi için belirtilen dönemde atılmıştır. Daha sonra Çarlık Rusya döneminde, daha çok kabileler ve belirli bölgelerde yerleşik ya da göçebe olarak yaşayan Orta Asya halkı, Sovyetler Birliği döneminde büyük bir cumhuriyetin Sovyet etkisi altındaki

¹ Kemal H. Karpat, *op.cit.*, ss. 104-105.

parçaları olmuştu. Buna paralel olarak Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra, bölge halkında uluslaşma adına hangi ulusçuluk tiplerinin var olduğuna bakılmalıdır. Belirtilen bu dönem ayrıca yeni cumhuriyetler için bir geçiş dönemidir. Dolayısıyla günümüzde, kurulan cumhuriyetlerin veya devletlerin, uluslaşma ve devletleşme süreçlerini incelemek için geçiş dönemlerini incelemek gerekecektir. Belirtilen bu geçiş döneminde üç tür ulusçuluk tipi ortaya çıkmıştı: Bunlardan ilki bölgenin yerel etnik unsurlarına bağlı olan Türkmen, Kazak ve Kırgız ulusçuluğu, ikincisi etnik ve kültürel olarak farklılıklar olması nedeniyle Türk veya Fars olanların ulusçuluğu ki bir Kazak ve bir Tacik insanı buna örnek olarak verilebilir. Üçüncüsü Pantürkizm bağlamındaki bir ulusçuluk ve bu üç tip ulusçuluk şekillenmesini içine alacak olan bir İslam kimliğidir.² Kuşkusuz yerel etnik unsurlara bağlı olan ulusçuluk tipinin özellikle bölgenin kapsayıcı İslam kimliğiyle birlikte –Şii mezhebine bağlı olan Tacikleri de içine aldığından dolayı- bölgede geçerli olan en genel ulusçuluk türü olduğu söylenebilir. Özellikle İslamiyet çatısının daha çok XX. yüzyıl başlarında, bölgedeki milli mücadele kapsamında etkili olduğu da düşünülürse bölgenin yeni cumhuriyetlerinin, modern şartlarda aynı siyaseti sürdürmesi olası değildir. Pantürkizm bağlamında bir ulusçuluk yapısının geliştirilmesinin ise oldukça zor bir ihtimal olduğunu söylemek, daha önce de bahsedildiği gibi, bölgede coğrafi açıdan kısıtlamalar olacağı varsayılırsa, doğru olacaktır. Şüphe yok ki yeni cumhuriyetler uluslaşma süreçlerini bölgesel anlamda etnik çeşitliliklerini –Türkmen, Kırgız- kuvvetlendirerek yapmak isteyecektir. Bu da bölgenin yeni cumhuriyetlerinin Sovyet etkisinden ne kadar kurtulduğuyla doğru orantılı olacaktır.

Orta Asya bölgesindeki ulus inşası süreçlerini incelerken ulusçuluğun, Sovyet milliyetçiliği bağlamında gerek ideolojik gerekse pratik dönemdeki süreçlerine bakmak gerekir. Bu bağlamda bölge cumhuriyetlerinin ulus inşası aslında geç dönemde başlamasına rağmen dönemsel olarak Rusların bölgeyi işgal etmesinin de öncesine gidilecektir. Bahsedilen dönem, birçok uygarlığın birçok farklı kültürle birlikte bölgeye yerleşmeye başladığı VIII. ve IX. yüzyıllar esas alınarak yapılmaktadır. Bu bağlamda genel olarak bakıldığında ulusçuluğun etkilerinin hissedilmeye başlandığı dönemlerden günümüze kadar olan uluslaşma süreçlerini Erol Kurubaş şu şekilde belirtmiştir:

“... Genel hatlarıyla, ulusları ortaya çıkararak beş tarihsel süreçten söz edilebilir. Birincisi, 14-18. yüzyıllar arasında Batı Avrupa’da yaşanan gelişmelerle (ticaret-aydınlanma-modernleşme-sanayileşme), yöresel ve feodal kimliklerin ulus içinde bütünleşmesi ve yerel bağlılıkların aşıldığı süreç. İkincisi, birincisiyle eş zamanlı olarak ve onun bir yan ürünü biçiminde keşifler döneminde başlayan kolonizasyon süreci. Üçüncüsü, Doğu Avrupa’da, Avusturya-Macaristan

² Mustafa Aydın, “Identities in Formation Nationality, Religion and Transnational Ideas in Former Soviet Central Asia”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol: 26, 1996, s. 68.

ve Osmanlı İmparatorluklarının çözülmesi süreçleri. Dördüncüsü, İkinci Dünya Savaşı sonrası sömürgelerin çözülme süreci. Beşincisi, 1990 sonrası SSCB ve Doğu Bloku ülkelerinde yaşanan çözülme süreci.”³

Kuşkusuz bizi ilgilendiren, Sovyetler Birliği’nin dağılması süreci sonrası oluşan beşinci dönem uluslaşma sürecidir. Fakat ulusçuluk anlamında asıl gelişmeler Batı Avrupa’da özellikle güçlü devletlerin tekelinde ortaya çıktığı için eski dönemlere vurgu yapılmadan anlatılan bir ulusçuluk düşüncesi eksik kalacaktır. Bu bağlamda vurgulanması gereken öğeler, belirtilen dönemdeki bir devletin ve bir ulusun ne anlama geldiği ve bu iki tanımın birbirlerini ne kadar tamamlayıp tamamlamadığıdır.

Öncelikle bir ulusçuluk tanımlaması yapılabilmesi için “Devlet ve Ulus” kavramları tanımlanmalıdır. Max Weber’e göre “Devlet, toplumda meşru şiddet temelini elinde bulunduran kurumdur.” Ernest Gellner ise Weber’in temel olarak kabul edilen bu tanımına katılmış fakat elinde şiddet gücü olmayan, dolayısıyla da bu gücünü kullanamayan devletlerin de var olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla Gellner’e göre, her toplumun bir devlete sahip olamaması olasılık dâhilindedir. Buradan sonuçla devlet tanımı “ulusçuluk” kavramının bir parçasıdır. Devlet yoksa ulusun sınırları belirlenemez ve yöneticilerin varlığından söz edilemez. Bu nedenle devlet yoksa ulusçulukta yoktur.⁴ Bir ulusu tanımlamak ise bir devleti tanımlamaktan daha zordur. Örneğin kabileler devlet yapılanmasına girmeden örgütlenebilirken bir insanın bir ulusa mensup olduğu düşüncesi kesin ama bir o kadar da kafa karıştırıcıdır. Bu bağlamda Gellner ulus tanımını iki şekilde yapmıştır: Birincisi iki kişinin karşılıklı olarak aynı kültürler ile çevrelenmesi, ikincisi iki kişinin karşılıklı olarak birbirlerini, aynı ulusun mensubu olarak görebilmeleridir. Bu tanımlar konunun anlaşılması bakımından önem arz eder fakat Gellner, söz konusu tanımların tek başlarına yeterli olmadığını da vurgular. Bu durum gerek devlet gerekse ulus kavramlarının birbirlerinden bağımsız olarak ortaya çıkmalarından da anlaşılabilir.⁵ Günümüz modern dönemlerinin öncesi ise kuşkusuz tarım toplumlarının incelenmesini gerektirir. Bu bağlamda ilkel tarım toplumlarındaki siyaset yapılanmaları birbirine benzer özellikler göstermez ve iki gruba ayrılır: Bunlar “İmparatorluklar” ve “yerel özerk topluluklardır.” Yerel topluluklar, kabileler halindeki ilkel topluluklar ya da şehir devletleridir. Söz konusu kabile yapısının içinde insanların siyasete katılımı mümkündür fakat eşitliğin insanlar arasında ne kadar olup olmadığı noktasında kesin bir şey söylenemez. İnsanlar arasındaki eşitsizlik genellikle orta

³ Erol Kurubaş, “SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Uluslaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt: 2, Sayı: 5, 2006, s. 114.

⁴ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, (çev: Büşra Eranlı-Günay Göksu Özdoğan), İstanbul, 2008, ss. 73-75.

⁵ *Ibid.*, ss. 76-78.

seviyededir. İmparatorluklarsa çok geniş bölgeleri mevcut gücü ile denetim altında tutabilen yapılardır.⁶ Bu bağlamda birçok kültürün birleşme merkezi olan Orta Asya, özellikle Cengiz Han ve Timur gibi liderlerle birlikte bölgenin değeri bakımından önemli bir konuma yükselmiştir. Bölgedeki Timur ve Cengiz Han etkisi, çok geniş alanları kaplamasından dolayı imparatorluk mahiyetinde değerlendirilebilir.

Bir başka anlamda Cengiz Han ve Timur'un kurduğu yapılar için, belirtilen dönemin özellikleri de düşünüldüğünde -benzer yapılar da göz önüne alınırsa- kabileler, klanlar ya da küçük şehir devletleri denemez. Devamında Şeybani Han ile birlikte görülen Özbek etkisi bölgede gücünü göstermiştir. Bir diğer anlamda XVI. yüzyıldaki Özbek –Şeybani Han- devlet yapılanması, Orta Asya bölgesinin tarihteki devlet oluşumları açısından verilebilecek örnekleridir. Kabile yapılanması ise öncelikle bölgeye göçün olduğu dönemlerde başladı. Daha sonra büyük güçlerin bölgede etkinlik göstermesiyle Özbek ve Kazak devletleri kuruldu. Diğer Orta Asya cumhuriyetleri, Özbek ve Kazak devletlerinden ayrılarak farklı özelliklerle kendilerini gösterdiler. Bu nedenle bölge, Ruslar tarafından işgal edilinceye kadar Orta Asya bölgesindeki kabileler göçebe ya da yerleşik olarak yaşamlarını sürdürdüler. Nitekim kabilecilik yapısı Orta Asya bölgesinde her zaman vardı. Kabilecilik yapısı özellikle Özbek ve Kazak devlet yapılanmalarının oluştuğu sürecin öncesinde de etkiliydi. Daha sonra Rusların bölgeyi istila edeceği dönemle birlikte bölge devlet yapılanmalarının gücü azaldığından dolayı, bölgede kabileler, tekrar etkili olmaya başlayacak ve Sovyetler Birliği dağılana kadar da etkisini sürdürecekti. Söz konusu ulusçuluğun vurgulanacak önemli bir noktası da ulusçuluğun ilk olarak ne zaman ve nerede ortaya çıktığıdır.

Ulusçuluk bilinci ilk olarak 1789 Fransız İhtilali ile ortaya çıktı. Fransız Devrimi'nde halk kendi gücünün farkına vardı, bu da kişiler arasında ortak bir ulus bilinci doğurdu ve böylece halkın devlet üzerinde söz hakkına sahip olmak istemesiyle Fransız İhtilali gerçekleşti.⁷ Ernest Gellner ise insanların sanayi toplumuna geçişi ve bu toplumun getirdiği zorunluluklarla birlikte ulusçuluk çağına geçildiğini belirtmiştir. Bir diğer anlamda tarım döneminin sona erip, sanayi döneminin başladığı “devlet ve kültür” yapılarının birbirini tamamladığı bölgelerde ulusçuluk; insanlarda “toplumsallaşma” zorunluluğunu ortaya çıkarmış, diğer yandan insanlarda bir bilinçlilik yapılanması olarak ortaya çıkmıştır.⁸ Gellner'in bu düşüncesi ulusçuluklar öncesinde ulusların var olup olmadığı noktasında da ipucu verir. Bu ipucunu Anthony Smith şu şekilde değerlendirmiştir:

⁶ *Ibid.*, s. 85.

⁷ Hobsbawm, *op.cit.*, s. 125.

⁸ Gellner, *op.cit.*, ss. 116-117.

“Milletin tamamıyla “modern” bir olgu olduğu iddiasını taşıyan modernistler arasında da millete dair farklı fikirler beslendiği açıktır. Eğer modernistler haklıysalar o zaman modern öncesi dönemlerde ne milletlerin ne de milliyetçiliğin olması mümkündür. O zaman milleti ortaya çıkartan koşullar antikite ve Ortaçağlar’da yoktu ve modern öncesi ile modern kolektif kültürel kimlikler arasındaki farklar tek bir millet kavramı altında toplanacak kadar büyüktür. Kitlesele “vatandaşlar-milletler” sadece sanayileşme ve demokrasi çağında doğabilirler.”⁹

Bu bağlamda Anthony Smith’de Gellner’in düşüncelerine katılmış ve ulusların aslında modernite dönemi sonrası ortaya çıktığını belirtmiştir. Bu düşünceye göre ulusçuluğun bir öncesi yoktur. Modernite dönemiyle birlikte sanayi toplum düzenine geçilmiş, bu bağlamda insanlar bilinçlenmiş en önemlisi de insanlar arasında eğitim ve kültürün etkisi yayılmış dolayısıyla da tarım toplumunun etkileri azalmıştır. Elbette bu özellikler belirtilen dönem için düşünüldüğünde Avrupa’nın sömürgeci güçleri Fransa ve İngiltere gibi devletler, buna örnek olarak gösterilebilir. Bu devletler sömürgelerden elde ettikleri kazanımlarla artı güç sahibi oldular, bu sayede özellikle İngiltere ve Fransa’nın sömürdüğü bölgelere –birçok Afrika ülkesi, Hindistan- olan etkisi, sömürgeye maruz kalan ülkeler tarafından günümüzde bile fazlaca hissedilmektedir. Belirtilen dönemde Fransa’da İhtilal olurken, İngiltere ise bir sanayi devrimi geçirmişti. Bu dönemlerden sonraki yıllarda ise bu devrimlerin etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya-Macaristan gibi çok uluslu imparatorluklar, devrimlerin etkisine gerek ekonomik gerekse siyasal alanda karşılık verememiş ve dağılmışlardır. Orta Asya bölgesiye tüm bu gelişmeler olurken Rus istilasına uğradı. Dolayısıyla bölgede devlet yapılanmasına dair ne varsa Rus güçleri etkisi altında kaldı. Bu nedenle bölge, kısır bir dönüşümün yaşandığı bir bölge olarak bırakıldı. Örneğin söz konusu bölge gerek Rus istilası döneminde gerekse Sovyetler Birliği döneminde her zaman bir tarım bölgesi olarak bırakılacaktı. Dolayısıyla tüm bir pastanın sanayileşme payını alan her zaman Ruslar olduğundan, bu durum bölgede ulusçuluğun gelişmemesinin de nedenlerinden biri oldu. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ise bölgede Orta Asya cumhuriyetleri için ulus inşası süreci başlayacaktı.

Ulus inşası süreçleri genel olarak ikiye ayrılabilir: Bunlar Batı Avrupa dışındaki uluslaşma süreçleridir. Batı’ya ait ulus inşası ise iki kısma ayrılır. Bunlardan birincisi daha çok kültürel anlamda baskın ve birleştirici, kişilerin “tek ve üstün kimlik” içinde yer alması hedeflenen, asimilasyonist bir yöntem halini de alan Fransız Devrimi’nden kaynaklanan süreçtir. Diğeri ise Alman Romantik ulusçuluğudur. Buna göre izlenen siyaset etnik temelli olarak düşünülür ve etnik olarak farklı olan taraf dışlanacaktır. Batı toplumunda ise genellikle Fransız modelinden esinlenilir ve etnik bir birlik yerine kültürel anlamda ortak bir duygu

⁹ Smith, *op.cit.*, s. 77.

yaratmak amaçlanır. Batı haricindeki toplumlarda ise uluslaşma bir ideolojik hedef çerçevesinde yürütülür, dolayısıyla ortaya çıkarılan uluslar “mühendislik ürünü olarak” çizilerek ve tasarlanarak ortaya çıkar. Aynı zamanda ulus inşası için öncelikle bağımsızlığı sağlanmış bir devlet, devletin siyasal olarak var olması, vatandaşların olması ve geçmişe de vurgu yapılarak semboller ve mitler yaratmak gerekecektir.¹⁰ Bahsedilen tüm bu gereksinimler Sovyet sistemi içerisinde ilk olarak Stalin döneminde yapıldı. Bu bağlamda işe ilk olarak, mühendislik ürünü olarak tasarlanan yeni cumhuriyetlerin oluşturulmasıyla başlandı.

Örneğin Batı milliyetçiliği, izlediği sömürgecilik siyaseti sürecinde Afrika’da iç savaşlar yoluyla kabileleri birbirine düşürdü, bu nedenle bölgede soykırımlar meydana geldi ve önceleri devletleri bile olan Afrikalılar bölündü, dolayısıyla da Afrika devletleri uluslaşma süreçlerini tamamlayamadı. Oysa ulus-devlet olmanın temel koşulu birçok bakımdan kabilecilik sürecinin aşılmasına bağlıydı.¹¹ Afrika için Batı’nın izlediği bu siyasetle Sovyetler Birliği, iç savaş çıkarma yoluna gitmeden kendi siyasetiyle etnik olarak ya da kültürel açıdan birbirine benzeyen ulusları birbirine farklılaştırma yoluyla, ayrı cumhuriyetler haline getirdi. Kırgızlar ve Kazaklar farklı cumhuriyetler olarak biçimlendirilirken Taciklere, Özbek bölgesinden ayrı oldukları düşünülerek ayrı bir cumhuriyet statüsü verildi. Özellikle de Taciklere bölgedeki farklı etnik yapılarından dolayı ayrı bir cumhuriyet statüsü verilmesi, Batı’nın Afrika için yaptığı gibi, Sovyetlerin Orta Asya toplulukları için uyguladığı bir türüydü. Aynı şekilde Sovyetler Birliği tarafından bölünme amaçlanarak bu şekilde bir birlik, bir uluslaşmanın önüne geçmek de amaçlandı. Bunlara ek olarak, bölge cumhuriyetlerinin tarihsel anlamda tüm geçmişleri silinmek istendi, dolayısıyla Sovyetler Birliği tarihçileri tarafından Orta Asya bölgesi esas alınmak üzere tarih yeniden yazıldı. Bölge cumhuriyetlerinde kullanılan yerel alfabelere müdahale edildi ve dilsel anlamda bölgede Kiril alfabesi kullanmak zorunlu hale getirildi. Kuşkusuz tüm bu siyasetler her anlamda yeni cumhuriyetler yaratmak için uygulandı. Aslında Orta Asya’da kullanılan sistem, Batı’da kullanılan iki ulusçuluk sisteminden de kesitler taşır. Fakat ağırlıklı olarak, Sovyetler Birliği tarafından Orta Asya’da, kültürel anlamda bir etki kurmanın amaçlandığı varsayılabilir. Etnik açıdan Rus etkisi ise Rusların, Orta Asya cumhuriyetlerine sayıca yerleştirilmeleriyle ilişkilendirilebilir. Bu açıdan en çok Rus yerleşimiye Kazakistan sınırları içinde olmuştur.

Tüm bu siyasetlerin tesiriyle Sovyet dönemindeki uluslaşma seviyesi, Orta Asya’nın yeni cumhuriyetleri adına en alt seviyede kaldı. Bunun nedeni kuşkusuz Sovyetlerin, bölgede

¹⁰ Kurubaş, *op.cit.*, ss. 116-118.

¹¹ Türkaya Ataöv, *Emperyalizmin Afrika Sömürüsü*, 1. Baskı, İleri Yayınları, İstanbul, 2010, s. 51.

ulusçuluğun gelişmesine karşı sert tutumuydu. Orta Asya cumhuriyetlerindeki ulusçuluk seviyesi, Batı'daki ulusçuluk düşüncesinden de etkilenmemişti. Bu nedenle Sovyet Orta Asya'sı, 20. yüzyılın ikinci yarısında bağımsız olmaya başlayan Afrika devletlerinin bile gerisinde kaldı. Dolayısıyla Orta Asya cumhuriyetleri, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Batı devletleri ile ilişkiler kurmaya başlayacaktır.¹² Bu nedenle Sovyetlerin dağılmasından sonraki sürecin, bölgenin yeni cumhuriyetleri için uluslaşma ve devletleşme adına büyük bir önem taşıdığı söylenebilir. Çünkü Sovyetler Birliği, bölgede etkin güç olduğu sürede istedikleri gibi bir ulus yaratmaya çalıştı. Bu bağlamda bölge cumhuriyetlerine ait; tarih, dil ve benzeri birçok özelliği değiştirdi. Sovyetlerin dağılmasından sonra ise bölgede bu sefer ulus inşası süreçleri başladı. Sovyetler tarafından zorla değiştirilen sistemin Orta Asya cumhuriyetleri tarafından tekrar değiştirilmek zorunda kalınması ilginçtir. Çünkü değişen süreçler basit konuları içermez. Nitekim söz konusu değişiklikler; dil, tarih, edebiyat gibi aslında bir ulusu ulus yapan özellikler olmasından dolayı bu durum, Sovyetler Birliği'nin sorumsuzca ve hesapsızca uyguladığı milliyetler siyasetinin, Orta Asya'da ne kadar kötü ve onarılması zor bir duruma yol açtığının da bir göstergesidir. Çünkü çok kısa zaman içinde yaratılan uluslar için üretilen sembollerin, mitlerin, tarihin değiştirilmesi ve daha sonra değişime maruz kalan yeni devletler tarafından –ulus kimliğinin Orta Asya'da yeniden kazanılması anlamında- sembollerin ve tarihin bir daha değiştirilmek zorunda olunması, sadece dile kolay bir gelişmedir.

2. Orta Asya Cumhuriyetlerinin Ulusçuluk ve Bağımsızlık Süreçleri

2.1 Kazakistan

Orta Asya'nın merkezinde olan Kazakistan yüz ölçümü olarak Orta Asya'nın diğer bağımsız ülkelerinden daha büyüktür. Ayrıca tarihin birçok döneminde ve günümüzde, Rus bölgesi ile sınırdaş olmaları, Kazakistan'ın sınırları içinde birçok Rus'un yaşamasına yol açmıştır. Kazaklar etnik açıdan, kültürel ve dilsel anlamda Kırgızlar ve Karakalpaklarla yakın ilişkiler içinde olmuşlardır.¹³ Bu bağlamda Kazakistan, Rus bölgesi ile sınırdaş olmanın tedirginliğini her zaman yaşayacak ve bu da ulusçuluğun bölgede gelişmesine büyük bir katkı yapacaktır.

¹² Kurubaş, *op.cit.*, ss. 121-122.

¹³ 1990'lı yılların başında belirtilen rakamlara göre 16,5 milyonluk Kazakistan nüfusunun yüzde 41'ini Ruslar oluştururken yüzde 6'sını ise Ukraynalılar oluşturuyordu. Bir anlamda Kazakistan nüfusunun hemen hemen yarısı etnik olarak Kazak değildi. Bu durum da sınırdaş olan Rus ve Kazak bölgeleri arasında etnik sorunların yaşanmasına neden oldu. Bkz: Türkkaya Ataöv, "The Turcic-Speaking Peoples of the Former U.S.S.R", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 47, Sayı: 1, 1992, ss. 170-171.

Etnik açıdan değerlendirildiğinde ise daha önce belirttiğimiz, Olivier Roy'un söylediği gibi Kazaklar aslında Kırgız, Kırgızlar ise aslında Kara-Kırgızlardı. Bu durum daha sonra Sovyet şekillendirmesinin bir parçası olarak yansıtıldı.

Kazakların ulusal olarak gelişmeleri birbirleriyle olan dayanışmalarına bağlı olarak 14. ve 15. yüzyıllarda gerçekleşti. 16. yüzyılda Kazak lideri Kasım Han birleşik bir Kazak devleti kurdu. Bu oluşum birçok akademisyen tarafından Kazak uluslaşma ve devletleşme sürecinin başlangıcı olarak kabul edildi. Bir anlamda o dönem için Özbeklerden farklı olmak ve farklı görünmek Kazak kabilelerinin ve klanlarının tek amacıydı. Bu da Kazakların, oluşum her ne kadar ilkel olsa da bilinç seviyesi anlamında bir farkındalık duygusunun olduğunu gösterir. 17. yüzyılda ise Kazak devleti dağıldı ve Ulu Cüz, Orta Cüz ve Küçük Cüz yapıları ortaya çıktı. Bu üçe bölünme daha sonra Kazak Alaş-Orda oluşumunun ortaya çıkmasına kadar gidecektir. Bu da ulusçuluk düşüncesinin aslında bölgede var olduğunu gösterir. Bunun bir nedeni de o dönemde Kazakistan'da sürgünde bulunan Rus entelektüelleridir. Örneğin, Dostoyevski her ne kadar bir Rus milliyetçisi olsa da ulusların kendi kaderini tayin hakkını ve insan haklarını savunuyordu. Düşüncelerindeki en önemli nokta, Batılı anlamda insan hakları ve özgürlük düşüncesinden etkilenmesiydi.¹⁴ Buradan anlıyoruz ki ulusçuluğun gelişmesi fikrinde, Batı'da yaşanan düşünceler oldukça etkilidir ve Rus entelektüellerinde olan bu düşünce, Kazaklara ya da Orta Asya'ya ulaşmamıştır. O halde ulusçulukların belli bir seviyede kalmasının bir nedeni de Batılı anlamda özgürlük hareketlerinin eski dönemlerde Orta Asya'ya ulaşmamasıydı. Kazak ulusçuluğunu incelerken dikkat edilecek bir diğer nokta İslamiyet noktasıdır. Çünkü Kazak bölgesi bu açıdan da Orta Asya'nın diğer bölgelerinden farklılık göstermiştir.

Kazaklarda göçebeliğin çok yaygın olmasından dolayı İslamiyet'in yayılması zaman aldı. Daha doğrusu steplerde yaşayan göçebe Kazak halkı, İslam'a yeterince ulaşamadı. Bu nedenle Kazaklar, İslam dünyasının geri kalanıyla aynı seviyede dini benimsemeyecek ve aynı açıdan İslamiyet dinine bakmayacaktır.¹⁵ Oysa Ziya Gökalp ulusçuluğa giden yolda aşiretten ya da kabile oluşumundan ümmete daha sonra da ulusçuluğa ulaşılacağını belirtmiştir. Gökalp'in daha çok Osmanlı Devleti için belirttiği bu durum elbette farklı Türk grupları için de geçerliydi. Bu bağlamda Kazaklar kabile oluşumundan direk ulus oluşumuna geçtiler ve ümmet oluşumunu atladılar.¹⁶ Bu durum da sonraki bölümlerde değineceğimiz gibi diğer bölge cumhuriyetlerinden farklı bir yapı ortaya çıkardı. Çünkü ümmet ya da

¹⁴ Karpat, *op.cit.*, ss. 126-130.

¹⁵ *Ibid.*, ss. 117-118.

¹⁶ *Ibid.*, ss. 123-124.

Panislamizm anlayışı Orta Asya bölgesindeki en geniş düşünce çerçevesiydi. Hatta Sovyet döneminde de devam ettirilen bu yapının kırılması için hemen hemen bütün Sovyet liderleri ellerinden geleni yapmıştı. Bu bağlamda Kazak Alaş-Orda partisi, Sovyetler Birliği tarafından etkisiz hale getirilmişti.

Sovyetler Birliği döneminde uygulanan siyasetlerin Kazak ulusçuluğuna en büyük katkısı Kazak bölgesinin Orta Asya cumhuriyetlerinden biri olarak ilan edilmesiydi. Böylece Ahmet Baytursunov'un 1913 yılında öngördüğü Kazak ulusu fikri, Sovyetler Birliği'ne bağlı olmak şartıyla gerçekleşti. Sovyetlerin dil ve ulusçuluk siyaseti, Kazakların diğer Orta Asya topluluklarıyla olan bağlarını zayıflatmasına rağmen Kazaklar kendi etnik ve bölgesel ulusçuluğunu büyük ölçüde sağlamıştı. Dolayısıyla günümüzde tarihsel bölgelerinde yaşayan Kazakların homojen anlamda bir ulus oluşturdukları durumu ortadadır.¹⁷ Kazaklar bir yandan Sovyetlerin glasnost ve perestroyka siyasetinden faydalanmak isterken bir yandan da Alma-Ata protestolarını başlattılar. Diğer taraftan Sovyetlerin kadrolar siyasetiyle Kazak Komünist Partisi birinci sekreteri olan Rus Kolbin yerini Nursultan Nazarbayev'e bıraktı. Nazarbayev'de Gorbaçov'un göreve getirdiği bir yöneticiydi.

1989 yılında göreve gelen Nazarbayev, Gorbaçov ile birlikte glasnost ve perestroyka alanlarında işbirliği yapmıştır. Fakat Nazarbayev, Kazak haklarını da çok iyi savunmuştur. Bu bağlamda birinci fikri Kazakistan'ın Alma-Ata'dan yönetilmesiydi. Nazarbayev bu düşüncesinde, Kazakistan'ın her anlamda bağımsızlığını hedefledi. Nazarbayev'in ekonomik alandaki öngörülleri –ülkelerin milli kaynaklarının ekonomide değerini bulması anlayışı- ise hem Sovyetler Birliği yöneticilerinin hem de diğer bölge cumhuriyetlerinin takdirini topladı. Bu sayede Nazarbayev, Sovyetler Birliği'nin Gorbaçov ve Boris Yeltsin'den sonra, bölgedeki en güçlü üçüncü şahsiyeti olacaktı. Fakat Kazakistan'da Nazarbayev'in sevilmesini sağlayacak en önemli siyaset dil alanında izlendi. Bu bağlamda 1989 yılında ana dil olan Rusça yerine Kazak Türkçesi resmi dil statüsü kazandı. Ruslar bu duruma bir hayli tepki gösterse de Nazarbayev Kazakistan ve Sovyetler Birliği arasındaki siyasi dengeyi korumayı başardı. Daha önce Sovyetler Birliği'nin, yüzde 90'ın üzerinde oranlarla el koyduğu Kazak bölgesinin ekonomik kaynaklarının hâkimiyeti yeniden kazanıldı. Kuşkusuz serbest piyasa ekonomisini öngörmesi, dil alanındaki tüm gelişmeler ve Sovyetlerin nükleer denemeler yaptığı Semipalatinsk üssünü kapatması, Nazarbayev'in bölgede güçlenmesini sağlayacaktı. Bu bağlamda Nazarbayev, 1990 yılında Kazakistan devlet başkanı oldu. Daha Sonra 1991 yılında Sovyetlerin yıkılmasıyla 16 Aralık 1991 tarihinde Kazakistan bağımsız bir cumhuriyet

---

¹⁷ *Ibid.*, s. 138.

haline geldi.¹⁸ Nazarbayev, 1990 yılında devlet başkanı olduktan sonra 1991 ve 1995 yıllarında tekrar göreve seçildi. 1995 yılında görevi 2000 yılına kadar uzatıldı. Ve günümüzde -2012- hâlâ Kazakistan'ın devlet başkanlığını yapmaktadır. Buradan sonuçla Nazarbayev'in gayet etkili bir yönetici olduğu anlaşılabilir. Nazarbayev seçildikten sonra bir Kazaklaştırma siyaseti izlendi ve ülkenin başkenti Alma-Ata'dan daha merkezi bir yer olan Astana'ya taşındı. Kazaklaştırma siyasetindeki en büyük amaç bölgede Rus etkisinin kırılması ve yerel güçlerin daha çok sağlamlaştırılmasıydı. Nazarbayev liderliğindeki Kazakistan, 1991 yılında Bağımsız Devletler Topluluğu'na katılırken bunun yanında, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı gibi kuruluşlara üye oldu.¹⁹ Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Kazakistan açık bir ekonomi siyaseti izledi ve bu doğrultuda önemli kuruluşlara üye oldu. Bunda bölgenin çok önemli yer altı kaynaklarının olmasının da payı büyüktü. Dolayısıyla bu da Kazakistan'ın günümüzde işbirliğine açık bir ülke olduğunu gösterir. Bir anlamda bunu yapmaya mecburdur da. Çünkü Kazakistan ülke sınırları, açık denizlere kapalı bir bölgedir. Ayrıca eskiden Sovyetlere giden kaynak gelirlerini idare etmek artık Kazakistan'ın kendi elindedir. Bu yüzden Kazakistan, mallarını dış dünyaya pazarlamak için hem Ruslar hem de Birleşik Devletler gibi büyük güçlerle irtibat kurmak ve işbirliği yapmak zorundadır.

2.2 Kırgızistan

1917 Bolşevik Devrimi'nden önce Kara-Kırgızlar olarak bilinen Kırgızlar, öncelikle Kazaklar daha sonra da Karakalpaklar ile dilsel ve kültürel anlamda benzerlikler taşır. Birçok bilim adamı, Kırgızların, Orta Asya'nın en eski topluluklarından biri olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda Kırgızlar birinci derecede Kazak kabileleriyle yakınken Sincan Uygur bölgesi Türkleri'de –günümüz Doğu Türkistan'- göçebe Kırgız kabileleri ile birçok açıdan benzerlikler taşır.²⁰ Kırgız kabilelerinin özerkliklerini kazanmaları ise 1570'lerde Moğolların yıkılması sürecinden sonra oldu. Bu süreçten sonra Kırgızlar iki büyük kabileye bölünürken İslam'ın etkisi de bölgede hızla yayılmaya başladı. Kırgız kabilelerinin ikiye ayrılması sonrası uluslaşma anlamında bir fikir birliğine varıldığı söylenemez. Dolayısıyla “18. yüzyıla gelindiğinde bile ortak bir Kırgız kimliğinden veya ulus bilincinden söz etmek mümkün değildir.” Milli mücadele anlamında ise özellikle Çarlık döneminde Çin, bölgedeki

¹⁸ Yalçınkaya, *op.cit.*, ss. 450-454.

¹⁹ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, ss. 187-188.

²⁰ 1990'lı yılların başında belirtilen rakamlara göre 4,2 milyonluk Kırgızistan nüfusunun yüzde 48'ini Kırgızlar oluştururken Ruslar yüzde 26, Özbekler yüzde 12'lik bir nüfusa sahipti. Bkz: Türkkaya Ataöv, “The Turcic-Speaking Peoples...”, ss. 173-174.

Kırgızların en büyük rakibiydi. Hatta Kırgızlar Çin'e karşı Ruslardan destek almaya bile çalıştılar. Bu bağlamda bu durum Kazaklarla Kırgızların arasını açmış, iki taraf arasında mücadelelere neden olmuştur. Kırgızların bölgede bir diğer anlaşmazlığı Özbeklerle olmuştur. Öyle ki basmacılara aktif olarak destek veren Kırgızlar; Rus orduları, Özbek Basmacı güçlerine saldırdığında, pasif davranmayı tercih etmişti.²¹ Bu da bize günümüz Özbek-Kırgız anlaşmazlığının, tarihsel olarak eski dönemlere dayandığını gösterir. Ayrıca bu durum tüm Orta Asya bölgesinde olduğu gibi özellikle Çarlık Rusya döneminde bir uluslaşma fikrinin bölgede oluşmadığını da gösterir. Sovyet dönemine gelindiğinde ise Ekim Devrimi sonrasında Kırgızistan, Sovyetler tarafından 1924 yılında özerk bir bölge haline getirilirken 1936 yılında Sovyetler Birliği sisteminin bir parçası olmuştur.

Sovyet dönemi, Kırgızistan için bir “siyasal kurumsallaşma” yani bir yapılanma dönemini ifade eder. Bölgede kurumsallaşma: Birincisi ekonomik anlamda sınırlı da olsa sanayileşmenin etkisiyle, ikincisi Sovyet elinin Kırgız siyasetine değmesiyle sağlandı. Bu bağlamda bölgede ulusallaşma-uluslaşma sürecine de geçildi. Fakat uluslaşma eski kabilecilik sistemi çerçevesinde kaldı ve daha ileri bir aşamayı ifade etmedi. Kırgızistan'ın küçük vatan toprağında, etnik kesimin fazla olduğu bir yapının –Rus, Özbek, Tacik, Ukrayna, Kore, Alman, Tatar- bulunması ulus devlet olma sürecine, etnik çatışmalar ve milliyetçi hareketlenmeler olarak olumsuz bir şekilde yansdı.²² Kuşkusuz Kırgızların etnik ya da başka sebeplerden olsun karşılıklı bir rekabet içinde oldukları kesim Özbeklerdi. Özbekler de Kırgızlara nispeten birçok anlamda daha güçlü olduğundan dolayı ulus-devlet olma aşamasında bu durumun en çok Kırgızistan'ı yıprattığı varsayılabilir.

Kırgızistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 31 Ağustos 1991 yılında bağımsızlığını kazanmıştır.²³ Ülkede 1991 yılı seçimlerini kazanacak olan Askar Akayev yönetimi ele geçirecektir. Akayev'in diğer Orta Asya cumhuriyet liderlerinden farkı, Sovyet komünist parti sekreterliği yapmamış olup, bilimler akademisi üyesi olmasıdır. Akayev, Kırgızistan'da kurmaya çalıştığı sistemi demokratik ve liberal yapılara dayandırmaya çalışacaktı. Bu demokratik yapı öngörüsü beraberinde birçok parti yapılanmasını da getirdi. Bir başka anlamda Akayev, Kırgızistan'ı “Orta Asya'nın İsviçre'si” yapmak istiyordu. Fakat bunun için gerekli kaynaklar -yer altı kaynakları- Kazakistan'da ya da Türkmenistan'da bulunduğu şekilde, Kırgızistan'da mevcut değildi. Ayrıca Akayev demokrasiyi sağlamaya çalışırken kendi otoritesini de korumak zorundaydı çünkü ülkede merkezi yapı fazla güçlü

²¹ Haluk Alkan, *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar*, 1. Baskı, USAK Yayınları, Ankara, 2011, ss. 200-203.

²² *Ibid.*, ss. 206-207.

²³ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, s. 183.

değildi. Bu da Akayev'in karşısında olan muhalefetin aktif bir şekilde var olduğunu gösterir. Fakat yine de Akayev 1995 yılında tekrar yönetime seçildi ve yönetimden ayrılacağı 2005 yılına kadar görevini sürdürdü.²⁴ Kırgızistan 2005'te Lale Devrimine maruz kaldı. Buna göre ülkedeki seçim sonuçlarına itiraz eden halk ayaklandı ve Başkan Akayev ülkeyi terk etti. Yerine ise Kurmanbek Bakiyev geldi.²⁵ Kırgızistan, diğer bölge cumhuriyetlerinden farklı olarak Akayev liderliğinde, Batılı anlamda liberal bir yapı oluşturmaya çalışmıştı. Demokrasi anlamında da gelişmeler olması -ki bu oluşum zamanla yasaklanacaktı- birçok partinin bölgede varlık göstermesiyle de açıklanabilir. Fakat en önemli nokta Kırgızistan'ın liberal yapıya nasıl dönüştürüleceği idi. Kuşkusuz bunu yapmak içinse zengin coğrafi kaynaklara ya da güçlü bir ekonomiye sahip olmak gerekir. Fakat Kırgızistan belirtilen dönemde tüm bunlardan mahrumdu. Dolayısıyla Kırgızistan'ın diğer Orta Asya cumhuriyetleriyle arasındaki bir fark da buydu.

Kırgızistan'ın söz sahibi olduğu önemli bir nokta ise su kaynaklarıydı. Ülkedeki su kaynakları Özbekistan ve Kırgızistan arasında günümüzde hâlâ güncel olarak sorunlara neden olmaktadır. Bunun bir nedeni de daha önce değindiğimiz; Özbeklerin, Kırgızistan sınırlarında nüfuslarının fazla olması ve gerektiğinde Özbekistan'ın, Kırgızistan sınırları içinde yaşayan kendi azınlığını harekete geçirebilecek güce sahip olmasıdır.

Etnik çatışmaların temeli bu önemli bölgenin Sovyetler Birliği döneminde üç cumhuriyet –Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan- arasında paylaşılmasıydı. Ortak sorun Fergana vadisindeki çıkarların çatışmasından kaynaklanır. Bölgenin su kaynakları, Fergana vadisi topraklarında tarım yapılmasından dolayı önemlidir.²⁶ Fakat Stalin'in milliyetler siyaseti sonucunda bu sorun, günümüzde çeşitli nedenlerle ortaya çıkan etnik çatışmaların bir nedeni oldu. Günümüzde Kırgızistan'ın doğal kaynaklarının sınırlı olmasından dolayı, enerji ihtiyacı Özbekistan tarafından karşılanmakta, aynı şekilde su bakımından da Kırgızlar Özbeklere yardımcı olmaktadır. Bir şekilde bölgede karşılıklı bağımlılık durumu vardır. Aralarındaki bu durum Kırgızistan'ın farklı üye topluluklarına girmesine –Bağımsız Devletler Topluluğu- neden olacaktır. Çünkü Özbekistan güç dengesi bakımından Kırgızistan'dan daha güçlüdür ve gücünü de her zaman Kırgızistan'a hissettirme olasılığı vardır. Bu durum bir anlamda da ekonomisinde liberal yapıyı benimseyecek olan Kırgızistan'ın farklı ülkelerle işbirliği yapması durumunu ortaya çıkaracaktır.

²⁴ Akayev'in demokrasi söylemlerinden sonra Kırgızistan'da çeşitli siyasal partiler kuruldu ya da daha önceden kurulmuş olan partiler etkinliklerini artırdı. Bahsedilen dönemdeki partiler Komünist Parti, Erkin Kırgızistan, Cumhuriyetçi Parti, Erk, Demokratik Hareket, Ata-Meken gibi partilerdi. Bkz: *Ibid.*, ss. 189-190.

²⁵ Erel Tellal, "Kronik: Eski Sovyet Coğrafyasında "Devrimler" ", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 60, Sayı: 2, 2005, ss. 273-275.

²⁶ Andican, *op.cit.*, s. 515.

2.3 Özbekistan

Orta Asya'daki nüfus sayısı diğer bölge cumhuriyetlerine göre daha fazla olan Özbekistan, bölgede nüfus sıralamasında, Rus ve Ukraynalılardan sonra üçüncü sırada geliyordu. Buna ek olarak Özbekistan'ın diğer Sovyet cumhuriyetlerinde yaşayan nüfusu da oldukça fazlaydı.²⁷ Özbekistan'da devletleşme ve uluslaşmanın temelleri, Timur ve Cengiz Han'ın bölgede oluşturduğu mirastan sonra 16. yüzyılın başında kurulan Özbek "ön devleti" sayesinde atıldı. Belirtilen döneme kadar Özbek ve Kazak devletleşme yapılarının aynı dönemde olduğunu ve birbirlerine oldukça benzediğinden bahsetmiştik. Fakat Özbek ve Kazak ulusçuluğu arasında temel bir fark vardır. Bu bağlamda Kazak ulusçuluğu daha çok homojen anlamda etnik temelli ve dilsel anlamda bir süreç içinde ilerleyecekken Özbek ulusçuluğunda etnik açıdan birlikteliğin yerini İslamiyet anlamında birliktelik almıştı. Sovyet dönemine gelindiğinde Abdurrauf Fitrat ve daha sonra Stalin döneminde tasfiye edilecek olan Feyzullah Hocayev gibi isimler, ulusçuluk anlamında mücadele etmişlerdi. Kemal Karpat, Özbek şairi Abdurrauf Fitrat'ın belirtilen dönemdeki milliyetçilik anlayışını şu şekilde belirtmiştir:

"Ulus (millet) terimi tam olarak yeni tip bir toplumu, siyasal bir toplumu niteler hale geldi; bu toplum, eşzamanlı ve eşmerkezli bir biçimde, yerel (aşiret) ve bölgesel topluluklarla evrensel ümmeti içermektedir. Buna bağlı olarak, Farsça yazar Özbek ulusçu şairi ve siyasal lideri Abdurrauf Fitrat (1866-1938), çok farklı etnik ve dilsel gruplardan oluşmasına karşın Buhara'ya *vatan*, halkına da *millet* olarak seslendi. Özbeklerin davasını savunmasına ve etnik farklılıklardan daha ön plana çıkardığı kavram ulusçuluk olmasına karşın, Fitrat'ın ulusu Buhara'nın bütün Müslümanlarını içermektedir."²⁸

Bu bağlamda Sovyetlerin dağılmasına kadar geçen sürede Özbek ulusçuluğunu ayakta tutan düşünce İslam çatısı altında birleşme düşüncesi olmuştur. Sovyetlerin dağılmadan önceki son yıllarında ise Özbek halkının da fazlasıyla destekleyeceği 'Birlik' hareketi ortaya çıkacaktır.

1991 yılındaki diğer bir parti oluşumu ise Özbek şair Muhammed Salih liderliğinde kurulan 'Erk' Demokratik Partisi'di. Dahası bu muhalefet, 1989 yılında Gorbaçov tarafından Özbek komünist partisine atanan İslam Kerimov tarafından 1991 yılı başkanlık seçimlerinden sonra sindirilecekti. Söz konusu seçimde, Kerimov yüzde 86 ile Sovyet tarzı bir seçim sonucuyla kazandı. Daha sonraki süreçteyse partililik oluşumları anlamında önce tasfiyeler olacak daha sonra 1993 yılında Özbekistan'daki partililik oluşumları yasaklanacaktı.

²⁷ 1990'lı yılların başında belirtilen rakamlara göre 19,6 milyonluk Özbekistan nüfusunun yüzde 69'unu Özbekler oluştururken Ruslar yüzde 11, Tatarlar yüzde 4, Kazaklar yüzde 4, Tacikler yüzde 2, Karakalpaklar yüzde 1'lik bir nüfusa sahipti. Bkz: Türkaya Ataöv, "The Turkic-Speaking Peoples...", s. 171.

²⁸ Karpat, *op.cit.*, ss. 126.

Kerimov muhalefeti tasfiye ettikten sonra Özbekistan, 1991 yılı 31 Ağustos tarihinde bağımsızlığını kazandı ve aynı yılın Aralık ayında da Bağımsız Devletler Topluluğu'na üye oldu. Sözü edilen dönemde belirlenen Özbek siyasetine göre, askeri anlamda iyi bir ordu hedeflenirken bilimsel ve kültürel anlamda gelişmeler gösterilmesi amaçlandı. Bu bağlamda tarihsel anlamdaki en önemli liderleri Timur olarak gösterildi. Dahası Farabi, Uluğ Bey, Ali Şir Nevai ve İbn-i Sina gibi bilimsel ve sanatsal anlamda gelişme gösteren kişilerin Özbek etnik kimliğiyle tanımlanması öngörüldü. Dolayısıyla Özbek ulus inşası, belirtilen dönemdeki Özbek rejiminin yasallığı açısından da önemli görülecekti.²⁹ Tersine izlenen siyaset bu yönde değildi. Nitekim bölgedeki muhalefetin tasfiye edilmesi, Özbekistan'da demokratik bir yapının olmadığını gösterir. Örneğin Kırgızistan'ın ulus inşası sürecinde yer verdiği partililik akımı Özbekistan'da görülmedi. En azından günümüzde bile İslam Kerimov'un hâlâ Özbek ulusunun başında olması bu fikri doğrular. Diğer bir durum oluşturulan etnik tanımlamalardır. Bu siyasetle izlenen yolda Stalin'in Orta Asya cumhuriyetleri için uyguladığı siyasetin de bir etkisi vardı ve bir anlamda izlenen bu yol, aynı siyasetin devamıydı. Fakat başka bir açıdan bakıldığında, ulus inşası sürecinde -tasfiyeler haricinde-etnik kimlik tanımlamada, izlenen siyasetlerin gerekli olduğu da düşünülebilir. Çünkü bir tarih, edebiyat, dil, kültür yaratırken bir toplumu tamamen ilgilendiren ortak bir değer yaratmak gerekecektir.

Özbekistan günümüzde bölgesel güç olma amacındadır. 2.5 milyon Özbek azınlığın diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde yaşaması ve ekonomik olarak Özbekistan'ın kendi kendine yeten bir ülke olması, Özbekistan'ın kendisine büyük hedefler koyabilmesi anlamına gelir. Bu bağlamda Özbekistan, bölge ülkeleri üzerinde -özellikle Tacikistan'da- etkili olmaya çalışmaktadır. Denizlere fazlasıyla sıkışmış bir ülke olmaları, zayıf noktalarını oluşturur. Türkiye ile ilişkileri Muhammed Salih'in 1991 yılı sonrası Türkiye'ye sığınması üzerine bozulmuştur. İran'la ilişkileri ise İran'ın Fars kültüründen gelen Tacikistan'a olan ilgisinden ve Birleşik Devletlerin İran'a yaptırımını, İslam Kerimov'un onaylaması üzerine bozuktur. Ülke içindeki amaçları ise Rus etkisini kırmaktır. Bu bağlamda ülke içi nüfusunun yüzde 75'inin Özbek olması, lehlerine bir durum yaratır. Ayrıca bölge ülkeleri ile yaptıkları ticaret, Bağımsız Devletler Topluluğu üyeleri ile yaptıkları ticareti geçmiştir. Bu da Rus etkisini kırabilecek güçlerinin olduğunu gösterir. Birleşik Devletler seçeneği ise Rusya'ya karşı bir diğer kozlarıdır.³⁰ Aslında Özbeklerin Rus etkisini kırıp hedefleri olan ulus bilincini

²⁹ Shahram Akbarzadeh, "Nation-Building in Uzbekistan", *Central Asian Survey*, Vol: 15, No: 1, 1996, ss. 24-30.

³⁰ Özbekistan'a Batı ülkeleri, Japonya ve Koreli yatırımcıların yaptıkları yatırım 1992-1996 yılları arasında 5 milyar dolara ulaşırken Koreli bir firmanın 1997 yılında yaptığı yatırım 1 milyar dolara ulaşmıştır. Dolayısıyla

gerçekleştirmeleri gayet olasıdır. Bunda ekonomik nedenlerin yanında, kültürlerinin de payı büyüktür. Çünkü Özbekler diğer Orta Asya cumhuriyetlerinden farklı olarak göçebe bir topluluk değil yerleşiktir. Dolayısıyla da kültürel anlamda belli bir mirasa sahiplerdir. İç ve dış siyasetleri tamamen Kerimov'un 'faydacı' siyaseti üzerine inşa edilir. Siyasetlerinde özellikle Kırgızistan'la yaşanan sınır sorunları önemli yer tutar ve bu sorunlar iki ülke arasında etnik çatışmalara neden olur. Çünkü Fergana vadisinden gelecek su, Özbekistan için oldukça önemlidir. Sonuç olarak Kırgızistan, Özbekistan'ın askeri hamlelerine karşılık veremez çünkü doğal kaynakları yetersizdir ve ekonomik anlamda Özbekistan kadar ileri gidememiştir. Sonuç olarak bakıldığında Özbekistan'ın tüm siyasetleri bölgesel güç olma adınadır.

2.4 Türkmenistan

Orta Asya'nın yerel unsurlarından biri olan Türkmenler, kültürel ve dilsel olarak bölgenin diğer topluluklarıyla yakınlık içerisinde. Bu nedenle Türkiye, Irak, Suriye, Çin, Afganistan gibi ülkelerde bir milyona yakın Türkmen nüfusu yaşar. Bu bakımdan Türkmenlerin, geniş bir toprak alanı üzerinde varlıklarını sürdürdüğü söylenebilir.³¹ Bu bağlamda Türkmenler de diğer Orta Asya ülkeleri gibi geçmiş dönemlerde kabileler halinde –Özbekistan hariç- yaşadılar. Kemal Karpat'a göre “Türkmenler ulus olma duygusunun doğası açısından Kazaklara benzemektedir.” Türkmenlerin aşiret yapısına olan bağlılıkları, Türkmen bölgesinde ulusçuluğun canlanmasının önüne geçmişti. Dolayısıyla aşiret yapısına bağlılık, Türkmenler ve Kazaklar arasındaki bir farklılığı da gösterir.³² Kabilecilik yapısı, Rusların bölgeyi ele geçirmesinden sonra da sürdürüldü. Nitekim 1890 yılından sonra Türkmenistan: Birincisi Petrol bölgesi, ikincisi bir tarım ve hayvancılık bölgesi haline getirildi. Bu hareketler Türkmenlerin bölgede, özellikle siyasal ve ekonomik anlamda, erken bir devletleşme dönemine girmesine yol açacaktı. Bu bağlamda Türkmenistan'da birbirine zıt iki farklı yapı ortaya çıktı. Doğal olarak Rusların yaymaya çalıştığı bu etki, Türkmenlerin bölgede Rus gücünü kırmaya çalışmasıyla sürecekti. Türkmenlerin bu anlaşmazlıkta, askeri anlamdaki sorumlusu Türkmen kabilelerine bağlı serdarlardı. Türkmen kabilelerinde görev dağılımı merkezden yapılıyordu. Dolayısıyla askeri sorumlu, dini sorumlu ve varlıklı kabile liderleri,

---

Özbekistan'ın diğer Orta Asya cumhuriyetlerine göre daha iyi olan ekonomik durumu, birçok bölgeyi içine alan aktif siyasetlerinin temelini oluşturur. Bkz: Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, ss. 255-256.

³¹ 1990'lı yılların başında belirtilen rakamlara göre 3,5 milyonluk Türkmenistan nüfusunun yüzde 68'i Türkmen, yüzde 13'ü Rus, yüzde 9'u ise Özbeklerden oluşmaktaydı. Bkz: Türkkaya Ataöv, “The Turcic-Speaking Peoples...”, s. 173.

³² Karpat, *op.cit.*, ss. 130-131.

bölge yönetimi konusunda söz hakkı bulunan farklı kesimleri oluşturuyordu. Bu da kabile şeflerinin, güçlerinin sınırlı olduğunu gösterir. Başka bir anlamda bu durum, Kırgızlar ve Kazaklar gibi topluluklardan farklı bir kabile yapılanması ortaya çıkarmıştır. Bunun asıl nedeniyse Türkmenlerin Moğol kabile yapılanmasından etkilenmesinin Kırgızlar ve Kazaklar kadar çok olmamasıydı. Dolayısıyla kabilecilik anlamında tek elden bir yönetim, Türkmenlerde sağlanamadı. Türkmenistan'a genel olarak bakıldığında, Rus etkisiyle bir devletleşmenin varlığı hissedilirken modernleşmenin ya da ulus-devlet olmanın etkisinden bahsedilemez.³³ Ayrıca Türkmen kabile oluşumunda dini liderlerin etkili olması da uluslaşmanın sağlanmasının önünde tek başına ve güçlü bir engeldi. Bu anlamda da Türkmen ve Kazak kabileleri birbirinden farklıydı çünkü Kazakların ilk düşüncesi Kazak birliğini sağlamak üzerine kuruluydu ve bu bağlamda Ziya Gökalp'in sırasıyla aşiret, ümmet ve uluslaşma sürecinin gelişmesi için belirttiği şartlar oluşmamıştı. Türkmenlerde bu açıdan bir eksik bulunmaz hatta din adamları kabile yönetimlerinde etkili bir konumdadır. Dolayısıyla belirtilen dönemde Ziya Gökalp'in ulusçuluk aşaması düşüncesinde, Türkmenistan adına -son aşama ulusçuluk haricinde- eksik bir nokta bulunmamaktadır. Fakat bunun aksine, bölgede ulusçuluğun gelişmesi bir yana, kabilecilik yapısının bile bir son bulduğu söylenemez.

Ekim 1924'te Türkmenistan bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti konumuna getirildi. Sovyetler Birliği döneminde, Rusların Türkmenlere en büyük etkisi Türkmenlerin ne olursa olsun karşı çıkacağı, tarımda kolektifleştirme siyasetiydi. Bu bağlamda yapılan mücadeleler sert ve kanlı bir şekilde Sovyetler Birliği tarafından bastırılacaktı. Türkmen bölgesi diğer Orta Asya cumhuriyetlerine göre birçok anlamda daha güçsüzdü. Bu bağlamda diğer bölgelerdeki modernleşme hareketleri, Türkmen bölgesine ulaşmadı ve bölgede itibar görmedi. Dolayısıyla var olan milli mücadele bile, sadece geleneksel etkilerden ya da din etkisiyle taraftar toplayabildi. Bölge yönetimi ise daha çok Rusların elindeydi. Yerel yöneticilerin yönetime gelmesi ise Brejnev dönemine kadar sürecekti. 1985 yılında ise Orta Asya'nın en uzun süre yönetim başında kalan kişisi Saparmurat Niyazov, Sovyetler Birliği tarafından Türkmenistan Komünist Parti Sekreterliği'ne atandı. Bu dönemde yaşanan sorunlar ise bölgedeki tarım ve doğal gaz siyaseti ile ilgilidir. Çünkü Türkmen bölgesi doğal gaz rezervlerinin yüzde 40'ını içeriyordu. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, 27 Ekim 1991'de ise bölge, yapılan bir referandumla bağımsız Türkmenistan Cumhuriyeti olmuştur.³⁴ Dolayısıyla her Türk cumhuriyetinde olduğu gibi Niyazov'un yönetime geldiğinde attığı ilk

³³ Alkan, *op.cit.*, ss. 321-324.

³⁴ *Ibid.*, ss. 324-328.

adım tarım siyasetini düzeltmek, diğeri doğal gaz rezervlerinin Rusya'ya değil Türkmenistan'a fayda sağlaması olacaktı.

Bu bağlamda Aralık 1992'de ülke yönetiminde Niyazov'un –Türkmenbaşı- 10 yıl *istikrar* siyaseti uygulanacaktı. Bu siyasetle ülke içinde ekonomik çıkar sağlayan kesimler ve siyasal krizler engellenip, siyasal anlamda istikrar sağlamak amaçlanmıştı. Bu sayede bölgede bulunan beş büyük kabilenin de birleşmesi hedeflendi. Bu gibi durumlar ulus-devlet olma aşamasının önemli bir parçası olarak görüldü ve böylece Türkmen ulusunun yeniden canlandırılması amaçlandı. Bunu yaparken de dış siyasette *tarafsız* bir yol izlenecekti. Hatta Türkmenistan'ın tarafsızlık siyaseti 1995 yılı Birleşmiş Milletler tarafından resmi olarak kabul edildi. Bundan sonraki süreçte, Rus etkisini kırabilmek amacıyla başta dil alanında olmak üzere kararlar alındı ve ülkesel anlamda sembollerin yaratılması öngörüldü. Rusçanın bürokratik ilişkilerdeki ve günlük yaşam üzerindeki etkisi azaltıldı. Müzeler açıldı, tarih yazımı önem kazandı. 2000 yılında Türkmenbaşı, devlet radyosundan, tüm bürokratların Türkmen dilinin kullanması kararını aldı. Bazı Rusça isimler değiştirildi. Örneğin oblast yerine vilayet, kolhoz yerine çiftçi birlikleri gibi isimler getirilirken Türkmen televizyonlarından ulusçuluk vurgusu yapıldı.³⁵ Bir diğer anlamda ülkedeki her yol Türkmenbaşı'na çıkar oldu. Bu bağlamda muhalefete de fırsat tanınmadı. Örneğin demokratik bir yapısı olan “Ağzıbirlik” partisi kapatıldı. Birçok bölgeye Türkmenbaşı ismi verildi. Türkmen ekonomisi de Niyazov'un bariz etkisi altında kaldı. Örneğin doğal gaz siyaseti tanıdıklarıyla kurulan ilişkilere göre belirlenir oldu. Bu gelişmeler Türkmen halkı içerisinde fazlasıyla huzursuzluk yaratacaktı.³⁶ 2006 yılında Niyazov'un ölümünden sonra Türkmenistan'ın ikinci cumhurbaşkanı Berdimuhammedov oldu. Belirtilen dönem, demokratik yapılanmanın önünün biraz olsun açılmasının sağlanacağı bir dönem olmuştu. Bu bağlamda Türkmenistan'da yeni bir anayasa yapıldı. Seçimlerin gözlemlenmesi için uluslararası kuruluşlar Berdimuhammedov tarafından Türkmenistan'a çağrıldı. Ekonomik anlamda ise liberal işlevsel bir modelin izlenmesi öngörüldü.³⁷ Böylece uzun süre otoriter bir yönetim uygulayan Türkmenbaşı'nın yerine geçen Berdimuhammedov sistemle ilgili bazı uygulamaları değiştirerek işe başladı. Örneğin çok sayıda demokratik partinin olduğu bir ülke

³⁵ Ülkedeki en önemli beş kabile Teke –ki en önemlileridir, Türkmenbaşı Niyazov'da Teke kabilesine mensuptur- Yomut, Ersary, Salyr, Saryk kabileleridir. Günümüz Türkmen cumhuriyetinin bayrağındaki beş büyük işlemenin, ülkedeki beş büyük kabileyi temsil etme olasılığı çok güçlüdür. Bkz: Ahmet T. Kuru, “Between the State and Cultural Zones: National Building in Turkmenistan”, *Central Asian Survey*, Vol: 21, No: 1, 2002, ss. 72-75.

³⁶ Türkmenbaşı ismi, Atatürk Örneğinde olduğu gibi Niyazov'a soyadı olarak verilmişti. Bkz: Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, ss. 188-189.

³⁷ Alkan, *op.cit.*, ss. 395-396.

yönetimi daha uygun olabilirdi. Bunun oluşması içinse bir geçiş dönemine ihtiyaç vardı ve Türkmenistan günümüzde belirtilen geçiş dönemini yaşamaktadır.

Türkmenistan için önemli olan diğer bir nokta, ülkenin yer altı kaynaklarının –petrol, doğalgaz- ülkenin yararına kullanılması şeklindedir. Ayrıca tarafsızlık konusu diğer bir önemli husustur. Birleşmiş Milletler tarafından da onaylanmış bu tarafsızlık ne kadar sürdürülebilir, Türkmenistan’ın zenginliklerini pazarlamak adına seçtiği sistem olan serbest piyasa ekonomisi bir tarafsızlık siyasetine ne kadar tahammül eder? Ya da demokrasi geleneğinin geliştirilmesi gereken bir ortamda, Orta Asya bölgesinin yeni bir cumhuriyeti olan Türkmenistan ne kadar tarafsızdır ya da ne kadar tarafsız bir siyaset izleyecektir soruları önem arz eder. Bu soruların cevabı tartışılır ve Türkmenistan’ın ne kadar (sözde) tarafsız kalacağını zaman gösterecektir. Sonuç olarak, Türkmenistan cumhuriyeti, zenginliklerini - Petrol, doğalgaz- ekonomik anlamda dönüştürebildiği ölçüde ülke iç ve dış siyasetinde başarılı olacaktır.

2.5 Tacikistan

Orta Asya’daki tarihleri çok eski dönemlere dayanan Tacikler, Arapların İran bölgesini VII. yüzyılda işgal etmeleriyle birlikte -VIII. ve IX. yüzyıllarda- Orta Asya’ya yerleştiler. Bu sayede bölgede Farsça dili yayılmış, bölgede bir Fars uygarlığı kurulmuştu. Fars kültürünün kurucuları X. yüzyıl için Rudeki ve Firdevsi gibi önemli şairlerken, Fars uygarlığının merkezi Semerkand ve Buhara oldu.³⁸ Dolayısıyla Tacikler diğer Türki cumhuriyetlerinden farklı olarak etnik olarak Türk değildi, Türkçe kullanıyorlardı ve Fars kimlikleri nedeniyle İran’ın etkisi altında kalmış bir topluluktu.³⁹ Belirtilen dönem için Fars etkisinin özellikle kullanılan dil anlamında yaygın olduğunu daha önce belirtmiştik. Hatta kimi Türk devletlerinde konuşma ve yazma dili olarak Farsçanın etkisi, bariz bir biçimde görülmüştü. Fakat bu durum Türk-Moğol topluluklarının bölgede yayılmasıyla –Cengiz Han, Timur, Şeybani Han- yavaş yavaş son bulacaktı. Tacikler üzerinde öncelikle Arap istilalarıyla İslam’ın etkisi artacak daha sonra dilsel anlamda Türkçe, bölgede daha önemli hale gelecekti. Sonuç olarak Tacikler, 1500 yılında Şeybani Han’ın Özbek Hanlığını kurmasıyla başlayan süreçte Özbek hanlıklarının etkisi altına girdi ve Rusların Orta Asya’yı tamamen ele geçirecekleri XIX. yüzyılın sonlarına kadar, Özbek etkisi altında kaldı.

³⁸ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, ss. 31-32.

³⁹ Muriel Atkin, “Tajiks and the Persian World”, Beatrice F. Manz (ed.), *Central Asia in Historical Perspective*, San Francisco: Westview Press, 1994, s. 127.

Ekim Devrimi'nden sonra Sovyetler Birliği tüm bölgede özerk bölgeler ilan etti ve 1936 yılında bu bölgeleri birer Sovyet Cumhuriyeti haline getirdi. Bunlardan birisi de 1929 yılında statü olarak Özbek bölgesinden ayrılan Tacik bölgesiydi. Belirtilen dönemde Tacik milliyetçileri eskiden bölgede önemli bir konumda olan Fars kültürünü tekrardan canlandırmak istediler. Diğer bir fikir ise bölgede yer alan tüm Fars kültürünü benimseyen toplulukları harekete geçirmektir. Aslında Farsça konuşanlar ve Fars kültürünü benimseyenler Afganistan'da, Güney Hindistan'da, Pakistan ve İran'da mevcuttu. Dolayısıyla temelde dilsel olarak birlik amaçlayan bu hareketin geliştirilmesi, dönemin eğitimli fars aydınları tarafından uygun görüldü. Bu bağlamda olsa gerek 1989 yılında devlet dilinin Tacikçe olması bir yasayla kabul edildi.⁴⁰ Böylece Tacik milliyetçilerinin en çok uğraştığı konulardan biri olan 'dil meselesi' geç de olsa bir sonuca bağlandı. Bu anlamda başarılı olundu ama Farsça konuşan tüm bölgeleri İran sınırıyla birleştirme fikrinin hiçbir gerçek yanı yoktur. Çünkü böyle bir düşüncenin gerçekleşmesi için geniş anlamda bir Panslavizm, ya da Pantürkizm benzeri bir öngörünün olması gerekirken coğrafi açıdan da bir İran-Tacik birleşmesi mümkün görünmeyebilir. Fakat Tacik devletinden böyle bir talep de gelmedi. Çünkü Tacikler ortak bir fars kültürünü' daha çok Sovyet etkisinden kurtulmak ve Tacikler arasında bir birlik düşüncesi oluşturmak için benimseyeceklerdi.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Nabiyev'in liderliğini yaptığı Tacikistan, 9 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etti. Bağımsızlıktan sonra birçok Türki cumhuriyet lideri gibi Nabiyev'de, karşısında yüzde 30 oy alacak olan Devlet Hodanazarov'u geçip, otoritesini sağlama alma şekli ile işe başladı. Ülkede İslamcılar, Demokratlar ve Milliyetçiler koalisyonu kuruldu.⁴¹ Fakat seçimlerden sonra Tacik iç savaşı ortaya çıkacaktı. İç çatışmanın sebebi 1992 yılında İslami muhalefet temelli siyasi grupların yasaklanmasıyla muhalefete ait gazeteler kapatıldı. Muhalif liderleri ve bazı gazeteciler ortadan kayboldu ve bazılarının öldürülmesi ülkede bir iç çatışma durumunu ortaya çıkardı.⁴² Asıl mesele dışlanmış bölgeci gruplar ile aslında amaçları komünist düzene karşı çıkmak olan, İslamcı ve muhalefet konumundaki Garmiler ve Pamiriler ile Leninabadlılar arasındaydı. Muhalefet bir süre protestolarda bulundu. 1992 yılının Mayıs ayında Duşanbe'deki olaylar bastırıldı ama bu sefer de güney bölgelerinde kolhozlar savaşı ortaya çıktı. Yaşanan sert çatışmalar sonucunda İslami-Demokratik muhalefet Afganistan sınırına ve içlerine sığındı. Bu süreçte Pamiriler Bedeşan'da özerkliklerini korudular. Bu sırada Duşanbe'deki yönetim ise Kulyabilerin

⁴⁰ *Ibid.*, ss. 130-131.

⁴¹ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, s. 183.

⁴² Ghoncheh Tazmini, "The Islamic Revival in Central Asia: A Potent Force or a Misconception?", *Central Asian Survey*, Vol: 20, No: 1, 2001, s. 74.

elindeydi. Kulyabiler 1994'te yaptıkları bir anayasa ile istedikleri gibi yönetimi ele geçirip, yönetime istedikleri şekli verdiler. Buna tepki ise 1996 yılında ülkenin kuzeyinde yaşayan halktan gelmişti. Sonuçta Kulyabilerin etkisi bölgedeki dengelerin sağlanması amacıyla kırıldı. Daha sonra bölge, Afganistan sınırında olmasından dolayı, Taliban'ın Afganistan'da güçlenmesinden ürken Ruslar tarafından idare altına alındı. Buna bağlı olarak Ruslar, İslamcı muhalefet ve yeni başkan Rahmanov arasında da bir anlaşma imzalanmasına onay vermiştir. Bu durum: Birincisi Afganistan'daki gibi bölgeciliği geliştirdi, ikincisi Rusların "yeni-sömürgeci" ne olduğu belli olmayan, belirsiz siyaseti de bölgeciliğe destek verdi.⁴³ Bu bağlamda bölgede, Ruslar ve Özbekler arasında gizli bir çekişmenin yaşandığı söylenebilir. Rusya Afganistan'daki Taliban'ın güçlenen yapısından dolayı Tacikistan'da yapıcı anlamda devreye girmişti. Aksi takdirde Rusların bölgede bırakabileceği bir boşluğu tarihlerinde Taciklerle etkileşim içinde yaşayan Özbekler doldurabilirdi. Bu da konuya Rusya açısından verilen önemin bir başka boyutudur.

Tacik iç savaşı yıllarında ise başkanlık görevini bırakmak zorunda kalan Nabiyev'in yerine İmamali Rahmon başkanlığında 'laik' bir yönetim oluşturuldu. Yeni yönetimin amacı aslında Sovyetler Birliği'nin eski dönemlerde uyguladığı siyasetlerden biri olan; milliyetçilik -Aryancılık- ideolojisini canlandırmakken diğeri de Tacikistan'da devletleşmeyi sağlayabilmektir. Devletleşmeyi sağlama siyaseti ise tüm Orta Asya cumhuriyetlerinde olduğu gibi Tacikistan'da da semboller, mitler yaratmakla olabilirdi. Bu bağlamda Tacikistan'da 1999 yılında Samani Devleti'nin 1100. kuruluş yıl dönümü kutlandı.⁴⁴ Samani Devleti'nin Araplar tarafından yıkılmadan önceki durumunun, hâlâ Tacikler tarafından hatırlatılmaya çalışılması tüm Orta Asya cumhuriyetleri gibi Taciklerinde eski Sovyet tarzı süreci izlediklerini gösterir. Aslında başka çarelerinin olduğu da söylenemez. Ancak Tacik devletleşme yapılanmasında dönemler arasında bir farklılık göze çarpar. Sovyetler Birliği dağılmadan önce daha doğrusu Tacik iç savaşı sonuçlanana kadar bölgede etkili olmaya çalışan ve bunun için İslam'ı kullanan bir kesim vardı. Fakat İmamali Rahmon'un izlediği siyasette din bir tarafa bırakılmış laik bir süreç izlenilmeye çalışılmış bu doğrultuda eski sembollerin canlandırılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda iki dönemin de amacı aynıdır fakat izlenen yol farklıdır.

Tacikistan Orta Asya'da özel konumlu bir bölgedir, çünkü etnik olarak Türk değil Farstır, bölgede dilsel olarak da Türkçe kullanılmaz. Örneğin Özbekistan gibi kendi kendine

⁴³ *Ibid.*, ss. 192-196.

⁴⁴ Muhammet S. Kafkasyalı, Raşid Tacibayev, "Tacikistan: Kurgusal Kuruluştan Kurgusal Politikalara", *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2012, ss. 250-251.

yeten bir güç değildir. Bu yüzden Rusya, Özbekistan, Birleşik Devletler, Çin, İran ve Türki cumhuriyetler arasında makul ve aktif bir siyaset izlemek zorundadır. Bu tabloya bakıldığında sadece İran tarihsel bağlarından dolayı en az çıkarı gözeterek Tacikistan'ın yanında olacaktır. Fakat İran'da bir bölgesel güç olmayı amaçlayan Özbek etkisini ve Tacikistan üzerindeki birçok etkiyi kırmayı amaçlar ve bu bağlamda Tacikistan'a yardım eder. Ama ne olursa olsun Tacikistan dengeli bir siyaset izlemek zorundadır. Dolayısıyla günümüzde birçok kuruluşun üyesi olması –özellikle bölgesel anlamda Bağımsız Devletler Topluluğu, Şanghay İşbirliği Örgütü, Avrasya Ekonomik Topluluğu- Tacikistan'ın yararınadır.

3. Ulus İnşasının Sağlanması Bakımından Orta Asya'daki Geçiş Süreçleri

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlıklarını ilan eden Orta Asya cumhuriyetleri, ulus-devlet olma ya da uluslaşma süreçlerini henüz tamamlayamamışlardır. Kuşkusuz bu süreci tamamlamak, bölgedeki Orta Asya devletlerine, Sovyetlerden kalan mirasın etkilerini yok etmek ya da azaltmak üzerine inşa edilecek sancılı bir dönemi getirmiştir. Nitekim geçiş dönemlerinin zorluğu ile birlikte ekonomik, siyasal ve birçok açıdan dünyaya açılan Orta Asya cumhuriyetleri, artık hem içerde hem dışarda çok yönlü bir siyaset izlemek zorunda olacak, bundan dolayı da dünya devletlerinin içinde bulunduğu sistem içerisinde yer almak zorunda kalacaktır. Geçiş dönemi bir anlamda Sovyet mirası üzerine inşa edilecek bir dönemdir. Bu bağlamda Sovyet etkisini kırmak için izlenen siyasetler, bölgedeki uluslaşmanın temellerine de etki edecektir.

3.1 Orta Asya'yı Etkileyen İç ve Dış Dinamikler

Orta Asya'da Sovyet etkisini kırmanın bir yolu bölgeyi Ruslaştırılmadan arındırmaktır. Bunun sağlanabilmesi içinse müdahale edilmesi gereken yöntem ulusal dilin şartlara uygun konuma getirilmesiydi. Nitekim 1989 yılında bölge cumhuriyetleri kendi ulusal dillerini kabul etti. Örneğin Kazakistan'da Türkmen dili önem kazanırken Özbekistan, 1996 yılı geldiğinde dil alanında sadeliği yakalamaya çok yaklaştı. Aksine Rusça'yı ikinci resmi dil olarak ilan eden Orta Asya ülkeleri de vardı. Bunun nedeni Rusça'nın bölgede iletişim dili olarak görülmesiydi. Fakat bu durum istisnadır çünkü genel olarak Orta Asya cumhuriyetleri tarafından dil konusunda çok sert yasalar ve reformlar çıkarıldı. Bu bağlamda Özbekistan, Türkmenistan gibi cumhuriyetlerde var olan alfabeler değiştirildi. Amaç bir "Ruslaşmadan

arınma” ve bu yolla ‘Uluslaşma’yı sağlamaktı.⁴⁵ İzlenen tüm bu siyasetlerle milli dil siyaseti, olması gerekene yakın bir biçimde sürdürüldü. Rusçanın ikinci bir dil olarak kabul edildiği bölgeler ise istisna olarak görülmelidir. Çünkü bazı bölgelerde Rus etkisini birdenbire kaldırmak sakıncalı sonuçlar doğurabilir. Örneğin Kazak sınırları içinde çok sayıda Rus yaşadığından dolayı Kazakistan bunu göz ardı edemezken Kırgızlarda bunu ekonomik anlamda zorunlu görüp isteyebilirler. Çünkü Kırgızların ekonomik anlamda çok fazla seçeneği yoktur ya da Sovyet döneminden kalan bürokraside, Rusların geniş bir alanı kaplaması gibi nedenler ülkelerinde yaşayan Rusların etkisiyle de birleşince ikinci bir dil olarak Rusçayı uygun görebilirler. Orta Asya cumhuriyetlerinin dil sorunu, bölgedeki ulus inşasının kültürel boyutunu yansıtır. Kuşkusuz bölgedeki başka alanlarda da hafife alınamaz bir Rus etkisi göze çarpar.

Kızıl Ordu dönemindeki Rus üstlerinin varlığını hâlâ sürdürmesi ve Rus askerinin bölgede bulunması da Rus etkisine örnek olarak gösterilebilir. Bunun nedeni bölge devletlerinin hâlâ güvenlik açısından Ruslara bağımlı olmasıdır. Orta Asya cumhuriyetlerinde Rusların nüfus olarak fazlaca yerleştiği yerler bulunduğunu ve Sovyet döneminde kadroların büyük ölçüde Ruslaştığından bahsetmiştik. Dağılmadan sonra ise Ruslar yönetim konusunda yine söz sahibi olup, bürokraside de kendilerine yer bulabildiler.⁴⁶ Bunun bir nedeni de Orta Asya cumhuriyetlerinde, orta sınıfın gelişmemiş olmasıdır. Orta sınıfın öneminin anlaşılması için Batı tarzı ulusçuluk sistemine bakılmalıdır. Keza bu tarz bir ulusçulukta orta sınıfın yerini aydınlar doldurabiliyordu. Fakat Orta Asya cumhuriyetlerinde böyle bir gelişme olmadığı gibi aydınların yönetimde söz sahibi olabilmelerinin önü de Sovyet mirasından kalan komünist liderler tarafından kapatılmaktadır. Böyle olunca da uluslaşmayı bir kuram haline getirecek ve bununda tahlillerini yapacak kişi eksikliği doğduğu ortadadır.⁴⁷ Doğal olarak günümüzde bile orta sınıfın olmadığı bir durumda, toplumun en alt ve en üst tabakası arasında bir denge mekanizması olması için orta sınıfın varlığı, yeni cumhuriyetler açısından oldukça değerlidir. Orta sınıf varlığı oluşumunun zaman alacağı varsayıldığında bölgedeki eğitimli kesimlerin ve aydınların söyleyecek sözleri olacağı kesindir. Kuşkusuz düşünceler faaliyete geçmeyecek bile olsa –ki demokrasinin olmadığı ve Sovyet döneminden kalan liderlerle bu zordur- farklı düşüncelerin ulus inşa sürecine olumlu anlamda etki yapacağı unutulmamalıdır. O halde buraya kadar Ruslaştırmadan arındırma fikrinin fiiliyata geçmesi için öncelikle bölgedeki Sovyet etkisini kırmak gerekir. Ama bu gerçekleşirken bölge ülkelerinin Rus yardımı

⁴⁵ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, ss. 228-230.

⁴⁶ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, ““Üçüncü Dünya” Yolunda...”, ss. 42-43.

⁴⁷ Kurubaş, *op.cit.*, s. 129.

olmadan bazı düşünceleri faaliyete geçirmesi olası olmayabilir, ortaya çıkacak bu sonuç doğaldır da. Bu nedenle sözü edilen Rus etkisinin kırılması yeni devletlerin birçok açıdan zamanla güçlenmesi sonucunda gerçekleşecektir. Özellikle Türki dillerin kullanılması bize Batı tarzı bir sistemi hatırlatsa da Orta Asya cumhuriyetlerinde kullanılan kültürel bir birliktelik zorunlu olarak, etnik temelli bir ulus yaratma fikrinin yanında ikinci planda kalacaktır.

Bölgede Sovyetler tarafından etnik temeli esas alan Alman milliyetçilik sistemi uygulandığından dolayı Orta Asya bölgesi cumhuriyetleri, “etnik meşruiyet” ilkesine sarıldı çünkü yeni devletler, Sovyetlerin “yurttaşlık” çerçevesinde tanımladığı terimle, etnik anlamlı “ulus” kavramlarından birini seçmek zorunda kalmıştı. Bu durum yeni devletlerin bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, ulus-üstü bir yapıya geçmelerinin de bir zorunluluğuydu. Bölgedeki Sovyet mirası öyle bir etnik aidiyet duygusu yarattı ki insanlar nüfus sayımlarında millet hanesine Sovyet yazdıramadı. Dolayısıyla insanlara sunulan tek seçenek “Rus” olmaktı. Buradan sonuçla yeni devletlerin etnik aidiyet ve yurttaşlık oluşturma fikri arasında kalması, izlenecek siyasetin belirsizlikler taşımaya neden oldu. Örneğin ülkelerdeki Avrupalılar üzerinde uygulanmak istenen bir asimilasyon fikri yokken Müslüman tebaa üzerinde böyle bir fikir oluştu. Ayrıca yanlış yürütülen bu siyaset, karşı tarafın toprak talebine neden olabileceğinden dolayı tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Bunun bir nedeni de bölgede yaşayan etnik kesimlerin birbirine karıştırılmış bir halde bulunmasıydı. Bölge cumhuriyetleri, Stalin’in yeni devletler için bir kutlama hediyesi olan bu sistemin etkisini kırmak için daha çok etnik bir aidiyet duygusu yaratma yolunu seçmişti.⁴⁸ Kuşkusuz kültürel anlamda yeni bir ulusa ait, yeni bir dil ile izlenilmesi düşünülen etnik temelli bir siyasetin, uluslaşmayı yeterince hızlı sağlaması noktasında bazı sakıncaları da vardı. Etnik olarak yaratılacak yeni bir ulus, aynı etnik kesimden olmayana dışlayan bir süreç gerektireceğinden dolayı yeni devletlerdeki demokrasi, insan hakları ve özgürlükler gibi kavramların kesintiye uğrayacağı, sonraya bırakılacağı ya da hiç uygulanmayacağı düşünülebilir. Belirtilen bu süreç, herhangi bir alanda olumsuzluğa sadece iç siyasette neden olmaz, ayrıca dış siyasete de önemli zararlar verebilir. Örneğin Kazakistan ve Kırgızistan’da bu bağlamda geçiş süreci yumuşakken Özbekistan ve Türkmenistan’da daha sert yaşanmıştır.⁴⁹ Günümüz içinse, Özbekistan yine sert bir şekilde siyaset izlerken Kırgızistan tam tersi -uzlaşma yanlısı- bir yöntem izliyor. Kuşkusuz Kırgızların da buna mecbur olduğu noktaların bulunduğu tersi söylenemez. Aksi takdirde uluslaşmanın gelişmesi istenirken ortaya istenilenin zıttı bir sonuç çıkması, hem bölge için

⁴⁸ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, ss. 234-237.

⁴⁹ Kurubaş, *op.cit.*, s. 123.

hem de zarara uğrayacak olan devlet açısından iyi olmaz. Dolayısıyla uluslaşma sağlanmak istenirken temelleri sağlam olmayan, mesela demokratik olmak yerine otoriter bir yöntem uygulanarak sağlanan bir uluslaşma, kimseye fayda sağlamaz. Bundan zararlı çıkacak olan yine, söz konusu devletler ya da tüm Orta Asya bölgesi olacaktır.

Uluslaşma yolunun izlenebilmesi için üç sorunun daha bulunduğu söylenebilir. Bunlar eski dönemlerde bölge cumhuriyetlerinin kabileler halinde yaşamasından dolayı eski alışkanlıkları tekrar edip etmeme noktasında kabilecilik ve bölgeciliktir. Bir diğer sorun azınlık meselesi ise özellikle Stalin'in bölgeyi beş cumhuriyete ayırması sonucu ortaya çıkmıştır.⁵⁰ Bunlardan ilki olan kabilecilik kimliği hareketli, sürekli değişebilir ve gelişebilir bir yapıdadır. Bu bağlamda kabilecilik yapısı Orta Asya'da özellikle Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da görülür. Taciklerde kabilecilik yapısına rastlanmazken Özbeklerde ise bu yapıya yer yer rastlanır. Buradan Özbekler ve Taciklerin yerleşik oldukları sonucu çıkarılabilir. Bu da uluslaşmanın Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da Özbek bölgesine göre daha zor gelişecek bir süreç olduğunu gösterir.⁵¹ Fakat bu durum Özbekistan'da kabileciliğin olmadığı anlamına da gelmez. Nitekim Özbekistan'da 1950'lerde Taşkent topluluğunun ağırlığı varken bu yapı Kuruşçev dönemiyle birlikte yerini Semerkand-Buhara hizbine bıraktı ve günümüzde hâlâ Özbekistan'ın lideri olan İslam Kerimov'da bu kabileye mensup bir liderdi.⁵² Özbekistan gibi yerleşik kültürün olduğu bir yerde var olan Özbek toplumu, yıllarca aynı bölgede yaşadığı için -ki bu örneği Özbekistan için verecek olursak Sovyet etkisinin bahsedilen kültürü yok ettiğinden de söz edilmeli- bölgede; kalıcı bir kültür, edebiyat gibi etkilerin, Orta Asya'nın diğer cumhuriyetlerinden daha fazla olduğu söylenebilir. Kabilecilik üzerindeki gölge etki kalktıktan sonra ise kabilecilik yapısı özellikle ulus inşası sürecinde kendini değiştirmek ve geliştirmek zorundadır. Dolayısıyla Olivier Roy'un söylediği gibi kabilecilik yapısı, içinde değişkenlik özelliklerini buldurmamalıdır. Sistem içerisinde kabilecilik yapılarının hangi aşamaları geçmesi gerektiğini, ulusçuluğun modernleşme ve sanayi çağında gelişebileceği düşüncesinde olan Ernest Gellner şu şekilde ifade etmiştir:

“... Modernliğin ortaya çıkışı genel olarak, yerel örgütlenmelerin çoklu olağan bağlarının aşınmasına ve yerlerini hareketli, anonim, okuryazar, kimlik sunan kültürlere bırakmasına dayanır. İşte bu genel durum, ulusçuluğu normatif ve yaygın hale getirmiştir ve her iki tür bağlılığın birlikte var olması, yani zaman zaman akrabalık bağlarının yeni düzene geçici, asalakvâri ve kısmi olarak uyarlanması bir çelişki oluşturmaz. Modern sanayi ataerki olabilir,

⁵⁰ Kurubaş, *op.cit.*, ss. 126-127.

⁵¹ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, ss. 56-57.

⁵² Alkan, *op.cit.*, s. 157.

üst tabakalarında akrabalık kayırlabilir; ancak kabile toplumlarında olduğu gibi işgücünü akrabalık ya da belirli bir toprak esasına dayandırarak devşiremez.”⁵³

Dolayısıyla Gellner’de kabilelerin hareketli yapısına vurgu yapmıştır. Bu yapı soy bağlarıyla birçok insanı etrafında toplar ve bir topluluk oluşur. Özellikle Türkmenistan, Kırgızistan ve Kazakistan’da daha çok güçlenmesi gereken bu yapı gerekli olan dönüşümü geçirmeli, yani bir anlamda kabile kimliğini aşındırıp yerine modern anlamda hareketli ve sanayi çağının gereklerini yerine getiren söz konusu bölge devletlerine bırakmalıdır. Bir başka anlamda bu yapılar, söz konusu ülkeler arasında bir bölünmeye sebep olmamalıdır. Zaten Gellner’e göre çağımızda ulusçuluğun yaygınlaşmamasının bir nedeni de budur. Fikirlerde ya da toprak anlamında bölünmeye sebep olacak bir diğer yapı da bölgeciliktir.

Orta Asya bölgesi tarihsel olarak Hive Hanlığı (Harzem bölgesi), Buhara Emirliği (Sogd-Semerkand bölgesi) ve Hokand Hanlığı (Fergana bölgesi) olmak üzere üç ana bölgeye ayrılmıştır. Bölgedeki siyasi oluşumlar üç kesimin oluşturduğu bölgecilik bağlamında gerçekleşmiştir.⁵⁴ Bölgeciliğe birkaç örnek vermek gerekirse: Beş büyük kabilenin bulunduğu Türkmenistan bölgesinde iktidarın yıllarca Teke kabilesine mensup Niyazov’da kalması ve Özbekistan için, günümüzde hâlâ başkanlığını sürdüren, Semerkand-Çizak hizbine mensup İslam Kerimov’un başkan olması gösterilebilir.⁵⁵ Aslında burada önemli olan, kaç tane kabile olduğu ya da hangi kabileler arasında sorun yaşandığı değil, ismi ne olursa olsun bölgedeki farklı kabileler arasında, bir çekişmenin var olduğudur. Özellikle Sovyetlerin bölgede dengeyi sağlamak adına kullandığı farklı hizipler, Sovyetler Birliği tarafından Orta Asya’nın uluslaşma aşamasında bir engel konumuna getirilmiştir. Kuşkusuz en çok dikkat edilmesi gereken nokta budur. Bazı bölge liderlerinin on beş yıl, yirmi yıl gibi uzun süreler boyunca başkanlık koltuğunda oturması, Sovyetler Birliği tarafından göreve getirilen bu kişilerin, Sovyet tarzı bir sistemle hâlâ demokrasiden uzak –sözde demokrasinin uygulandığı- bir yönetim sürdürdüğünün kanıtıdır. Daha öncede belirtildiği gibi bu yöneticilerin tekelinin kırılması için demokrasinin, kişi özgürlüklerinin geliştirilmesi gerekir. Kuşkusuz bunun yapılabilmesine, bölgenin güçlü ülkelerinin, karşılıklı çıkarların gözetilmesi bağlamında engel oldukları ya da olabilecekleri varsayılabilir. Fakat bu şekilde bir baskı gerek Kafkasya gerekse Orta Asya topraklarında birçok devrime ve mevcut liderlerin devrilmesine neden olacaktır. Gürcistan’daki Gül ve Kırgızistan’daki Lale devrimi, söz konusu ülkelerdeki yöneticilerin değişmesine neden olması açısından konuya güzel bir örnektir. Dolayısıyla yenilik fikrinin

⁵³ Gellner, *op.cit.*, ss. 173-174.

⁵⁴ Sogd bölgesi, Taciklerin yaşadığı toprakları ifade eder, dolayısıyla bölgede yaşayan Sogd’lar Taciklerin atalarıdır. Bkz: Fragner, *op.cit.*, s. 40.

⁵⁵ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, ss. 161-165.

önüne geçildiğinde, tekellerine birçok anlamda sahip çıkan mevcut liderlerin devrilmesi de söz konusu olabilecektir.

Uluslaşma'nın önündeki bir diğer sorun, bölgedeki azınlıklar meselesidir. Nitekim birçok konuda azınlıklar konusu Stalin'in milliyetler siyasetinin, bölgenin yeni cumhuriyetlerine olumsuz anlamdaki bir mirasıdır. Kuşkusuz izlenilen bu siyaset, Sovyetlerin kendini emniyete aldığı noktalardan biriydi. Keza bu siyaset nedeniyle birçok farklı etni bölgede karıştırıldı ve birbirine geçen sınırlar içinde, özellikle de sınır noktalarına dağıtıldı. Bu bağlamda bu sorun, her zaman için Özbek, Tacik ve Kırgız bölgesinde daha öncede bahsettiğimiz su kaynaklarından doğan sorunlar olarak ya da Kırgızistan'da fazlaca bulunan Özbek nüfusu bağlamında ortaya çıkabilir. Özbekler etnik açıdan birçok bölgede bulunmaları nedeniyle bölge içindeki en avantajlı konuma sahiplerdir. Ayrıca bu neden Özbeklerin bölgesel güç olma isteklerinin de bir avantajıdır. Fakat söz konusu etnilerin, içinde azınlık olarak buldukları Orta Asya cumhuriyetleri içindeki olumsuz hareketleri, ulus-devlet sürecinin tamamlanması noktasında yeni devletleri güçsüzleştirebilecek ve tüm bölgede karışıklık yaratabilecek bir durum ortaya çıkarabilecektir.

Bu sorunun çözümü şüphesiz azınlıklara gereken zamanda etnik kimlikleri bağlamında bölgenin yerel vatandaşlarıyla dengeli olmak şartıyla ortak, siyasal bir kimlikte buluşturulmalı ve bu kimlikler üzerinden bölgedeki azınlıkların varlığı koruma altına alınmalıdır. Aksi takdirde yeni devletler için tehlikeli sonuçların ortaya çıkması olasıdır.⁵⁶ Bu yüzden önlemler alınması ve bölgede çıkabilecek bir karışıklığın önüne geçebilmek için şartlar ne olursa olsun her yol denenmelidir. Çünkü Orta Asya ülkelerindeki sınırların, fazlasıyla iç içe geçmiş olması nedeniyle bölge genel bir karışıklık ortamına –etnik anlamda- oldukça müsaittir.

Ulusçuluğun gelişmesinin önüne geçebilecek bir diğer gelişme bölgenin Müslüman kimliğinin olumsuz anlamda kullanılması yoluyla ortaya çıkabilir. Nitekim tarihsel olarak bakıldığında, bölgede bir ulusçuluk gelişmemiş, bu nedenle de Sovyetlere karşı verilen, özellikle 20. yüzyılın başlarındaki milli mücadelelerde –Reformist hareketler haricinde- İslamiyet halk arasındaki ortak bir dil olarak kullanılmıştı.

Bu bağlamda bölgede Sufilik hareketleri de etkili oldu fakat bu hareketler Afganistan'daki ya da Hindistan'daki gibi ıslahat anlamı şeklinde ortaya çıkmamış⁵⁷ yani Orta Asya bölgesinde siyasal bir anlam taşımamıştır. Dolayısıyla Orta Asya bölgesindeki Sufilik hareketleri daha çok bireyseldi. Bu nedenle bu hareketin siyasal alana fazla bir etkisi olmadı.

⁵⁶ Kurubaş, *op.cit.*, s. 128.

⁵⁷ Sufilik, Nakşibendilik hareketlerini ön plana alan bir harekettir. Bkz: Olivier Roy, *Afganistan'da Direniş ve İslam*, (çev: Mustafa Kadri Orağlı), İstanbul, 1990, s. 94.

Bölgedeki asıl tehlike aşırı İslam'ı kendisine amaç edinenlerin, İslam'ı radikalleştirmesi tehdidiydi. Olivier Roy, 1987 yılında, Tacik kenti Penc'e karşı bir hareket olan, Afgan mücahitlerinin gerçekleştirdiği gösterilerde yakalanan ve daha sonra Tacik İslami hareketinin başına geçen Abdullah Saidov gibi İslamcı bir militanı örnek göstermiştir. Dolayısıyla daha sonra Tacikistan'da ve Özbekistan'da bu tip aşırı İslamcı kesimlerin radikalleşmesi söz konusu olmuştur. Tacikistan'daki iç savaş sonunda İslamcılarının etkisi büyük ölçüde kırılmıştı. Fakat Orta Asya bölgesi için asıl düşünülecek nokta bir devlet projesi yapılmak istenen siyasal İslam'ın modern kültüre olan karşıtlığıdır. Fakat yeni cumhuriyetlerin bağımsızlık süreçleriyle birlikte birçok bölgede, İslam millileştirildi ve Türkiye örneğine benzer bir şekilde diyanet işlerine bağlı olarak müftülükler kuruldu. Böylece İslam, devletler nezdinde denetim altına alınan bir yapı oldu ve özerk bir siyasal güç yapısına kavuşamadı. Örneğin Kazakistan ve Türkmenistan anayasalarında devletin laik olduğu yer alır ama bu devletler İslam Konferansı Örgütüne de üyedirler. Bunun dışında yeni devletlerin bu koruyucu kararlarına karşı bölgede İslamcı camilerin kurulması, el altından devlet denetimi dışında açılan eğitim kurumları da oldu.⁵⁸ Böylece İslam, doğal olarak devlet tarafından kontrol altına alınmaya çalışıldı. Bu davranış yerindedir çünkü İslam'ın varlığı, radikalleşmemesi şartıyla son derece doğaldır. Dolayısıyla da bölgenin yeni cumhuriyetleri, İslam'ın bölgedeki varlığını arka plana atmamıştır.

Aynı zamanda Orta Asya'ya komşu ülkelerde dini radikalleştirme yolunu seçen grupların bulunması ve Suudi Arabistan gibi ülkelerin Orta Asya'daki Vahabi hareketini ekonomik açıdan desteklemesi bölgede bir huzursuzluğa yol açmaktadır. Örneğin Kırgızistan'ın Oş kenti ve Özbekistan'ın Fergana vadisi, radikal İslam'ın en çok etkili olduğu alanlardır. Bölgenin en fakir ve geliştirilmemiş yerlerinin de buralar olduğu düşünüldüğünde bölgedeki ekonomik ve sosyal denge arasındaki bozukluğun, radikal İslamcı hareketlere hizmet ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır.⁵⁹ Bölgenin yeni cumhuriyetleri için tamamen tehlikeli olan bu yapılanmalara bölgede etkili olan dış güçler de karşı çıkmalıdır. Örneğin Birleşik Devletlerin 11 Eylül saldırılarından sonra bölgede daha çok etkili olduğu ve radikal İslami yapılanmalara karşı durduğu söylenebilir. Buradan sonuçla bölgede radikal bir din yapılanmasına hiçbir gücün izin vermemesi gerekir. Çünkü bu durumun radikalleşme noktasında bölge cumhuriyetlerine zarar vereceği kaçınılmazdır. Özellikle de bu durum ulus inşası sürecinde olan söz konusu devlet yapılanmaları için geçerlidir.

⁵⁸ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, ss. 204-218.

⁵⁹ Mustafa Aydın, "Geçiş Sürecinde Kimlikler: Orta Asya'da Milliyetçilik, Din ve Bölgesel Güvenlik", (der. Mustafa Aydın), *Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)*, (içinde) 1995, s. 258.

Ernest Gellner'e göre ulusçuluk aşamasında olan bir devlet yapılanması, birçok yerde ilkel toplumlarda olduğu gibi dinsel sembolleri kullanmaz. "onun yerine modern, düzene sokulmuş, kendi çarkını döndüren bir yüksek kültür" halinde bir seviyeye gelmek amaçlanmalıdır.⁶⁰ Dolayısıyla eski dönemlerde İslam'ın etkisinin, özellikle milli mücadele anlamında, daha kapsayıcı olarak Panislamist bir yapıda kendini gösteren Orta Asya bölgesinin yeni cumhuriyetleri, İslam'ın radikalleştirilmesi olasılığı karşısında her zaman tedbirlerini almalıdır.

Bölgede ulusallaşmaya etki edebilecek bir diğer gelişme Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası kurulan yeni devletlerin tüm dünyada geçerli olan ekonomik sistemle bütünleşme meselesidir. Bölgenin yeni devletlerine, Sovyet döneminden, gelişmişlik adına olumlu anlamda –sanayileşme alanında- fazla bir şey kaldığı söylenemez. Bu da uzun yıllar boyunca bir tarım bölgesi olarak yararlanan Orta Asya bölgesi ülkelerinin, ekonomik gelişmişliklerini sağlarken fazlasıyla zorlanacağı anlamına gelir. Nitekim bu bağlamda elde olan tek zenginlik, sadece bazı bölgelerde yoğun olan yer altı kaynaklarıdır. O halde önemli olan bu kaynakları en iyi şekilde değerlendirerek geçiş sürecine katkıda bulunmak olacaktır.

Bölgenin yeni cumhuriyetleri, Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra kendi paralarını yaratmak zorunda kaldı ve buna ek olarak dünya ekonomik sistemi içerisinde söz sahibi olan, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi kuruluşlar bu ülkeleri toprak, ticaret ve sanayi gibi birçok alanda liberalleşmeye zorladı. Keza Orta Asya bölgesinin birçok yerinde insanlar için tarımın ne denli önemli olduğu düşünülürse, özelleştirmenin kolhoz yapılarını parçalamasının, bölge toplumlarına ne kadar çok zarar vereceği, özelleştirmenin birinci olumsuz sonucudur. İkincisi ise özelleştirmenin daha çok dayanışma grupları yararına yapılmasıydı. Bu bağlamda özelleştirmeden yararlanan aslında halk değil Tacikistan ya da Kazakistan'daki bir mafya ya da diğer ülkelerdeki eski komünist parti döneminden kalan ya da aynı hizbe mensup kişilerdi.⁶¹ Dolayısıyla bu yapıdan yararlanması gerekenler, halklar ve devletlerin kendi olması gerekirken, söz konusu durumdan sadece bölgedeki yönetici kesimler yararlanmıştı. Bunun da bölge ülkelerine fayda sağlamayacağı ortadadır. Aksi takdirde ekonomik bir bütünlük sağlama düşüncesinin gecikmesi söz konusu olacaktır. Bir diğer konuda bölge devletlerinden sadece bazılarının doğal kaynaklara sahip olmasıdır. Kaynaklara sahip olan devletlerin bunları, kendine fayda sağlayacak bir şekilde dünyaya pazarlaması ise yeni devletlerin güçlenmesi adına olumlu bir durumdur.

⁶⁰ Gellner, *op.cit.*, s. 141.

⁶¹ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya...*, ss. 245-246.

Örnek olarak bu iki farklı sorun Kırgızistan ve Türkmenistan için düşünülecek olursa, Kırgızistan ekonomik anlamda dışa bağımlı bir ülkedir. Bunun nedeni yer altı kaynaklarının sınırlı seviyeye yakın olmasıdır. Türkmenistan ise doğal gaz kaynağına sahip olmasına rağmen bu doğal gazı pazarlama noktasında sıkıntılar çeker.⁶² Aynı zamanda yeni devletler için Birleşik Devletlerin, Dünya Bankası gibi kuruluşlarına bağımlı olmaları, bu ülkeleri fazlasıyla zorlayan durumlar ortaya çıkaracaktır. Bu duruma düşmemek ise ekonomik yapının ülkeler çıkarına düzeltilmesinden geçer. Uluslaşma'nın tam anlamıyla sonuçlandırılabilmesi için bu yeni devletler, bir yandan kabilecilik yapısını yavaş yavaş sona erdirirken bir yandan da tarım devleti kimliğinden kurtulmalı ve sanayileşme aşamasına geçmelidirler.

Orta Asya'da uluslaşmanın sağlanabilmesi açısından bölgedeki iç sorunların çözülebilmesi kadar önemli bir diğer konu bölge ülkelerinin soğuk savaş döneminden sonraki süreçte, bölgenin yeni devletlerinin gerek ekonomik gerekse siyasi, askeri ve birçok anlamda, dünya devletlerine ne kadar uyum sağlayacağı ya da uyum sağlamak zorunda kalabileceği noktasıdır. Öncelikle bölge devletlerinin iyi bir dış siyaset izlemelerinin yolu, iç siyaset adımının sağlam bir şekilde atılmasına bağlıdır. Keza iç ve dış siyaset bu bağlamda bir bütün anlamına gelir ve bu nedenle de izlenecek siyaset anlamında birbirlerine bağlılık noktasında olmazsa olmaz öğeleri barındırırlar. Kuşkusuz Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra, ortaya çıkan devletlerin en önemli atılımları, ekonomilerini uluslarının çıkarlarına en fazla katkı sağlayacak seviyeye getirmektir.

Bu da küreselleşen dünya sisteminin içinde bulunan uluslararası şirketler, örgütler gibi günümüzde dünyanın yönetiminde bile söz sahibi olabilen yapılanmalarla ortaya çıkan yeni devletlerin ilişkilerinin, ne ölçüde olup nasıl gelişeceğiyle bağlantılıdır. Çünkü yabancı bir örgütle iletişim içinde olan bir devlet, ortaya çıkan sonuçtan sadece ekonomik anlamda etkilenmez; siyaset, dil, kültür, tarih gibi birçok alanda da etkilenir. Bu bağlamda bu yeni kuruluşların yeni devletlere artı bir etkisi olarak, Orta Asya halklarının, kendi uluslarına bağlılığını artıracak kişi hak ve özgürlüklerinin gelişmesi gösterilebilir. Dolayısıyla küreselleşmenin bölge ülkelerini olumlu ve olumsuz anlamda etkilediği varsayılabilirken olumsuz bir ortamda uluslaşmanın, bölgenin yeni devletleri lehine ortaya çıkması da zor olacaktır.⁶³ Diğer yandan yeni Orta Asya cumhuriyetleri, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra bazı ulus-üstü kuruluşlara üye olmuş ve özellikle ekonomi ve güvenlik anlamında kazanımlar sağlamak için bu kuruluşların içinde yer almıştır.

---

⁶² Alkan, *op.cit.*, s. 415.

⁶³ Kurubaş, *op.cit.*, s. 130.

İlk olarak Bağımsız Devletler Topluluğu, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, merkezi Beyaz Rusya'nın Minsk şehri olmak üzere 1991 yılında kuruldu. Söz konusu dönem için Orta Asya cumhuriyetleri de dâhil olmak üzere 12 üyesi bulunan kuruluş, ekonomik anlamda kuruluş amaçlarından biri olan ekonomik entegrasyonu gerçekleştirmedi ve başarısız oldu. 2000 yılında ise ilk olarak Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Rusya Federasyonu olmak üzere beş üyeye Avrasya Ekonomik Topluluğu kuruldu. Özbekistan örgüte 2006 yılında üye olurken; Ermenistan, Moldova ve Ukrayna ise örgüte gözlemci devlet statüsünde katılmıştır. Kuruluşun amacı ise üye ülkeler arasında ortak bir ekonomik pazar ve gümrük birliğini başarıyla uygulamaktır.⁶⁴ Avrasya Ekonomik Topluluğu'nu bir anlamda Bağımsız Devletler Topluluğu'nun bir devamı olarak varsaymak mümkün. Dolayısıyla bu topluluk, üyelerini yavaş yavaş artırması ve genişlemesi nedeniyle, Bağımsız Devletler Topluluğu'nun boş bıraktığı alanı doldurabilecek bir potansiyele sahiptir. İki topluluğun ortak özelliği ise Rusya'nın örgütteki en etkili ve yönlendirici güç konumunda olmasıdır. Bu nedenle Rusya'nın bu kuruluşa olumlu anlamdaki etkisinin, bölgenin yeni cumhuriyetlerinin Rusya'yı tercih etme nedeni olabileceği de açıktır.

Bir diğer önemli oluşum ise 25 Nisan 1996'da Şanghay Beşlisi olarak kurulan ve Rusya, Çin, Kırgızistan, Kazakistan ve Tacikistan'ın üyesi olduğu kuruluştur. Bu hareketin ilk amacı bölgedeki Rus ve Çin sınırlarının karşılıklı olarak korunmasıydı. Daha sonra Şanghay Beşlisi 2001'de Özbekistan'ın da bu harekete kabul edilmesiyle bir örgüt haline geldi ve "Şanghay İşbirliği Örgütü" adını aldı.⁶⁵ Aslında Çin ve Rusya'nın liderliği tarafından şekillendirilen bu örgüt, tarafsız Türkmenistan haricinde Orta Asya bölgesinin diğer devletlerini içine almıştır. Çin'in ya da Rusya'nın, Amerika Birleşik Devletleri –ABD- ve Batı toplumlarına karşı bir denge sistemi olarak gördüğü bu kuruluş, yeni devletler için de küresel sisteme eklenmek adına bir fırsat ve bölge devletlerinin nasıl küresel anlamda çok yönlü bir siyaset izlemek zorunda olduğunun bir göstergesidir.⁶⁶ Ayrıca Şanghay İşbirliği Örgütü'nün resmi dilleri Çince ve Rusça olarak belirlendi. Orta Asya'nın yeni cumhuriyetleri ise buna itiraz etmediler. Kuşkusuz bu örnek Rus etkisinin Orta Asya'daki hâkimiyetini göstermek açısından da önemlidir.⁶⁷ Dolayısıyla hem uluslararası örgütlerin hem de bölgesel anlamda ekonomik, sosyal, siyasal, güvenlik alanında işbirliğini öngören kuruluşların

⁶⁴ Fırat Purtaş, "Orta Asya'nın Bütünlüğü Sorunsalı ve Orta Asya'da Entegrasyon Girişimleri", (der. M. Turgut Demirtepe), *Orta Asya ve Kafkasya'da Güç Politikası*, (içinde) 2008, ss. 45-46.

⁶⁵ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, Alfa Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2012, ss. 363-364.

⁶⁶ Mustafa Aydın, "Çin'in Stratejik Hesaplarında Orta Asya", (der. Mustafa Aydın), *Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)*, (içinde) 1995, s. 91.

⁶⁷ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı...*, s. 366.

oluşturulması ve yeni cumhuriyetlerin bu oluşumlara etkisi, bölgedeki ulus-devlet yapılanmasının ortaya çıkmasına birçok yönüyle etki yapabiliirdi.

Buradan sonuçla, Orta Asya cumhuriyetlerinin dünyanın diğer devletleriyle olan ilişkileri, Batı karşısında bir güç oluşturmak isteyen devletlerarası kuruluşlar tarafından oluşturulur. Örneğin Şanghay İşbirliği Örgütü, Çin ve Rusya için bu amacı taşır ve Orta Asya devletleri de bir taraftan Batı etkisinden kurtarılmaya çalışılır. Bu doğrultuda Orta Asya bölgesi, Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra başta ABD ve Rusya Federasyonu olmak üzere; Çin, İran, Hindistan ve Türkiye gibi bölgede etki sahibi olmak isteyen devletler için özel bir öneme sahiptir. Ama esas vurgulanması gereken, bölgede Çin’de dâhil olmak üzere Birleşik Devletler ve Rusya arasında geçen etkin bir güç oluşturma çabasıdır.

Birleşik Devletlerin Orta Asya bölgesiyle ilişkileri asıl olarak Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra başladı. 1990’ların ortalarına kadar ise Birleşik Devletler, bölgeye ekonomik anlamda destek verme yolunu seçerken bölgenin uyuşturucu ticaretinin bir parçası olmasının engellenmesini isteyecekti. Daha önce -20. yüzyıl başlarında- Mackinder ve Spykman’ın bölgeyi “merkez bölge” olarak işaret etmesi ve sonrasında -20 yüzyıl sonları- Zbigniew Brzezinski’nin Orta Asya bölgesini enerji yatağı olarak göstermesiyle birlikte durum değişti ve bölgede denetim sağlayan devletin, dünya güç sistemini ele geçireceği, birçok stratejist tarafından tekrar vurgulandı. Böylece ABD’de bu sayede bölgeyle birçok anlamda ilişkisi bulunan Türkiye, İran ve Rusya gibi devletlerle birlikte, Orta Asya’yla yakından ilgilenmeye başlayacaktı.⁶⁸ 1999 yılında Birleşik Devletler “İpek Yolu Stratejisi Yasası” adlı belgeyi kongresinden geçirdi ve kabul etti. 7 maddeden oluşan bu yasayla Birleşik Devletlerin yapmak istediklerinden en önemlileri şunlardı: Öncelikle bölgedeki enerji kaynaklarının kullanımını sağlamakla birlikte Orta Doğu petrollerine olan bağımlılık azaltılacaktı. Diğer gelişmeler ise aslında klasik olan ABD’nin bölgeye demokrasi ve insan haklarını getirmesi ve bölgeyi serbest piyasa ekonomisine eklemektir. ABD’ye yapılan 11 Eylül 2001 terör saldırılarıysa, ABD’nin Rusya’ya rağmen bölgede askeri varlığını hissettirmeye başlayacağı dönem olmuştur.⁶⁹ Kuşkusuz bu gelişmeler, küreselleşen dünyanın ekonomik sistemi içerisinde bölge ülkelerinin diğer ülkelere ulaşmasını sağlayacak bir seviyede olmalıydı. Özellikle daha önce değindiğimiz, aslında bölge devletlerinin iç sorunları olan baskıcı yönetimlerin sonlandırılması ve özgürlüğün en azından öncelikle siyaset alanında

⁶⁸ Çağrı Erhan, “ABD’nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül Sonrası Açılımları”, (der. Mustafa Aydın), *Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)*, (içinde) 1995, s. 23.

⁶⁹ Tarihsel olarak Orta Asya bölgesi ve Güney Kafkasya’da ekonomik gelişmelerin yaşandığı önemli bir bölge olan İpek Yolu; Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan’dan geçmektedir. Bkz: *Ibid.*, ss. 24-25.

gerçekleşmesi olumlu bir gelişme olacaktır. Fakat ABD'nin söz konusu faydacı siyaseti ve bir yasasında yer verdiği düzenlemeleri ne kadar gerçekleştirip gerçekleştirmeyeceği kuşkuludur. Bu bağlamda, ABD'nin, Irak ya da Afganistan örneğinde olduğu gibi bahsedilen bölgelere ne kadar demokrasi getirdiği de açıkça ortadadır.

Bir yandan da ABD, 11 Eylül sonrası dönemde bölgeye ekonomik yardımları fazlalaştırmıştır. Bunun nedeni bölgede aşırı İslamcı eğilimlerin olabileceğinden dolayı, bölgenin Taliban benzeri bir yapılanmaya açık olmasıydı. Dolayısıyla bu durum ABD'nin bölgede askeri üsler kurmasına neden oldu ve bu doğrultuda İngiliz ve Amerikan askerleri bölgeye yerleştirildi.⁷⁰ Dolayısıyla ulus inşası süreci içerisinde olan bölgenin yeni devletleri, ABD'nin faydacı siyasetiyle karşı karşıya kalmıştır. ABD tarafından izlenen bu siyasetin bir amacı da bölgedeki Rus etkisinin devam ettirilme olasılığıdır. Kuşkusuz, Rusların bölgeye coğrafi olarak yakın olduklarından ve bölgeye Sovyetler Birliği bağlamında bıraktıkları mirastan ötürü ABD'ye göre daha avantajlı olduğu da söylenebilir.

Bu bağlamda Rusya ilk olarak 1993 yılında “Yakın Çevre” doktrinini ilan etmişti. Bu siyasetin amacı bölgede var olan Rus etkisini sürdürmek ve bölge dışındaki devletlerin –ABD, Çin, İran ve Türkiye gibi- bölgede etkin bir siyaset izlemesinin engellenmesiydi.⁷¹ Hatta Rusya ve Kazak lider Nazarbayev'in liderliğinde kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu, Rusya'nın yakın çevre doktrininin bir parçasıydı.⁷² 2000'li yılların başında, Putin'in devlet başkanı olmasıyla Rus siyasetinde değişiklikler olmuştur. Buna göre durum artık askeri ya da siyasi baskı yöntemiyle devam ettirilmeyip bölgede ekonomik anlamda bir gelişmişlik sağlamak amaçlandı. Buna ek olarak, Rusya'ya göre Batılı devletlerin bölgeye olan ilgisi kesilmeli ve bölgedeki İslami köktendincilik sona erdirilmeliydi. Fakat Rusya'nın ekonomik olarak bölgenin yeni devletlerine destek verme kapasitesi sınırlıydı. Bu yüzden Rusya eninde sonunda bölgede baskı yöntemini izleyecek ve güncel anlamda yöneticilere destek sunması ve bölge ülkelerinin, Batı'nın kurumlarına ilgi göstermemesini sağlamaya çalışacaktı.⁷³ Rusya'nın baskıcı eğilimlerini sürdürmesi kuşkusuz ulus inşası sürecinde olan ülkelere fayda sağlamayacaktır. Çünkü Rusya eski Sovyet düzeninden kalma bölgenin otoriter yönetimlerini destekleme yoluna gitmiş dolayısıyla bu durum da yeni devletlerin uluslaşma sürecine fazlasıyla zarar vermiştir.

⁷⁰ Bahsedilen dönemde ilk olarak Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'da Amerikan hava üsleri açılmıştı. Bkz: *Ibid.*, s. 35.

⁷¹ Oktay F. Tanrıseven, “Rusya Federasyonu'nun Orta Asya-Kafkasya Politikası: ‘Yakın Çevre’ Doktrini'nin İflası”, (der. Mustafa Aydın), *Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)*, (içinde) 1995, s. 43.

⁷² *Ibid.*, s. 47.

⁷³ *Ibid.*, s. 62.

Bu nedenlerle birlikte, Rusya'nın yakın çevre doktrininin sonuçsuz kaldığı söylenebilir. Bu duruma ivme kazandıran olay ise 11 Eylül saldırıları ile ABD'nin bölgede üstünlük sağlamak için sözde bir bahanesinin olmasıdır. Dolayısıyla Rusya, söz konusu dönemden sonra birçok anlamda, bölgedeki Amerikan gücünü kabul etmek zorunda kalmıştır.⁷⁴ Bu iki büyük gücün bölgede anlaştığı tek konu ise İslami köktendinciliğin bölgede yayılmaması noktasıdır. Öyle ki, bölgede güçlü bir köktendinci oluşum iki tarafın da işine gelmemekle birlikte bölgenin yeni cumhuriyetlerinin de işine gelmez. Bu olumsuz durum, yeni devletlerin uluslaşma sürecine zarar veren bir gelişme olur.

Bölgedeki uluslaşma sürecine -karşılıklı bağımlılık şartıyla- en çok katkıyı yapan kuruluşlardan birisi Avrupa Birliği'dir. Orta Asya bölgesi ile ilgilenme fikri 2003 yılına kadar Avrupa Birliği için öncelikli bir hedef değildi. Avrupa Birliği açısından Orta Asya bölgesi, başta yer altı kaynakları olmak üzere, Avrupa'nın sınır güvenliğinin sağlanması ve bölgenin ticaret hacminden faydalanmak üzere önemli görüldü. Ekonomik yardımlar da bu temel fikirler çerçevesinde geliştirildi. Örneğin Aralık 1990'da geliştirilen "Bağımsız Devletler Topluluğu'na Teknik Yardım" programı çerçevesinde birçok hedef belirlendi. Bu hedefler: Demokrasi ve hukuk devlet kavramının geliştirilmesi, özgürlüğün ve insan haklarının korunması, sivil toplum kuruluşlarının yayılması, tüm bu durumların oluşabilmesi için siyasi ve demokratik bir oluşum ile gerekli alt yapıların sağlanması amaçlanırken bir yandan da bağımsız bir medyanın ortaya çıkarılması ve eğitilmiş, kendi sorumluluğunun bilincinde olan yurttaşlar yetiştirilmesiydi.⁷⁵ Bu yönüyle Avrupa Birliği'nin bölgeye yönelttiği hedefler, ABD ya da Rusya gibi bölgeden çıkar sağlamak amaçlıdır. Fakat Avrupa Birliği tarafından hedeflenen amaçlar değerlendirildiğinde, Avrupa Birliği'nin özellikle demokrasi ve eşitlik kavramının geliştirilmesinde diğer devletlerin sunduğu çözümlerden daha geniş ve kapsamlı bir hedefi takip ettiği sonucu da çıkarılabilir. Bu da bölgedeki uluslaşma sürecine bir etkisi yokmuş gibi görünen Avrupa Birliği'nin aslında olumlu bir etkisinin olduğunu gösterir. Orta Asya, bölgedeki Sovyet etkisi nedeniyle birçok anlamda Batı'ya daha önce ulaşma imkânı bulamamış ya da ulaşması özellikle Sovyetler Birliği tarafından engellenmiş dolayısıyla da Batı tarzı bir milliyetçilikten ve demokrasi süreçlerinden etkilenmemişti. Bu nedenle geç de olsa, Avrupa Birliği'nin bölgeye etkisinin, özellikle Orta Asya cumhuriyetlerinin ulus inşası sürecinde olumlu sonuçları olabilir. Fakat bir noktayı belirtmek gerekir ki o da bölgeye verilen desteğin amacı ve verilme şeklidir.

⁷⁴ *Ibid.*, s. 67.

⁷⁵ Ali Resul Usul, "Avrupa Birliği'nin Orta Asya Politikaları: Sessiz ve Derinden", (der. Mustafa Aydın), *Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)*, (içinde) 1995, ss. 194-198.

Özellikle küreselleşen dünyada Batı ülkelerinin yeni cumhuriyetlere verdikleri destekler bir 'Dayatma' şeklinde olmamalıdır. Çünkü demokrasi ve insan hakları gibi kavramları fazlaca kendi yararına kullanan emperyalist ülkelerin tarihte var olduğu bilinmektedir. Örneğin Kırgızistan'daki Lale devrimini halkın kazanmasına rağmen Kırgızistan bölgesinde değişen sadece başkanların ismiydi dolayısıyla ülke yönetim sisteminde bir değişiklik olmadı. Aynı şekilde ilk yönetim değişikliğinin bölgenin en demokratik cumhuriyeti olan Kırgızistan'da yapılması manidardı. Nitekim benzeri durum Özbekistan'da da yaşanmış Kırgızistan'dan daha az demokratik olan Özbekistan'da halk ayaklanmış fakat burada, halk değil güçlü olan kesim galip gelmiştir.⁷⁶ Dolayısıyla tüm bu örneklerden anlaşılıyor ki kendi çıkarı doğrultusunda hareket eden dış güçler, bölgedeki ülkelerin gelişmesinin önünde büyük bir engel olabilmektedir. Böyle bir engel olduğu sürece, sürecin doğallaşması ve bölgede istenilen anlamda bir uluslaşma oluşturmak zor olacaktır. Çünkü bir şeylerin sürekli dayatıldığı bölge toplulukları, otoriter bir yönetimden tam olarak kurtulamaz dolayısıyla birçok anlamda tamamlaması gereken geçiş sürecini de tamamlayamaz. Bu süreç, Orta Asya cumhuriyetlerinde sık sık, çiçekli ya da -yakın coğrafyalardaki benzerleri gibi- renkli devrimler yaşanmasına neden olur. Böyle olunca da bölgede değişen, kişiler olurken sistemler hep aynı kalır.

4. Türkiye'nin Orta Asya Siyaseti

Türkiye'nin bölgeye olan ilgisini anlamak için Osmanlı İmparatorluğu dönemine kadar gitmek gerekir. Türkiye'deki milliyetçilik düşüncesinin başlaması ise Rus işgalindeki Orta Asya bölgesinde ortaya çıkan milliyetçilik düşüncesi ile bağlantılıdır. Söz konusu dönemdeki Tatar aydınlarından İsmail Gaspıralı gibi düşünürler, bölgedeki kültürel hareketleri başlatmış dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde de Ziya Gökalp gibi İttihat ve Terakki partisine mensup milliyetçi bir ideolog ortaya çıkmıştı. Kısacası Türkiye'de milliyetçilik fikrinin yayılmasının temelinde, Rus etkisi altında yaşayan Tatarların ve Azerilerin etkisi vardı. Bir başka anlamda milliyetçilik fikri Türkiye'ye Tatarlardan ve Azerilerden kalma olup Türkiye'nin kendi öz üretimi olan düşünceler değildi.⁷⁷ Sonraki dönemde, Osmanlı Devleti'nin mirasçısı olan Atatürk'ün kuruculuğundaki Türkiye Cumhuriyeti ise milliyetçilik düşüncesini sahiplenmiş ve korumuştur.

⁷⁶ Erel Tellal, "Kronik: Eski Sovyet...", ss. 276-278.

⁷⁷ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, "“Üçüncü Dünya” Yolunda...", ss. 52-53.

Bu bağlamda bir kurtuluş savaşı veren Türk meclis hükümeti Sovyetler Birliği ile yaptığı antlaşmanın 8. maddesine göre Orta Asya'daki Turancı akımları desteklememiş, bunun karşılığında Sovyetler Birliği, Türkiye'de komünizmi yayma konusunda bir çaba göstermeme garantisi vermiştir.⁷⁸ Atatürk'ün izlediği bu siyaset kuşkusuz yayılmacı bir amaç gütmeyen sadece kendi sınırlarını korumaya çalışan, yani 'Misak-ı Milli' sınırlarının temel alındığı bir görüştü. Kurtuluş savaşı veren bir ülkenin aksi hedefler gütmemesinin olumsuz sonuçlar doğurabileceği varsayılırsa, söz konusu dönemdeki Türkiye'nin, öncelikle kendi sınırlarını koruma düşüncesi yerindedir. Bu durum Atatürk'ün Orta Asya ile bağları kopardığı anlamına da gelmemelidir. Nitekim Mustafa Kemal Atatürk 1933 tarihli bir konuşmasında konuyla ilgili olarak fikrini şu şekilde beyan etmiştir:

“Bugün Sovyetler Birliği, dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir, ufalanabilir. Bugün elinde sınıksız tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir... Bizim bu dostluğumuz idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprülerini sağlam tutarak. Dil bir köprüdür... İnanç bir köprüdür... Tarih bir köprüdür. Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onların bize yaklaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekli.”⁷⁹

Dolayısıyla Türkiye, belirtilen dönemin şartlarında bu şekilde bir siyaset izlerken aslında bunun, geçici olduğunun mesajları da Atatürk'ün bu konuşmasında verilmiştir. Nitekim bundan sonraki süreçte hedeflenmesi gereken, Orta Asya cumhuriyetleri ve Türkiye'nin bağımsızlıkları sonrası süreçte bir araya gelebilip birlikte düşünebilmesidir. Çünkü Atatürk'ün söylediği gibi Türkiye ve Orta Asya halkları arasında, Rusların aslında çok da köreltemediği bağlar bulunmaktadır.

Bu bağlamda Türkiye, özellikle soğuk savaş döneminde ve Sovyetler Birliği dağılına kadar Moskova merkezli bir siyaset izledi ve Orta Asya bölgesindeki milliyetçi hareketlerden uzak kaldı. Fakat Türkiye, Sovyet dağılmasından sonra yeni devletler tarafından rol-model olarak görülecekti. Bir heyecanla izlenen siyasetler –Türkçü, Turancı, İslamcı- görüşler Türkiye'nin bölgedeki plansız mücadelesiyle birleşti. Sonucunda, 1993-1995 yıllarında Rusya'nın bölgede oluşan boşluğu birçok anlamda doldurabileceği Türkiye tarafından anlaşılacaktı.⁸⁰ Çünkü Türkiye, Aralık 1991'de, Ankara'ya cumhurbaşkanları İslam Kerimov

⁷⁸ Mustafa Aydın, “Türkiye'nin Orta Asya-Kafkaslar Politikası”, (der. Mustafa Aydın), *Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)*, (içinde) 1995, s. 101.

⁷⁹ Mustafa Balbay, *Orta(daki) Asya Ülkeleri*, 4. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2009, ss. 82-83.

⁸⁰ Mustafa Aydın, “Türkiye'nin Orta Asya...”, s. 103.

ve Askar Akayev'in, Orta Asya bölgesinin diğer cumhuriyetlerinin acele olması şartıyla istediği 'ekonomik, siyasi ve kültürel' desteği bu ülkelere veremedi. Dolayısıyla yeni devletler için Türkiye'nin "ağabey" konumunda bir güç olabileceğinin düşünülmesi, günümüzde geçerli değildir.⁸¹ Çünkü Türkiye'nin yeni devletlere ağabeylik yapabilmesi arkasında çok sağlam bir ekonomik gücü gerektirir. Bu bağlamda Rusya Federasyonu'nun bile bölgeye çok kapsamlı bir ekonomik yardım yapabileceği öngörülemezdi. Dolayısıyla böyle bir durum bu devletlerin kapasitesini fazlasıyla aşacaktı. Türkiye'nin Orta Asya bölgesini kalkındırmak için –olumlu ya da olumsuz sonuçlansın- çeşitli hamleleri olmuştur.

Bu bağlamda Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel, 1992 Nisan ayındaki Orta Asya gezisinde, bölge için 1,1 milyar dolarlık bir yardım söz verdi. Ayrıca yeni devletler Türkiye tarafından Latin alfabesine geçiş için ikna edilmeye çalışılırken bir yandan da Türkiye ve Orta Asya arasında iletişimi sağlamak amacıyla yeni devletler için 2500 abonelik uydu ve telefon ağı oluşturuldu. Bunun yanında, Türkiye ve Orta Asya arasında direk uçuşlara başlandı, kültürel anlamda etkili olması amacıyla Türk kültür merkezleri hatta 2000 yıllarında bölgede, Türk sermayeli 10 üniversite kuruldu. Aynı zamanda bölgedeki öğrencilere Türkiye'deki üniversitelerden faydalanmaları için Orta Asya bölgesindeki her ülkeye 2000 kişilik bir burs programı hazırlandı.⁸² Fakat önemli olan bu projeleri doğru bir şekilde uygulamaktı. Örneğin bir Türk-Kazak Üniversitesi olarak kurulan Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, ulaşım açısından oldukça gereksiz bir yere kuruldu. Aksine bu üniversite Kazakistan'ın Türkistan şehrine kurulmak yerine, coğrafi özellikleri daha elverişli olması nedeniyle, başkent Astana gibi bir yere kurulmalıydı. İkinci olarak Ahmet Yesevi Üniversitesi'nde, eğitim açısından gerekli kalite ve başarı sağlanamadı. Türkiye'den ve Ahmet Yesevi vakfından bu üniversiteye aktarılan kaynaklar da böylece boşa gitti. Bir diğer örnek, Türkiye'nin desteğiyle Kırgızistan'da kurulan Manas Üniversitesi için verilebilir. Türkiye, bu üniversiteye yatırım yaparken Kırgızistan cumhurbaşkanı Akayev'e güvendi fakat Akayev'in bina mülkiyeti konusunda imza yetkisi yoktu. Dolayısıyla 2008 yılında Manas Üniversitesi'nin kampüsüne Kırgız hükümeti tarafından el konuldu. Türk devlet adamları, Akayev rejiminin 2005 yılında çökeceğini hesaplayamamıştı. Sonuç olarak Türkiye, izlediği bu siyaset ile zor bir durumda kaldı ve başarısız oldu.⁸³ Kuşkusuz bu dönemde Türkiye tarafından olumlu anlamda

⁸¹ *Ibid.*, s. 109.

⁸² *Ibid.*, s. 110.

⁸³ Ahmet Yesevi Üniversitesi 1992 yılında kuruldu. Kurulduğunda Kazakistan'ın başkenti Alma-Ata şehriydi. Astana şehri ise 1998 yılında Kazakistan'ın yeni başkenti oldu. Bkz: Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, "“Üçüncü Dünya” Yolunda...", s. 54.

değerlendirilebilecek siyasetler de izlendi. Baskın Oran bu olumlu siyasetlerden bazılarını şu şekilde belirtmiştir:

“Türkiye, Türkî ülkelerin uluslararası ülkelerde (İslam Konferansı Örgütü, Birleşmiş Milletler, Karadeniz Ekonomik İşbirliği, İktisadi İşbirliği Örgütü, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) temsilini sağlamış, onlara bu konuda bilgi yardımında bulunmuştur... Yeni anayasalar, seçimle gelen parlamento, ulusal ordu, ulusal para, ulusal dil, kadrolarda ulusallaştırma gibi yepyeni deneyimler yapmakta olan Türkî devletlere Türkiye bilgi, tecrübe ve psikolojik destek alanlarında yardımda bulunmaktadır.”⁸⁴

Dolayısıyla Türkiye tarafından yeni cumhuriyetlere olumlu anlamda birçok konuda destek verildiği görülmektedir. Buna ek olarak her ne kadar başarılı olup olmaması noktasında tartışmalar olsa da uluslararası örgütsel seviyede de Türkiye'nin bölgede varlık gösterme çabaları vardır. Şüphe yok ki Ekonomik İşbirliği Örgütü buna iyi bir örnektir.

1964 yılında “kalkınma için bölgesel işbirliği” amacıyla ortaya çıkan daha doğrusu Bağdat Paktı ve Merkezi Antlaşma Teşkilatı'nın bir devamı olarak kurulan “Ekonomik İşbirliği Örgütü”, 1985 yılında resmîyet kazanmış ve uluslararası bir örgüt haline gelmiştir. Örgütün kuruluş aşamasında İran, Türkiye ve Pakistan bulundu. Üye devletlerin sınırdaş olmaları ve nüfus ve doğal kaynaklar bakımından birbirlerini dengeleyen ülkeler olmaları ilk etapta üye devletlerin lehineydi. Bunun aksine, İran'ın Irak savaşı süresince örgütle ilgilenmeyişi ise olumsuz bir durum yarattı. Diğer üye devletlerin aleyhine ortaya çıkan bu durumun diğer nedeni ise ideolojikti. Bu nedenle İran ve Pakistan'ın Türkiye'deki rejimden farklı bir yapıya sahip olmasının ilişkiler açısından anlaşmazlıklar yaratabileceği olasılığı vardı. Fakat Türkiye'nin, ilişkilerin sağlıklı yürütülebilmesi anlamında bu farklılıkları görmezlikten gelmesi gerekti.⁸⁵ Daha sonra 1992 yılında Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne; Afganistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'da katılmış ve örgüte üye devlet sayısı 10 olmuştur.⁸⁶ Bu nedenlerde de birlikte söz konusu örgüt Türkiye'yi Orta Asya bölgesine bağlayan önemli bir topluluk haline gelmiş, bu durum aynı zamanda Orta Asya ülkeleri için de bir fırsat olmuştur.

Fakat Orta Asya ülkelerindeki Rus etkisi söz konusu örgüt yapılanmasını etkileyen dış bir neden görünümündedir. Bu nedenlerden birisi üye devletler üzerindeki dış etkilerdir. Örneğin Türkiye üzerindeki siyasal ya da ekonomik anlamdaki Batı etkisi veya Pakistan-

⁸⁴ Baskın Oran, “Türk Dış Politikası: Temel İlkeleri ve Soğuk Savaş Ertesindeki Durumu Üzerine Notlar”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 51, Sayı: 1, 1996, s. 365.

⁸⁵ Merkezi Antlaşma Teşkilatı, diğer adıyla Central Treaty Organization, CENTO'dur. Bkz: Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı...*, ss. 405-406.

⁸⁶ Richard Pomfret, “The Economic Cooperation Organization: Current Status and Future Prospects”, *Europa-Asia Studies*, Vol: 49, No: 4, 1997, s. 658.

Hindistan anlaşmazlıkları buna bir nedendir. Ayrıca bunda İran'daki katı rejimin de etkisi vardır. Örneğin Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üye olma siyaseti ısrarla sürerken Türkiye'nin ekonomik anlamda bölgesel bir işbirliği oluşturması ya da ekonomik ilişkilerin karşılıklı olarak en makul seviyeye getirilmesi düşünülemez. Ayrıca Bağımsız Devletler Topluluğu gibi Rusların başını çektiği kuruluşlar Orta Asya devletlerine daha cazip gelebilir. Bu durumda Türkiye'nin izleyebileceği en iyi yol, Avrupa Birliği'nin 1964'te Afrika ve bazı Pasifik ülkeleriyle yaptığı anlaşmalar gibi, ticaret kotalarının en az seviyeye indirilmesidir.⁸⁷ Fakat söz konusu siyaset Türkiye'nin izlediği Avrupa Birliği siyaseti noktasında tıkanmaktadır. Dolayısıyla tek yönlü bir siyaset örgütün başarısızlığı noktasının bir nedenidir. Günümüzde ise İran'ın katı dış siyaseti, söz konusu örgütün başarısızlığı anlamına gelmektedir. Örneğin Türkiye, Azerbaycan'a belli bir süre için vize uygulamazken Azerbaycan'ın Türk vatandaşlarına vize uygulaması veya İran'ın Azerbaycan'a uyguladığı vize önem taşır. Kuşkusuz İran ve Azerbaycan'ın tarihsel olarak sorunlu ülkeler olduğu da düşünülürse İran tarafından uygulanan siyasetin Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün başarısız olduğu noktalardan biri olduğu belirtilebilir. Söz konusu örgütün de Türkiye için önemi düşünülünce, Türkiye'nin bu durumdan –olumsuz anlamda- etkilenen konumda olduğu söylenebilir.

Fakat Türkiye'nin bölge üzerinde denetim kurmak isterken başarısız olduğu birçok noktanın olduğu da belirtilmelidir. Öncelikle ilk nokta yeni cumhuriyetlere verilen güvensizliktir. Bunun yanında izlenen siyasetin, son derece yüzeysel kalması yani derinlikten uzak, ilerisi hiç düşünülmemiş, plansız, eksik bir şekilde uygulanmasıdır. Bölge için düşünülen, aslında Türkiye'nin gücünü de fazlasıyla aşan maddi yardımların bölgenin yeni devletlerine söz verilmesi de –Süleyman Demirel tarafından- bölge ülkelerinin siyasetlerinde Türkiye'den uzaklaşmalarını sağlayan bir diğer etmendir.

Örneğin 1992 yılındaki Ekim ayında Ankara'da yapılan bir zirveye Azerbaycan ve diğer Türki cumhuriyetler katıldı. Tacikistan ise etnik olarak farklı bir konumda olmasına rağmen zirveye çağrılmış fakat bölgede iç savaş olmasından dolayı zirveye katılamamıştı. Dönemin cumhurbaşkanı Turgut Özal, 21. yüzyılın Türklerin yüzyılı olacağı açıklaması dönemin Azerbaycan cumhurbaşkanı Elçibey haricindeki tüm Türki cumhuriyetleri liderlerini tedirgin etmiştir. Ayrıca Türkiye, sözü edilen toplantıda bölgenin petrol ve doğal gaz kaynakları konusunda kazanımlar da istemişti.⁸⁸ Nitekim dönemin Türkiye liderlerinin, gerçekleşmesi zaman alacak siyasetleri bir anda gerçekleştirmek şeklindeki tutumları da başarısızlıktaki bir neden olabilir. Elbette 21. yüzyılın Türklerin yüzyılı olması muhtemeldir.

⁸⁷ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı...*, ss. 407-408.

⁸⁸ Mustafa Aydın, "Türkiye'nin Orta Asya...", ss. 111-112.

Fakat bu düşünce belli bir altyapıyı gerektirir ve sözü edilen altyapının oluşturulması belli bir zamanı alır. Dolayısıyla altyapıdan yoksun bir siyasetin başarısızlıkla sonuçlanması sürpriz olmayacaktı.

Türkiye ve Orta Asya arasındaki ilişkilerin geliştirilmesindeki bir diğer olumsuzluk Türkiye Cumhuriyeti liderlerinin gerçeklikten yoksun bir siyaset izleyip duygularıyla hareket etmeleriydi.⁸⁹ Buna ek olarak Türkiye’deki aşırı sağ unsurların bölgeye müdahale etmesi de başarısızlığın bir nedeniydi. Çünkü bölgenin yeni devletleri komünizm gibi bir sistemden çıkmıştı. Dolayısıyla izlenen aşırı milliyetçi siyasetler de ortaya bir “despotizm” çıkardı ve bu da izlenen siyasette başarısızlığı getirdi.⁹⁰ Sonuç olarak Türkiye’nin Sovyetler Birliği dağıldıktan sonraki dönem için bölgede göstermek istediği etki hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştır. Bunun nedenleri daha önce de değinildiği gibi altyapıdan yoksun, ilerisi görülmeden izlenen siyasetlerdir. Kuşkusuz Türkiye’nin bölgenin yeni devletleriyle birçok açıdan bağının olması avantajıdır. Buna rağmen bölgeyle ilgilenen diğer devletlerin sahip olmadığı bu avantaj, Türkiye tarafından değerlendirilemedikten sonra bir anlam ifade etmeyecektir. Bu bağlamda Türkiye, Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra başarısız siyasetler izlemiş ve yerini Rusya Federasyonunun dolduracağı bir boşluğu değerlendirememiş ve günümüzde hâlâ da değerlendirememektedir.

---

⁸⁹ Belirtilen dönem için Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Başbakanı Tansu Çiller’dir. Bkz: *Ibid.*, s. 118.

⁹⁰ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, ““Üçüncü Dünya” Yolunda...”, s. 55.

SONUÇ

Orta Asya, VII. ve IX. asırlarda Türkler ve farklı etnik kökenden toplulukların yerleştiği farklı dinlerden, dillerden, yaşam şekillerinden, kültürlerden, medeniyetlerden insanları barındıran topraklar oldu. Bu bağlamda farklı etnik kesimlerden insanlar farklı kültürleri oluşturdu. Özellikle Moğollar ve Türklerin etnik olarak kaynaşmasından sonra Taciklerin de -Farsların- buna eklenmesiyle bölgenin hemen hemen tümü İslam çatısı altında birleşti. Aynı doğrultuda bölge toplulukları, aralarında kaynaşmanın olduğu ilk yıllardan Rus istilasına kadar kabileler ve klanlar halinde yaşadı. Dolayısıyla bölgede ilkel bir yaşam tarzı hüküm sürdü ve bu nedenle –Özbekler ve Kazaklar haricinde- bir devletleşme sağlanmazken bölgede uluslaşma anlamında da bir gelişme yaşanmadı.

Başka bir deyişle uluslaşma kavramı, Orta Asya bölgesinde gerçek anlamını bulduğu modernite döneminde hiçbir zaman var olmadı. Çünkü Ernest Gellner ve konuyla ilgilenen birçok bilim insanı, uluslaşmanın genellikle ilkel toplumlardan ziyade modern ve sanayi toplumlarında meydana geldiğini belirtmişti. Bu bağlamda bölgeye yerleşen ilkel topluluklar için en azından Rus istilasına kadar bir uluslaşmadan bahsedilemez. Rus istilasından sonra da uluslaşma aşamasında bir değişiklik olduğu söylenemez fakat bu durumun istinası olduğunu varsaydığım, bölgedeki insanların milli mücadele anlamında, bağımsızlıklarını kazanma adına düşük bir seviyede de olsa çaba gösterdikleri ortadadır. Fakat söz konusu bağımsızlık Sovyetler Birliği'nden ayrılma anlamına gelen bir düşünce olmayıp kendi içinde bağımsız bir bölge, özerk bir yapı kurulması anlamına gelir.

Şüphesiz ki bu etkiler özellikle Çarlık döneminde başlamış Sovyetler Birliği dönemiyle devam etmiştir. Bu bağlamda Sovyetler Birliği'nin devrimci liderlerinden Lenin ve sonraki Sovyetler Birliği başkanı Stalin dönemi, Orta Asya'daki halka karşı izlenen siyasetlerin temelini oluşturdu. Sovyetler Birliği'nin yıkıldığı döneme kadar ise bu iki liderden sonra gelenler sürekli aynı siyaseti devam ettirdi. Kuşkusuz bu çalışmada en çok değinilen noktalardan biri Stalin yaşadığı yıllarda bölge halkına karşı izlediği siyaset ve günümüzde bile söz konusu siyasetlerin etkilerinin sürmesidir. İşte bu nokta, bölgede Sovyet etkisinin hâlâ var olduğunu, dolayısıyla da bu durum gerek Sovyet döneminde gerekse bölgenin yeni cumhuriyetlerinin, uluslaşamamasındaki nedenlerin içinde en önemlilerinden biridir. Bu bağlamda Orta Asya cumhuriyetleri, Sovyetler Birliği'nin arka bahçesi haline getirdiği, komünizmin de etkisiyle yüzü dış dünyaya kapalı olan ülkeler haline getirildi.

Dolayısıyla bölge insanının ilkelikten kurtulamaması, devamında tamamen modernleşememesi nedeniyle, uluslaşma bölgede sağlanamadı.

Batı devletleri ihtilaller, sanayi devrimleri geçirdiği sıralarda bölge Sovyetler Birliği'nin gölgesinde kalmış ve Sovyetler Birliği tarafından, bölgenin dış dünyayla bağlantı kurması engellenmiştir. Kuşkusuz Sovyetler Birliği bölgeye bir süre sonra eğitim götürmüş, kentleşmeyi sağlamış fakat asıl amacı olan, bölgeyi işine yarayacak kadar geliştirme siyasetinin karşılığını fazlasıyla almıştır. Dolayısıyla bu kazanımların daha fazla olması ümidiyle, Sovyetlerin bölgeye olumlu anlamdaki etkileri her zaman sınırlı bir seviyede kalmıştır. Tabi ki Sovyetler Birliği dağılana kadar geçen sürede uluslaşmanın bölgede sağlanamaması sadece bölgedeki büyük güce mal edilmemelidir. Bunda bölgede yaşayan insanların ya da toplulukların da payı vardır. Bu bağlamda bölgede gösterilen milli mücadelenin tek dayanağı insanların sadece bir din birliği etrafında toplanmasıydı. Dolayısıyla İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura gibi yenilik hareketlerinin öncüsü olan insanların önünde durduğu bu yapının modern anlamda bir birlik etrafında toplanamaması da bölgenin uluslaşma aşamasına geçememesindeki başarısızlığın nedenlerinden biridir. Yeri gelince Kızıl Ordu ve Beyaz Ordu'nun bile birleştiği bir durumda, bölgenin Müslüman halkı birlik sağlayamamıştır.

Tüm bunlar birleştirilince Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bölgede ulusçuluk ve devletleşme adına bir yapılanma sürecine gidildiği durumu ortaya çıkacaktır. Söz konusu ulus-devlet yapılanması bölgede halen tamamlanmamış dolayısıyla da hâlen sürmektedir. Fakat Sovyet mirasının olumsuz etkilerinden dolayı bölgenin yeni cumhuriyetlerinin bu yapılanma sürecini kolay aşamayacağı ortadadır. Bölgenin iç dinamiklerine bakıldığında uluslaşma adına verilen çabalar vardır. Örneğin Kiril alfabesinin kullanımından Latin alfabesine geçilmesi, tarihin yeniden yazılması ya da tarihe mal olmuş bir şahsın ülkenin gerçek lideri olarak belirlenmesi – örneğin Özbekistan için Timur'du- ve devlet dilinin Rusça olduğu yerlerde Türk dilinin birinci plana alınması gibi gelişmeler, bölge içi dinamiklere bağlı olan olumlu gelişmelerdi. Örneğin Kırgızistan ve Kazakistan, Rus dilini, Kırgız Türkçesi ve Kazakça ile birlikte olmak üzere hâlâ kullanmaktadır. Kuşkusuz bunun iki temel nedeni vardır. Öncelikle Kazakistan'da Rus nüfusu eski yıllara oranla azalmış olsa da yine de fazladır. Dolayısıyla bir anda yapılacak bir alfabe değişikliği Kazakistan'a birçok anlamda zarar verebilir. İkinci neden ise ekonomiktir. Nitekim Kırgızistan'ın ekonomik olarak dışa bağımlı olması sebebiyle bazı değişiklikleri bir anda yapması beklenemez. Aksi takdirde söz konusu devletler için bir Sovyet etkisini kırma durumu söz konusu olamaz. Buna paralel olarak eski Sovyet yönetici kadroları nedeniyle, bölgede demokratik bir geleneğin

olmadığı söylenebilir. Kuşkusuz bunda, daha önce de değindiğimiz Sovyet Anayasalarının genetik olarak birbirinin benzeri şekilde olması ve demokratik bir gelişmenin bölgede göz ardı edilmesinin de etkisi vardır. Bu durum hem bölge içi bir nedendir hem de bölgeye demokrasiyi ekleme noktasında, dış güçlerin bölgeye müdahale etme olasılığı bulunması açısından bir dış dinamik özelliğindedir.

Söz konusu demokratik geleneği dış güçler bölgeye istedikleri anlamda eklelemeye çalıştığı sürece de bölge demokratik bir gelenekten yoksun kalacaktır. Buna özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra Birleşik Devletlerin fazlasıyla ‘yarararı’ siyaseti ve Avrupa Birliği’nin kısmen bölgeyi geliştirmeye dayanan aslında karşılıklı çıkarlar bağlamında değerlendirilecek tutumu da eklenince bölgedeki demokratik yapının kolay kolay kendine gelemeyeceği söylenebilir. Bu bağlamda günümüz dünya yönetiminde söz sahibi olan büyük güçlerin zayıf devletlerden faydalanmak adına izlediği siyasetlerden ikisi şöyledir: Birincisi ekonomik anlamda söz konusu zayıf ülkeye kolaylıklar sağlamak, ikincisiyse söz konusu zayıf ülkeye - kendinin ne kadar demokratik olduğu tartışılırken- bir üstün demokrasi örneği olarak demokrasiyi eklelemek istemesidir. Bu iki örnekte verilen ekonomik gelişmişlik ve demokratik bir gelenek, bölgenin yeni cumhuriyetleri için acil bir gereksinimdir. Dolayısıyla bölgenin yeni cumhuriyetlerinin, ekonomik kalkınma ve demokrasi ihtiyaçları nedeniyle de zayıf noktasıdır. İlk olarak bölge cumhuriyetleri adına bu iki zayıf noktaya dikkat çekmek gerekir.

Bölgenin yeni cumhuriyetlerinin uluslaşmasını sağlamanın önündeki bir diğer nokta da bölgenin İslami bir kimliğe sahip olmasıdır. Nitekim bölgede söz sahibi olan iki büyük güç Rusya ve Birleşik Devletlerin, bölgenin ‘İslamiyet’ ve ‘Din’ bağlamındaki yapısına müdahale etme olasılığı vardır. Kuşkusuz bunda bölge cumhuriyetlerine sınırdaş olan ve Birleşik Devletlerin, radikal dini unsurlar olarak belirlediği ve müdahale ettiği Afganistan’daki Taliban yapısı ya da bir müdahale hazırlığı içinde olduğu varsayılabilir, İran gibi farklı bir sınıflandırmaya aldığı ülkelere yapılabilecek müdahaleler, bölgenin yeni devletlerini de etkileyebilecektir. Tüm bu olumsuz süreçler düşünüldüğünde Orta Asya’da uluslaşmanın ve devletleşmenin sağlanabilmesi zor olacaktır. Bu nedenle bölge devletlerinin uluslaşma süreçlerinin doğal yollardan olması gerekir. Bunun anlamı daha önce de değindiğimiz, bölgenin yeni cumhuriyetlerine, bir dayatma ya da bir zorlama olmaksızın olumlu anlamda müdahale edilmesidir. Aksi takdirde uluslaşma sürecinin bu durumdan zarar göreceği açıktır.

Bölgede etkili olmak isteyen bir diğer güçte Türkiye Cumhuriyeti’dir. Kuşkusuz Türkiye’nin diğer etkili güçlerden farkı ya da avantajı; etnik, tarihsel ve kültürel olarak bölgeyle olan bağlarıdır. Bu bağlamda tarihsel olarak değerlendirildiğinde Türkiye’nin

özellikle Sovyet dönemi öncesinde bölgede belli bir etkinliği yoktu. Gerçi geçmişte konuyla ilgilenen İsmail Gaspıralı Yusuf Akçura, Enver Paşa –ki Turan düşüncesi en büyük hayallerinden biriydi- Ziya Gökalp, gibi kişiler bir Pantürkizm fikrinden bahsetmişse de bu fikir, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş savaşı şartları dolayısıyla olsa gerek Kemal Atatürk tarafından ilgi görmeyecek fakat ileri bir aşama için de reddedilmeyecekti. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ise Türkiye birçok kez bölgeyle ilgilenmek adına hamlelerde bulunmuş, fakat bu hamleler kimi zaman Süleyman Demirel gibi liderlerin bu ülkelere vermeyi vadettiği ekonomik yardımlar sözünün boş çıkmasıyla, kimi zaman da Türkiye'nin belli bir altyapısı olmayan siyasetleri bölgeye eklemeye çalışmasıyla son bulacaktı. Bölgenin yeni cumhuriyetlerinin de boş vaatlere değil uygun bir ekonomik alt yapıya ihtiyacı olduğu düşünülünce, Türkiye'nin en azından Sovyetlerin dağılmasından sonraki ilk hamleleri boşa çıkmıştır.

Şüphe yok ki bölge ülkelerine siyasi anlamda güven vermek de kolay değildir. Bunda bölgedeki Sovyet etkisinin hâlâ hissedilmesi ve bölgede birçok gücün etkili olmak istemesi önemli bir yer tutar. Günümüzde söz konusu güçler özellikle Birleşik Devletler ve Rusya olmak üzere Çin, İran gibi devletlerdir. Dolayısıyla bölgedeki etkinlik alanı konusunda bu devletler Türkiye'ye birer rakip konumundadır ve Türkiye'nin burada işi hiç de kolay değildir. Fakat Türkiye'de bölge insanlarına yakınlık açısından bulunan avantajın da diğer ülkelerde bulunmadığı bir gerçektir. Bu ülkelerle coğrafi bir sınırının olmaması ise Türkiye'nin dezavantajınayken Rusya, İran, Hindistan ve Çin'in bölgeye sınırının olması söz konusu devletlerin yararınadır. Ayrıca yeni devletler Bağımsız Devletler Topluluğu ve bazılarının Şanghay İşbirliği Örgütü gibi kuruluşlara üye olması da Rusya ve Çin gibi büyük güçlerin yararınadır. Örneğin Bağımsız Devletler Topluluğu'nda Rusya, Şanghay İşbirliği Örgütü'nde de Rusya ve Çin'in ağırlığı vardır. Bu nedenle yeni devletlerin bu örgütlerin içinde 'etkin' güç olmadığı açıktır. Dolayısıyla hem Coğrafi açıdan hem de bölgesel etkileşim bağlamında yeni cumhuriyetler, Çin ve Rusya'ya daha yakın durmaktadır. Özellikle de Rusya her zaman hem siyasi hem de ideolojik olarak Sovyet mirası bağlamında bölge ülkelerinin yanında olacaktır. Bunun nedeni kuşkusuz bölge insanlarının kendilerine Rusya'ya yakın hissetmeleri ve tarihsel olarak Rusya'ya duyulan bir hayranlık, ikincisi Rusya'nın ideolojik olarak bölge ülkelerini etkileme gücüne sahip olmasıdır. Özellikle Kırgızistan'daki Lale Devrimi buna bir örnektir. Bu da bize gösterir ki yeni cumhuriyetler, hâlen kendi ellerinde tuttıkları bir bağımsızlığa sahip değildir. Buna paralel olarak da siyasal açıdan, Orta Asya'daki ülke yönetimleri oldukça kırılgandır. Dolayısıyla Rusya'nın bölgeye müdahil olması söz konusu olunca, aslında doğal olarak, yeni cumhuriyetler her zaman bir korku ve

tedirgin bir hâl içinde olacaktır. Tüm bu durumlar yeni cumhuriyetlerin Rusya'yı tercih etmesinin de bir nedenidir. Bir de Birleşik Devletlerin bölgede etkin olma siyaseti izlediği düşünülürse ki yeni cumhuriyetlerin, özellikle ekonomik anlamda, istediklerini alma noktasında, Birleşik Devletleri tercih edebilecekleri varsayılabılır.

Öyleyse bölgenin yeni cumhuriyetleri için birçok seçenek olduğundan dolayı Türkiye öncelikle bölgede eskiye oranla daha aktif bir siyaset izlemelidir. Örneğin günümüz Türk devlet yöneticileri, Suriye'de ya da başka bir Orta Doğu ülkesindeki karışıklıklarda din durumunu öne sürüp kardeşlik vurgusu yaparken aynı günde Doğu Türkistan'da gerçekleşen ve oradaki Uygur Türklerinin öldürülmeleri karşısında aynı tepkiyi verebilmelidir. Bir başka anlamda sadece ekonomik çıkarlar söz konusu olduğu zaman Türkiye bir Özbek ya da Kırgız devlet başkanıyla görüşmemelidir. Dolayısıyla Türkiye yeni cumhuriyetler için bir seçenek olmak isterken gerektiğinde onlara sahip çıkabileceğini de göstermelidir. Bu da ilişkilerin, sadece karşılıklı çıkar ilişkileriyle sınırlı kalmayıp gerçek bir samimiyetle sürdürülebilmesine bağlıdır.

İkinci olarak, Sovyetlerin dağılmasından sonra görüldü ki Türkiye bölgede yapmak istediği sahiplenme konusunu biraz abartmıştır. Bunun çözümü ilişkilerin bir orta yol bulunarak belli bir dengede sürdürülmesidir. Kuşkusuz bölgeyle olan tarihsel, kültürel bağlılıkların var olduğu bu durumda, Türk yöneticiler duygusal davranmaktan vazgeçmelidir. Çünkü söz konusu bölgede yaşayan insanlar uzun bir süre Rus etkisi altında dışarıya –Batı'ya, modernliğe- yüzü kapatılmış olarak yaşamak zorunda bırakılmıştır. Dolayısıyla bu insanların kendine gelmesi zaman alacaktır. Aksi takdirde Sovyet sonrası dönemdeki gibi Türk yöneticilerin tavırları ve tamamen bir sahiplenme, bölge ülkelerini geçmişte olduğu gibi ürkütecektir.

Üçüncü bir durum devlet yöneticilerinin bölge ülkeleriyle ilişkilerin sürdürülmesi konusundaki aceleciliğidir. Örneğin geçmişte bu cumhuriyetlere verilmesi öngörülen yardımlar Türkiye'nin aslında ekonomik anlamda verecek gücünün olmadığı miktarlardı. Kuşkusuz devlet yöneticilerinin bu davranışları, siyasete kendilerini fazla kaptırmalardan ve aceleci davranmalarındandır. Bu nedenle ilişkilerin belli bir altyapı içerisinde oluşturularak, yavaş, fakat sistemli bir şekilde ve uzun vadede hesaplanarak yürütülmesi hem Türkiye açısından iyi olacak hem de bölgenin yeni cumhuriyetlerini Türkiye'nin yanına çekebilecektir.

Şüphe yok ki Türkiye'nin bu siyasetleri izlemesi çoğu zaman doğrudan etkili olmayacaktır. Örneğin bölgede Türkmenistan'ın, doğalgazını dışarıya pazarlama zorluğu çektiği düşünülürse Türkiye'nin doğalgazını Rusya'dan değil de Türkmenistan'dan almak istemesi noktasında Rusya'nın devlet adamları nezdinde ya da bürokratik yollarla duruma

müdahil olabileceği ve engelleyici bir siyaset izleyeceği olasıdır. Başka bir anlamda –özellikle ekonomik konularda- Türkiye, Rusya'nın perdelemesine maruz kalabilir. Bunun da çözümü, ilk olarak Rusya ile yürütülen siyasetin dengeli ve normalleştirilmiş bir seviyede yürütülmesidir.

Türkiye'nin bölgede müdahil olma isteğine karşı çıkan ya da çıkabilecek bir diğer güç Avrupa Birliği'dir. Bunun nedeni kuşkusuz Türkiye'nin yönünün alternatifsiz olarak Avrupa'ya döndürülmesidir. Dolayısıyla bu durum aynı zamanda Türkiye'nin zayıf noktasıdır. Bu yüzden Avrupa Birliği'nin Türkiye'yi, Orta Asya'ya -özellikle ekonomik ve siyasi anlamda- yayılma noktasında engellemesi söz konusudur. Bunda kuşkusuz 1996 yılında imzalanan Gümrük Birliği gibi anlaşmaların, Türkiye'ye olan olumsuz etkilerinin payı vardır. Türkiye'nin, Orta Asya'nın yeni devletleriyle ekonomik ilişkileri geliştirebilmesi, kurulan uluslararası örgütler haricinde, söz konusu Orta Asya devletleriyle birlikte yeni serbest ticaret bölgeleri yaratmasına bağlıdır. Bunun için de Türkiye'nin Avrupa Birliği etkinlik alanından olabildiğince çıkması ve Gümrük Birliği'nin söz konusu Orta Asya ülkeleriyle, Serbest Ticaret Bölgesi anlaşmalarına dönüştürülmesi gerekir. Türkiye'nin tek yönlü siyaseti, Orta Asya ülkeleriyle birlikte kurulabilecek, ortak bir uluslararası örgüt yapılanmasına da bir engeldir. Dolayısıyla, kurulabilecek ortak bir örgüt yapılanması imkânsız değildir. Fakat böyle bir oluşum için ilk olarak Türkiye'nin bakış açısını değiştirmesi gerekecektir.

Sonuç olarak bakıldığında, bölgenin yeni cumhuriyetlerinin içinde bulunduğu uluslaşma ve devletleşme sürecinde, Türkiye'nin bölgeye yeterince destek vermediği söylenemez. Fakat ilişkileri geliştirme açısından sarf edilen çabaların yeterli olduğu da söylenemez. Buradan sonuçla, Türkiye adına bölge ülkelerini kazanmak zor, kaybetmek kolay olacaktır. Bunun nedeni, bölge devletlerinin, başta Rusya ve özellikle ekonomik anlamda Birleşik Devletler olmak üzere birçok farklı seçeneğinin olmasıdır. Tüm bu durumlar düşünüldüğünde, Türkiye'nin, özellikle devlet yöneticileri bağlamında duygularıyla hareket etmeden, acele etmeyip ilişkileri sistemli, uzun süreçleri kapsayacak planlar çerçevesine yayarak sürdürmesi hem bölgeyle olan manevi bağlarını kuvvetlendirecek hem de karşılıklı çıkar ilişkileri bağlamında, ilişkilerin geliştirilmesi mümkün olabilecektir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

Akçura, Yusuf. *Türkçülüğün Tarihi*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2008.

Alkan, Haluk. *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar*, Ankara, USAK Yayınları, 2011.

Andican, A. Ahat. *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, İstanbul, Doğan Kitap Yayıncılık, 2009.

Anweiler, Oskar. *Rusya'da Sovyetler (1905-1921)*, (çev. Temel Keşoğlu), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1990.

Ataöv, Türkkaya. *Emperyalizmin Afrika Sömürüsü*, İstanbul, İleri Yayınları, 2010.

Aydın, Mustafa. (der.), *Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)*, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2005.

Bacon, Elizabeth E. (t.y.), *Esir Orta Asya*, (çev. Tansu Say), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser.

Balbay, Mustafa. *Orta(daki) Asya Ülkeleri*, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2009.

Benningsen, Alexandre; Chantal Quelquejay. *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, (çev. Nezih Uzel), Ankara, Elips Kitap, 2005.

Caroe, Sir Olaf. (t.y.), *Sovyet İmparatorluğu: Sömürülen Topraklar*, Cilt: 1, (çev. Zerhan Yüksel), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser.

Caroe, Sir Olaf. (t.y.), *Sovyet İmparatorluğu: Sömürülen Milletler*, Cilt: 2, (çev. Zerhan Yüksel), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser.

Demirtepe, M. Turgut. (der.), *Orta Asya ve Kafkasya'da Güç Politikası*, Ankara, USAK Yayınları, 2008.

Devlet, Nadir. *İsmail Gaspıralı: Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist*, İstanbul, Başlık Yayın Grubu, 2011.

Gellner, Ernest. *Uluslar ve Ulusçuluk*, (çev. Büşra Ersanlı-Günay Göksoy Özdoğan), İstanbul, Hil Yayınları, 2008.

Hablemitoğlu, Necip. *Sovyet Rusya'da Devlet Terörü*, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004.

Hasgüler, Mehmet; Mehmet B. Uludağ. *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, İstanbul, Alfa Yayınları, 2012.

Hayit, Baymirza. *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

Hayit, Baymirza. *Eski Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000.

Hobsbawm, E. J. *Milliyetler ve Milliyetçilik*, (çev. Osman Akınhay), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010.

Karpat, Kemal H. *Türkiye ve Orta Asya*, (çev. Hakan Gür), Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2003.

Kohn, Hans. *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*, (çev. Ağâh Oktay Güner), İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991.

Lenin, V. İ. *Ulusal ve Sömürgeci Ulusal Sorun Üzerine*, (çev. İsmail Yarkın, Süheyla Kaya, Saliha Kaya), İstanbul, İnter Yayınları, 1998.

Manz, Beatrice F. (ed.), *Central Asia in Historical Perspective*, San Francisco: Westview Press, 1994.

Oran, Baskın. (ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt: 1, 13. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

Oran, Baskın. (ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt: 2, 8. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.

Palmer, R. R; Joel Colton; Lloyd Kramer. *A History of the Modern World*, Tenth Edition, New York: McGraw-Hill Companies, 2007.

Riasanovsky, Nicholas V; Mark D. Steinberg. *Rusya Tarihi*, (çev. Figen Dereli), İstanbul, İnkilâp Kitabevi, 2011.

Roux, Jean-Paul. *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, (çev. Lale Arslan), İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2006.

Roy, Olivier. *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, (çev. Mehmet Moralı), İstanbul, Metis Yayınları, 2000.

Roy, Olivier. *Afganistan'da Direniş ve İslam*, (çev. Mustafa Kadri Orağlı), İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1990.

Sander, Oral. *Siyasi Tarih: 1918-1994*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2008.

Sander, Oral. *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2000.

Schendel, Willem Van; Erik J. Zürcher. (der.), *Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları*, (çev. Selda Somuncuoğlu), İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

Smith, Anthony D. *Millî Kimlik*, (çev. Bahadır Sina Şener), İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

Stalin, J. *Marksizm ve Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu*, (çev. Muzaffer Erdost), Ankara, Sol Yayınları, 1994.

Yalçinkaya, Alâeddin. *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan: 1856'dan Günümüze*, Ankara, Lalezar Kitabevi, 2006.

MAKALELER

Armaoğlu, Fahir H. "Barış İçinde Bir Arada Yaşama'nın Sovyet Yorumu", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 27, Sayı: 3, 1972, ss. 283-314.

Armaoğlu, Fahir H. "Bolşevik İhtilali Ve "Self - Determination" Prensibi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, 1962, ss. 211-250.

Akbarzadeh, Shahram. "Nation-Building in Uzbekistan", *Central Asian Survey*, Vol: 15, No: 1, 1996, ss. 23-32.

Algan, Nesrin. "Aral ve Hazar'da Çevre Sorunlarının Uluslararası Boyutu", (der. Mustafa Aydın), *Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)* içinde, Ankara, 1995, ss. 357-378.

Ataöv, Türkkaya. "The Turcic-Speaking Peoples of the Former U.S.S.R", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 47, Sayı: 1, 1992, ss. 169-180.

Atkin, Muriel. "Tajiks and the Persian World", Beatrice F. Manz (ed.), *Central Asia in Historical Perspective*, San Francisco: Westview Press, 1994, ss. 127-143.

Aydın, Mustafa. "Identities in Formation Nationality, Religion and Transnational Ideas in Former Soviet Central Asia", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol: 26, 1996, ss. 65-79.

Aydın, Mustafa. "Çin'in Stratejik Hesaplarında Orta Asya", (der. Mustafa Aydın), *Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)* içinde, Ankara, 1995a, ss. 69-100.

- Aydın, Mustafa. “Geçiş Sürecinde Kimlikler: Orta Asya’da Milliyetçilik, Din ve Bölgesel Güvenlik”, (der. Mustafa Aydın), *Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)* içinde, Ankara, 1995b, ss. 245-265.
- Aydın, Mustafa. “Türkiye’nin Orta Asya-Kafkaslar Politikası”, (der. Mustafa Aydın), *Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)* içinde, Ankara, 1995c, ss. 101-147.
- Braker, Hans. “İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri”, (çev: Yuluğ Tekin Kurat), *ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu*, Yayın No: 7, Ankara, 1984, ss. 1-15.
- Brown, Bess. “The Public Role in Perestroika in Central Asia”, *Central Asian Survey*, Vol: 9, No: 1, 1990, ss. 87-96.
- Broxup, Marie. “The Basmachi”, *Central Asian Survey*, Vol: 1, No: 2, 1983, ss. 57-71.
- Davletshin, Tamurbek. “Soviet Colonialism in Turkestan”, *Studies on the Soviet Union*, Vol: 5, No: 3, München, 1965, ss. 28-36.
- Erhan, Çağrı. “AB ve NATO’yla İlişkiler”, Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası*, Cilt: 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, ss. 522-575.
- Erhan, Çağrı. “ABD’nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül Sonrası Açılımları”, (der. Mustafa Aydın), *Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemeleri I)* içinde, Ankara, 1995, ss. 13-42.
- Eroğul, Cem. “1977 Sovyet Anayasasının Tartışmaya Sunulan Taslakla Kısa Bir Karşılaştırması”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 33, Sayı: 3, ss. 61-65.
- Farrant, Amanda. “Mission Impossible: The Politico-Geographical Engineering of Soviet Central Asia’s Republican Boundaries”, *Central Asian Survey*, Vol: 25, No: 1-2, 2006, ss. 61-74.

Findeisen, Hans. "The Turkmen-Oghuz", *The East Turkic Review*, Vol: 2, No: 3, 1960, ss. 68-81.

Fragner, Bert G. " "Sovyet Milliyetçiliği": Orta Asya'nın Bağımsız Cumhuriyetlerine Kalan İdeolojik Miras", (çev: Selda Somuncuoğlu), (der: Willem Van Schendel, Erik J. Zürcher), *Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları* içinde, İstanbul, 2010, ss. 23-48.

Hasgüler, Mehmet; Mehmet B. Uludağ. " "Üçüncü Dünya" Yolunda Rusya ve Orta Asya", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi*, Sayı: 41, 2009, ss. 39-60.

Hasgüler, Mehmet; Mehmet B. Uludağ. "Sovyet Sonrası Halkların Üçüncü Dünya'ya Eklemlenmeleri", *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı: 10, Ocak-Mart 2000, ss. 7-40.

Gürkan, Ülker. "S.S.C.B Siyasi Rejiminin Ana Hatları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 1, 1964, ss. 155-198.

Kafkasyalı, Muhammet Savaş; Raşid Tacibayev. "Tacikistan: Kurgusal Kuruluştan Kurgusal Politikalara", *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2012, ss. 239-266.

Keskin, Funda. "Sovyetlerle İlişkiler", Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası*, Cilt: 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, ss. 155-177.

Kuru, Ahmet T. "Between the State and Cultural Zones: National Building in Turkmenistan", *Central Asian Survey*, Vol: 21, No: 1, 2002, ss. 71-90.

Kurubaş, Erol. "SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Uluslaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt: 2, Sayı: 5, 2006, ss. 112-133.

Oraltay, Hasan. "The Alash Movement in Turkestan", *Central Asian Survey*, Vol: 4, No: 2, 1985, ss. 41-58.

- Oran, Baskın. “Türk Dış Politikası: Temel İlkeleri ve Soğuk Savaş Ertesindeki Durumu Üzerine Notlar”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 51, Sayı: 1, 1996, ss. 353-370.
- Pomfret, Richard. “The Economic Cooperation Organization: Current Status and Future Prospects”, *Europa-Asia Studies*, Vol: 49, No: 4, 1997, ss. 657-667.
- Purtaş, Fırat. “Orta Asya’nın Bütünlüğü Sorunsalı ve Orta Asya’da Entegrasyon Girişimleri”, (der. M. Turgut Demirtepe), *Orta Asya ve Kafkasya’da Güç Politikası* içinde, Ankara, 2008, ss. 31-62.
- Sagadeev, Arthur. “Russia and the Great Power Ideology”, *Central Asian Survey*, Vol: 12, No: 2, 1993, ss. 169-179.
- Sander, Oral. “Sovyetler Birliği Komünist Partisinin Sosyal Kompozisyonu”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1966, ss. 193-207.
- Saray, Mehmet. “Rusların Orta Asya’yı Ele Geçirmeleri”, (çev. Erkut Göktan), *ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu*, Yayın No: 1, Ankara, 1984, ss. 1-27.
- Steven, Sabol. “The Creation of Soviet Central Asia: the 1924 Delimitation”, *Central Asian Survey*, Vol: 14, No: 2, 1995, ss. 225-241.
- Tanrısever, Oktay F. “Rusya Federasyonu’nun Orta Asya-Kafkasya Politikası: ‘Yakın Çevre’ Doktrini’nin İflası”, (der. Mustafa Aydın), *Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)* içinde, Ankara, 1995, ss. 43-68.
- Tazmini, Ghoncheh. “The Islamic Revival in Central Asia: A Potent Force or a Misconception?”, *Central Asian Survey*, Vol: 20, No: 1, 2001, ss. 63-83.
- Tellal, Erel. “SSCB’yle ilişkiler”, Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası*, Cilt: 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, ss. 499-521.
- Tellal, Erel. “Kronik: Eski Sovyet Coğrafyasında “Devrimler””, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 60, Sayı: 2, 2005a, ss. 273-278.

- Tellal, Erel. “SSCB’yle ilişkiler”, Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası*, Cilt: 2, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005b, ss. 158-166.
- Tellal, Erel. “Mirsaid Sultan Galiyev”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 56, Sayı: 1, 2002, ss. 105-133.
- Turan, Menaf. “SSCB’de Toprak Mülkiyeti”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 66, Sayı: 3, 2011, ss. 307-332.
- Usul, Ali R. “Avrupa Birliği’nin Orta Asya Politikaları: Sessiz ve Derinden”, (der. Mustafa Aydın), *Küresel Politikada Orta Asya (Avrasya Üçlemesi I)* içinde, Ankara, 1995, ss. 187-212.
- Wallerstein, Immanuel. “İki Tip Etnik Bilinç: Sovyet Orta Asya’sı Bir Değişim İçinde Midir?”, (çev: Oktay Etiman), *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı: 10, Ocak-Mart 2000, ss. 41-50.
- Wimbush, S. Enders. “The Politics of Identity Change in Soviet Central Asia”, *Central Asian Survey*, Vol: 3, No: 3, 1984, ss. 69-77.
- Winrow, Gareth M. “Turkey and Former Soviet Central Asia: National and Ethnic Identity”, *Central Asian Survey*, Vol: 11, No: 3, 1992, ss. 101-111.
- Wixmen, Ronald. “Sovyetler Birliğinde Etnik Sorun”, (çev. Ali İhsan Aksamaz), *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı: 10, Ocak-Mart 2000, ss. 177-201.

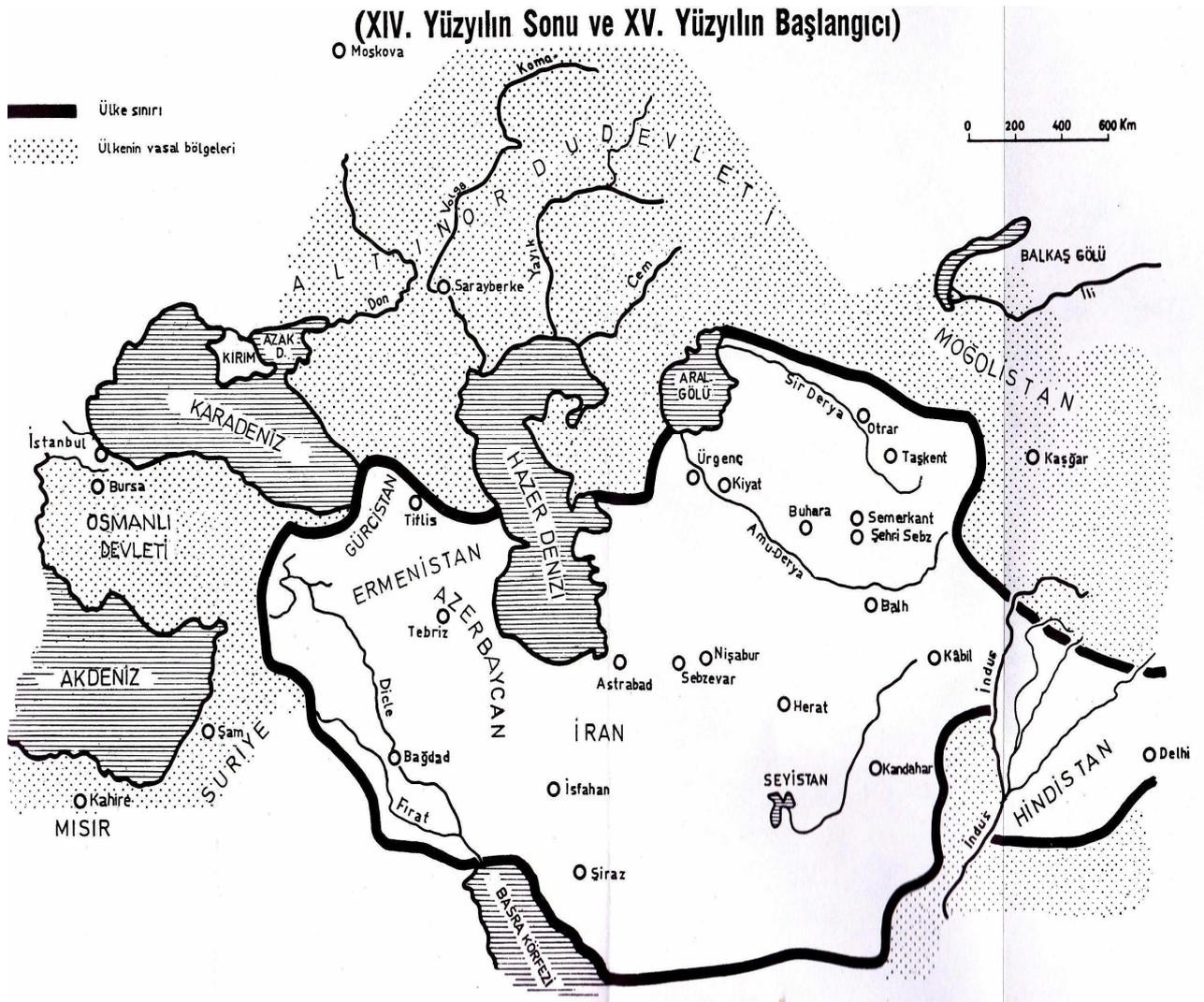
İNTERNET KAYNAKLARI

http://www.esa.un.org/unup/unup/index_panel3.html, (28.12.2012)

<http://www.bp.com/statisticalreview>, (28.12.2012)

EKLER

EK 1: Timur Dönemi Orta Asya Haritası

Kaynak: Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, Haritalar A.

EK 2: 20. Yüzyıl Başlarında Orta Asya

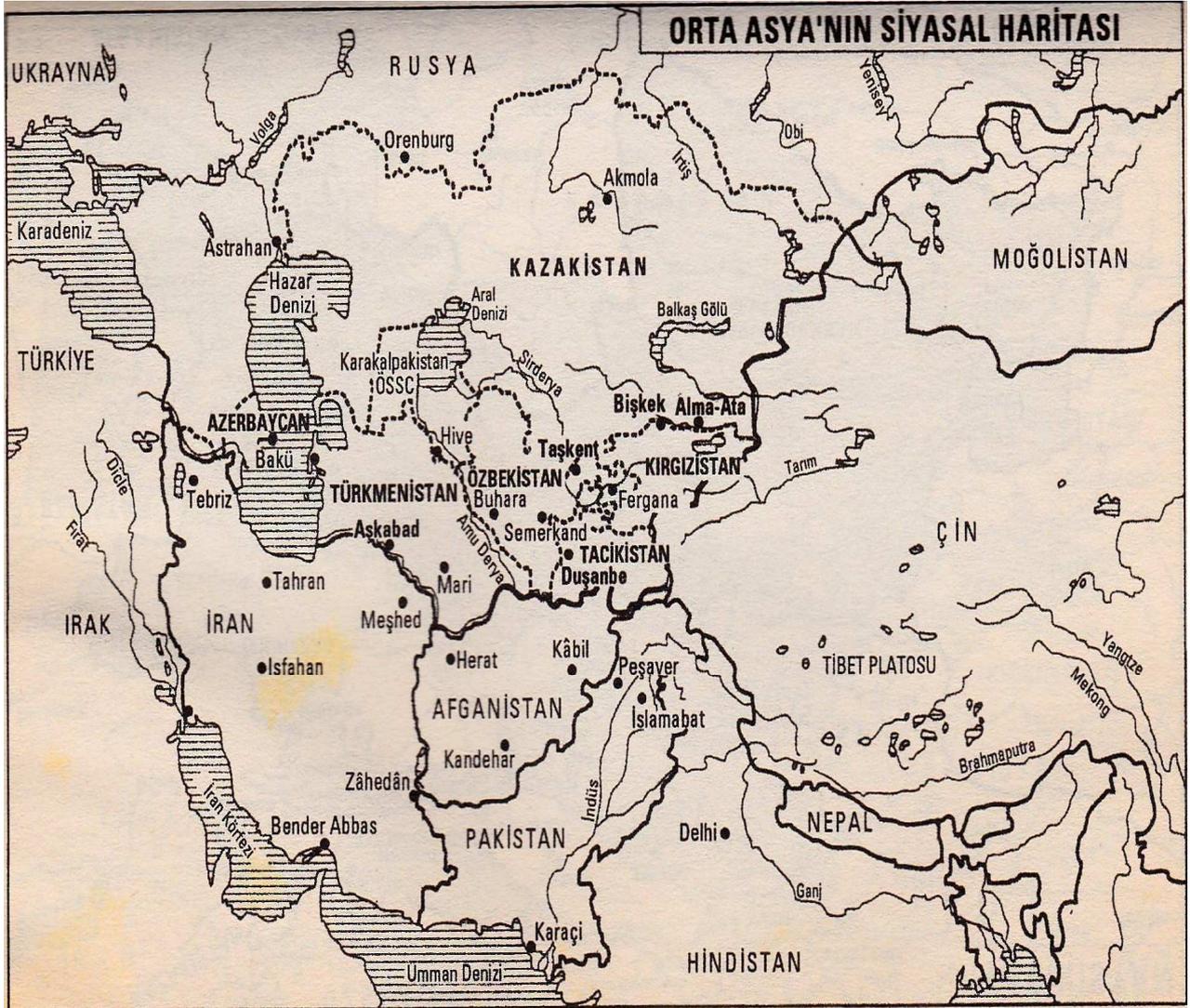
Kaynak: Olivier Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, (çev. Mehmet Moralı), İstanbul, 2000, Haritalar.

EK 3: Orta Asya'da Sovyet Öncesi ve Sonrası Toprak, Nüfus ve Etnik Veriler

BAĞIMSIZLIKLARDAN ÖNCE VE SONRA SOVYET ORTA ASYASI			
Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti	Yüzölçümü Başkent	Toplam Nüfus (milyon kişi) Ocak 1989'da / 1994'te	Temsil Edilen Etniler (% olarak) 1989'da / 1994'te
KAZAKİSTAN	2 717 000 km ² Alma-Ata (daha sonra Almatı)	16,5 / 16,9	Kazaklar 39 / 43,2 Ruslar 38 / 36,4
TÜRKMENİSTAN	488 000 km ² Aşgabad	3,5 / 4	Türkmenler 71 / 75 Ruslar 9,5 / 8
ÖZBEKİSTAN	417 000 km ² Taşkent	20 / 22	Özbekler 71 / 75 Ruslar 8 / 6
TACİKİSTAN	143 000 km ² Duşanbe	5,1 / bilinmiyor	Tacikler 62 / 67 Özbekler 23 Ruslar 7,5 / 2,5
KIRGIZİSTAN	198 000 km ² Frunze (daha sonra Bişkek)	4,3 / 4,5	Kırgızlar 52 / 57 Özbekler 11 Ruslar 22 / 17

Kaynak: Olivier Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, (çev. Mehmet Moralı), İstanbul, 2000, Çizelge.

EK 4: Orta Asya'nın Siyasal Haritası

Kaynak: Olivier Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, (çev. Mehmet Moralı), İstanbul, 2000, Haritalar.

EK 5: 1950'den Günümüze Orta Asya'nın Nüfusu

	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan	Tacikistan
1950 (milyon/kişi)	6.703	1.740	6.314	1.211	1.532
1960	9.996	2.173	8.558	1.594	2.083
1970	13.110	2.965	11.973	2.189	2.942
1980	14.919	3.627	15.952	2.861	3.952
1990	16.530	4.394	20.515	3.668	5.303
2000	14.957	4.955	24.775	4.502	6.173
2010	16.026	5.334	27.445	5.042	6.879
2020 (tahmini)	17.680	6.012	30.775	5.675	7.960

Kaynak: < http://www.esa.un.org/unup/unup/index_panel3.html >

EK 6: Orta Asya Ülkelerinin 2001 Yılından Sonraki Petrol ve Doğalgaz Üretimleri

Petrol Üretimi/Doğal Gaz	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan	Tacikistan
Milyon Ton					
2001	40.1 / 8.2	-	7.2 / 46.8	8.0 / 41.8	-
2002	48.2 / 8.2	-	7.2 / 46.7	9.0 / 43.6	-
2003	52.4 / 10.7	-	7.1 / 46.8	10.0 / 48.1	-
2004	60.6 / 11.8	-	6.6 / 48.8	9.6 / 47.5	-
2005	62.6 / 12.2	-	5.4 / 48.6	9.5 / 51.3	-
2006	66.1 / 12.5	-	5.4 / 49.0	9.2 / 54.3	-
2007	68.4 / 15.0	-	4.9 / 53.2	9.8 / 58.9	-
2008	72.0 / 16.8	-	4.8 / 56.0	10.3 / 59.5	-
2009	78.2 / 16.0	-	4.5 / 54.0	10.4 / 32.7	-
2010	81.6 / 15.8	-	3.6 / 53.7	10.7 / 38.1	-
2011	82.4 / 17.3	-	3.6 / 51.3	10.7 / 53.6	-

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy June 2012

< <http://www.bp.com/statisticalreview> >

EK 7: Orta Asya ve SSCB Kronolojisi

Dönem	Olay(lar)
1130	Orta Asya'da Karahitay Hanlığı kuruldu.
1206	Cengiz Han Moğol İmparatorluğu'nu kurdu ve Büyük Han ilan edildi.
1236	Altın Ordu Devleti, Batu Han tarafından kuruldu.
1368	Timur İmparatorluğu kuruldu.
1438	Kazan Hanlığı kuruldu.
1441	Kırım Hanlığı kuruldu.
1466	Astrahan Hanlığı kuruldu.
1500	Özbek hanı Muhammed Şeybani, Maverainnehir bölgesini ele geçirdi.
1552-1554	Kazan ve Astrahan Hanlıkları Ruslar tarafından işgal edildi.
1598	Hive Hanlığı kuruldu.
1718	Kazak Hanlığı; Büyük, Orta ve Küçük cüz olmak üzere 3 parçaya ayrıldı.
1783	Kırım Ruslar tarafından işgal edildi.
19. ve 20. Yüzyıl	
1863	Kazak topraklarında Türkistan Rus Generalliği kuruldu.
1868	Buhara Hanlığı Rus himayesine girdi.
1873 Aralık	Hive Hanlığı Rus himayesine girdi.
1876	Hokand Hanlığı Rus himayesine girdi.
1881 Ocak	Ruslar Türkmen bölgesini ele geçirdi.
1898 Mart	Rusya Sosyal Demokrasi Partisi'nin Minsk'de ilk kongresi oldu.
1903	Bolşevik-Menşevik ayrımı ortaya çıktı.
1905 Ağustos	Rus Duma'sı kuruldu.
1916 Temmuz	Orta Asya'da Ruslara karşı ayaklanma oldu.
1917 Şubat	Rus İhtilali başladı.
1917 Şubat	Çar II. Nikola tahttan çekildi.
1917 Mart	Rusya'da Prens Lvov hükümeti kuruldu.
1917 Kasım	Bolşevik Devrimi meydana geldi.
1917 Kasım	Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu.
1917 Aralık	Hokand-Fergana'da Türkistan Cumhuriyeti ilan edildi.
1918 Şubat	Bolşevikler, Türkistan Cumhuriyeti'ni dağıttı.
1918 Mart	Bolşevikler Komünist Parti adını aldı.
1918	Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası ilan edildi.

- 1920 Şubat** Hive’de Bolşevik idaresi kuruldu.
- 1920 Ağustos** Kazakistan’da Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu.
- 1921 Mart** Rusya’da NEP dönemi başladı.
- 1922 Ağustos** Enver Paşa Kızıl Ordu tarafından öldürüldü.
- 1924 Ocak** Lenin hayatını kaybetti.
- 1924** Sovyet Anayasası oluşturuldu.
- 1924** Kazak, Özbek, Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu.
- 1929** Tacik, Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu.
- 1936** Yeni SSCB (Stalin) Anayasası ilan edildi.
- 1941 Mayıs** Stalin SSCB’ye Başbakan oldu.
- 1953 Mart** Stalin hayatını kaybetti.
- 1956 Şubat** Kruşçev 20. Parti Kongre’sinde konuştu.
- 1977** Yeni SSCB Anayasası yapıldı.
- 1979 Aralık** Sovyet orduları Afganistan’ı işgal etti.
- 1985 Mart** Gorbaçov Sovyet Komünist Parti genel sekreteri oldu.
- 1986** Kazakistan’da Alma Ata olayları yaşandı.
- 1989 Şubat** SSCB-Afganistan savaşı sona erdi.
- 1990 Şubat** SSCB’de çok partili sisteme geçildi.
- 1991 Ağustos** Kırgızistan ve Özbekistan bağımsız oldu.
- 1991 Eylül** Tacikistan bağımsız oldu.
- 1991 Ekim** Türkmenistan bağımsız oldu.
- 1991 Aralık** Kazakistan bağımsız oldu.
- 1991 Aralık** SSCB dönemi sona erdi.
- 1992 Mayıs** Tacikistan’da iç savaş başladı.
- 2005 Mart** Kırgızistan’da Lale Devrimi oldu.
- 2005** Askar Akayev Kırgızistan’ı terk etti.
- 2005-2010** Kurmanbek Bakiyev Kırgızistan Cumhurbaşkanı yaptı.
- 2006** Türkmenistan Cumhurbaşkanı Niyazov (Türkmenbaşı) hayatını kaybetti.
- 2006** Berdimuhammedov Türkmenistan Cumhurbaşkanı oldu.
- 2010-2011** Roza Otunbayeva Kırgızistan Cumhurbaşkanı yaptı.
- 2011 Aralık** Almazbek Atambayev Kırgızistan Cumhurbaşkanı oldu.